

ԶՈՒՍՈՒՆԱ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ
301-2001

ԴՈՒԲԵՆ
ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԱՐՏԱԿԱԶԳԻՑ
ՄԵԼՁԵՎ
ՏՐԴԱՏ ՄԵԾ



Քրիստոնյա Հայաստան 301-2001

Պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Ռ. Մանասերյանը հեղինակ է «Տիգրան Մեծ, Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ» մենագրության («Հայաստան» 1987): Ներկա ուսումնասիրությունը նվիրված է Հին Հայաստանի պատմության կարևորագույն փուլերին: Քննվում է Տիգրան Մեծի գործի շարունակող՝ Արտավազդ թագավորի քաղաքականությունը Հռոմի և Պարթևստանի նկատմամբ: Գրքում պարզաբանվում են գիտության մեջ չլուսաբանված այն գաղափարաբանական հիմնահարցերը, որոնք, ծառանալով Հայաստանի առջև մ.թ. I-III դդ., պայմանավորեցին քրիստոնեության՝ որպես պետական կրոնի ընդունումը Տրդատ 3-րդի կողմից:

© 1997, Մանասերյան Ռ.

9(47.925)
Վ-24
ԶՐԻՍՏՈՆՅԱ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ
301-2001

ԴՌԻԲԵՆ
ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԱՐՏԱՎԱԶԴԻՑ
ՄԻՆԶԵՎ
ՏՐԴԱՏ ՄԵԾ



Արտաքին քաղաքականության,
պետական գաղափարաբանության պրոբլեմներ
և քրիստոնեության ընդունում

ԵՐԵՎԱՆ, «ԱՐԵՎ», 1997

Տպագրվում է պետության հովանավորությամբ

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել գրախոս՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, Հռոմի Տիբերինա Ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ ՍԽՄՈՆ ԿՐԿՅԱՇԱՐՅԱՆԸ

Ձևավորումը Խորեն Հակոբյան

Հրատարակչական խմբագիր Սամվել Գասպարյան

Սրբագրիչ Էվելինա Սեդրակյան

Մ ՈՒ Տ Ք

Մեր թ.ա. 140-130-ական թթ.-ից Արևելյան Միջերկրածովքում և ներքամաքային Առաջավոր Ասիայում երկու ծավալապաշտ աշխարհակալությունների՝ Հռոմի և Պարթևստանի ձևավորմամբ Հայաստանի համար սկսեց ուրվագծվել վտանգավոր միջազգային իրավիճակ:

Տիգրան Մեծի (մ.թ.ա. 95-55) նպատակն էր կասեցնել Հռոմի և Պարթևստանի տիրապետության հաստատումը Մերձավոր Արևելքում՝ Հայաստանի շրջափակումը արևմուտքից և արևելքից առաջխաղացող մեծ տերությունների կողմից:

Հայաստանի ակտիվ պաշտպանության ստրատեգիայի իրագործման մեջ կարևորագույն փուլ էր Տիգրան Մեծի կողմից տերության ստեղծումը (մ.թ.ա. 85-69): Այդ տերությունը միավորեց Հռոմի և պարթևների նվաճողական քաղաքականությանը տարածաշրջանի ընդդիմադիր ուժերին:

66-64 թթ. Մերձավոր Արևելքի բաժանվելը Հռոմի և Պարթևստանի միջև (չնայած բուն Հայաստանում Տիգրան Մեծի կողմից նրանցից յուրաքանչյուրի կրած ռազմական պարտությանը), այսուհետև Հայոց թագավորությունից պահանջում էր քաղաքականության մշակում արդեն նոր միջազգային իրադրության՝ Հռոմի և Պարթևստանի միջև պատերազմների պայմաններում:

64 թ. Տիգրան Մեծը նախանշեց այդ քաղաքականության հիմնական սկզբունքը: Նրա որդի և գործի ժառանգ Արտավազդի (55-34 թթ.) գործունեությունը տալիս է հնարավոր քաղաքական գործելակերպի նմուշներ՝ անբարենպաստ միջազգային իրադրության մեջ, ծավալապաշտ և իրար դեմ հակամարտող աշխարհակալությունների շրջապատում: Այդ գործելակերպի հիմքում էր՝ հակառակորդ կողմերին բաժանող հակասությունների առավելագույնս օգտագործումը:

Հռոմի կայսր Օկտավիանոս - Օգոստոսի օրոք հռոմեական ծավալապաշտ քաղաքականությունը ուղղվեց Հայաստանի արքայական իշխանության ինստիտուտի դեմ և հետամուտ էր լինում դրա հեղինակազրկմանն ու թուլացմանը: Այդ քաղաքականության վտանգն առանձնապես մեծ էր: Հին Հայաստանի հասարակությունը համախմբված էր արքայի սրբազան անձի շուրջ, որի գործունեության նշանակությունը զգալիորեն գերազանցում էր սոսկ ռազմական և վարչական ֆունկցիաների շրջանակը: Արքայի կերպարը կենտրոնական տեղ էր գրավում պետական գաղափարաբանության մեջ, արքայի իշխանությունը հասարակության կենսագործունեությունը կարգավորող գործոն էր:

1-3-րդ դդ. Հայոց թագավորությանը Հռոմի կողմից պարտադրվող կախվածության ձևերը առաջ բերեցին հայկական արքայակենտրոն գաղափարաբանության ճգնաժամը, որից ելքը գտնվեց 4-րդ դարի սկզբին, կրոնական հեղաշրջման միջոցով, կապված քրիստոնեության՝ որպես պետական կրոնի ընդունման հետ:

Հայաստանում 1-3-րդ դդ. տիրող քաղաքական և գաղափարաբանական իրադրության մեջ սկիզբ են առնում քրիստոնեության ընդունման կոնկրետ պատճառները:

Գլուխ առաջին

ԱՐՏԱՎԱԶԴ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԵՐՐՈՐԴ ՈՒԺԻ ԴԻՐՔԸ (մ.թ.ա. 55-34 թթ.)



Մ.թ.ա. 66-64 թթ. Մերձավոր Արևելքում միջազգային հարաբերությունների պատմության մեջ նշանավորեցին նոր դարաշրջանի սկզբնավորում. Տիգրան Մեծի դեմ պատերազմում Հռոմն ու Պարթևստանը կարողացան հաստատել իրենց տիրապետությունը Մերձավոր Արևելքում, Հայաստանի շուրջն ընկած տարածքների վրա: Հայոց թագավորությունը սեղմվեց ծավալապաշտ աշխարհակալությունների արանքում:

Տիգրան Մեծի՝ դրան նախորդած երեսնամյա ամբողջ գործունեությունը (94-64 թթ.) հետամտում էր կանխել Հայաստանի անկախության համար հենց այդ վտանգավոր, հետագայում ճակատագրական դարձած գոյավիճակը¹: 64թ. Տիգրան Մեծը, կանխատեսելով հռոմեական և պարթևական աշխարհակալությունների անխուսափելի և մոտալուտ ընդհարումը, ուրվագծեց նման իրադրության մեջ Հայաստանի գործելակերպը. կնքված հայ-պարթևական հաշտությամբ, որը վերջ էր դնում Հայաստանի և Պարթևստանի ավելի քան կես դար տևած պայքարին (120-ական թթ.- 64 թ.), Տիգրանը և Հրահատը (70-58 թթ.) որոշեցին իրենց թագավորությունների միջև ընդմիջտ բացառել պատերազմի հնարավորությունը, այն նկատառմամբ, որ «երկուսն էլ լավ գիտեին, թե ով որ մյուսին կհաղթի, կնպաստի հռոմեացիների հզորացմանը և ավելի հեշտ կհպատակեցվի նրանց կողմից» (Dio Cass. XXXVII, 7,4):

Մերձավոր Արևելքում, հռոմեա-պարթևական ռազմաքաղաքական դիմակայման պայմաններում, Տիգրանը Հայաստանի գլխավոր թշնամի համարում էր Հռոմին՝ առավել զորեղ, առավել ազդեցիկ կողմին: Հայ-պարթևական պատերազմը մերժվում էր որպես Հռոմի օգտին տարածաշրջանում ուժերի հարաբերակցության խախտման միջոց, որպես երկու կողմերի համար կորստաբեր հեռանկար²:

¹ Տիգրան Մեծի արտաքին քաղաքականության և 69-66 թթ. հայ-հռոմեական պատերազմի մասին տես՝ Ռ. Լ. Մանասերյան. «Տիգրան Մեծ: Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ»: Երևան, «Հայաստան», 1987:

² Ռ. Լ. Մանասերյան, նշվ. աշխ., էջ 231-234:

Հայաստանի անկախության պահպանման քաղաքական այդ նախապայմանը, որ ձևակերպել էր Տիգրան Մեծը 64 թ.-ին, բովանդակում էր Հռոմի հանդեպ 66թ. Արտաշատի պայմանագրով հայոց թագավորի ստանձնած դաշնակցային, իրենց ուղղվածությամբ՝ հակապարթևական պարտավորությունների խախտման անխուսափելիությունը:

Այդպիսին էր, կարելի է ասել, Տիգրանի քաղաքական պատգամը իր ժառանգ Արտավազդին: Այդ թեզի հիման վրա պիտի կերտվեր Արտավազդի արտաքին քաղաքականությունը հռոմեա-պարթևական պատերազմների պայմաններում:

Հարկ է նշել, որ Արտավազդի արտաքին քաղաքականությունը մնում է չպարզաբանված գիտական գրականության մեջ: Անտեսվում է խիստ անբարենպաստ միջազգային գոյավիճակում (ծավալապաշտ տերություններից շրջափակվելու պայմաններում) երկարաժամկետ քաղաքական նպատակներ հետամտելու, ինքնուրույն խնդիրներ լուծելու, այսինքն՝ սեփական քաղաքականություն անցկացնելու հնարավորությունը:

Արտասահմանյան պատմագրության մեջ եռապետությունների շրջանում (56-34 թթ.) հռոմեա-պարթևական հարաբերությունների պատմությունը դիտարկվում է առանց նկատի առնելու Հայաստանի դերը՝¹ իրականում հարաբերությունների ազդեցիկ գործոնի, պայքարի երրորդ մասնակցի:

Նյութին այդպիսի միակողմանի, թերի մոտեցումների հետևանքով խեղաթյուրված է Արտավազդի կերպարը: Հայոց թագավորի մեջ տեսնում են միջազգային բեմահարթակում սոսկ կրավորական կողմ, պարզապես անբարենպաստ քաղաքական պարագաների զոհ, որն իր բնանմյա թագավորման ողջ ընթացքում չի ունեցել սեփական ծրագիր և գործում էր արտաքին ուժերի՝ Հռոմի և Պարթևստանի ստեղծած հանգամանքների դրոշմամբ: Նախ մերձավոր է դարձել Կրասոսին, սակայն Օրոդեսի ճնշման տակ անցել է պարթևների կողմը և այնուհետև նրանց զորքերի կազմում արշավել հռոմեացիների դեմ Սիրիա,

¹ Նման մոտեցման բնորոշ օրինակ են K.H. Ziegler. Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich, Ein Beitrag Geschichte des Völkerrechts. Wiesbaden, 1964. s. 32-38: A.Г. Бокщанин. Парфия и Рим, ч. II, 1966, с. 108-116.

հետո, դարձյալ զիջելով Հռոմի ճնշմանը, մասնակցել է Անտոնինոսի արշավանքին՝ ընդդեմ պարթևների, երբ տեղի տալով պարթևների զորքի սպառնալիքին՝ ստիպված էր մենակ նահանջել Հայաստան, ինչով և առաջացրեց հռոմեական կողմի զայրույթը:

Նրա անկումը ներկայացվում է իբրև պատահականություն՝ առանց որևէ կապի իր նախորդ գործունեության, իր քաղաքական ընտրության հետ: Ի դեպ, հայոց արքայի նպատակաձևված գործելակերպն անգամ անտեսվում է, և տեղ են գտնում հետևյալ գնահատականները՝ «դժբախտ թագավոր»¹ (Հ. Բենգտսոն), «դժբախտ հայ»² (Ա. Բիվար), «քավության նոխագ»³ (Հրանդ Արմեն):

Աղբյուրների տվյալների ուշադիր քննությունը, սակայն, թույլ է տալիս ներկայացնել իրադարձությունների այլ պատկեր և նորովի գնահատել Արտավազդի գործունեությունը:

- I -

54 թ. Հռոմը Արևելքում վերսկսեց նվաճողական քաղաքականությունը: Նա ծրագրում էր ջախջախել պարթևական տերության ռազմական ուժը և զավթել մինչև Պարսից ծոց ընկած տարածքները՝ Միջագետքը, Բաբելոնիան, հռոմեական գերիշխանությունը տարածել Արշակունիների հպատակ թագավորությունների վրա: Հռոմեական բանակը (45 հազ. հետևակ և 4 հազ. հեծելազոր) եռապետ Մարկոս Լիկինիոս Կրասոսի գլխավորությամբ ժամանեց Սիրիա:

Կրասոսի առաջին ռազմական գործողությունները ունեցել են հետախուզական բնույթ: Անցնելով Եփրատը, հռոմեական բանակը առաջացավ մինչև Նրա փոքր վտակը՝ Բելիս գետը և կայազորներ տեղադրեց Բելիսի և Եփրատի միջև գտնվող հունական ոչ մեծ քաղաքներում:

Առաջիկա ռազմական գործողությունների տեղանքին ծանոթանալը

(Կրասոսի առջև տարածվում էր եփրատամերձ անապատը) պիտի, անշուշտ, Նրան համոզեր, որ պարթևների դեմ պատերազմում հռոմեական լեգեոններին անհրաժեշտ է արևելյան հեծելազորի զինակցությունը: Հռոմեացիները մեծ հույսեր էին կապում հայկական հեծելազորի հետ, որը հմուտ էր և վարժ պարթևական այրուձիի դեմ կռվում:

54 թ. գարնանը Սիրիայում տեղի ունեցան Կրասոսի բանակցությունները Արտավազդի հետ (Plut. Cras. XIX, 1-4):

Հակառակ Կրասոսի սպայակազմի մտավախությունների, Արտավազդը սատարեց Նրա վճռականությանը՝ շուտափույթ արշավի ելնել պարթևների դեմ:

Կրասոսին հայոց թագավորը խոստացավ տրամադրել 16 հազ. այրուձի՝ աղեղնավորներ և ծանրազեն նիզակակիրներ: Հռոմեացիներին առաջարկվեց նաև պատերազմ վարելու նոր ծրագիր. Պարթևստան շարժվել Հայաստանի վրայով, քանի որ Հայաստանի անհարթ, լեռնային տեղանքը պիտի խոչընդոտ հանդիսանար պարթևական հեծելազորի համար՝ հարվածելու առաջացող հռոմեական զորասյուներին: Այդ դեպքում թագավորը խոստանում էր ապահովել հռոմեական բանակի պարենավորումը: Ինչպես հայտնում է Պլուտարքոսը, Կրասոսը, գոհ Արտավազդի տրամադրվածությունից, այնուամենայնիվ մերժեց Հայաստանի տարածքի վրայով առաջխաղացման ծրագիրը, ասելով, որ կարշավի Միջագետքի վրայով, որտեղ արդեն տեղադրված են հռոմեական կայազորները: Դրանով իսկ, թերևս, բանակցությունները ավարտվեցին: Պլուտարքոսի հաղորդած հաջորդ տվյալներից հնարավոր է եզրակացնել, որ ձեռք բերվեց համաձայնություն, ըստ որի հայոց թագավորը իր հեծելազորով միանալու էր հռոմեական բանակին դեպի հարավային Միջագետք՝ Սելևկիայի վրա Նրա ռազմերթում:

Պատմագիտության մեջ Արտավազդի առաջարկները դիտարկվում են որպես Նրա կողմից Հռոմի հանդեպ դաշնակցային պարտավորությունները կատարելու, հռոմեական ծավալապաշտ քաղաքականությանը ծառայադրվելու պատրաստակամության վկայություն:

Այդպիսի ըմբռնումը հաշվի չի առնում հետևյալ փաստերի առկայությունը. նախ՝ որ գոյություն ուներ 64 թ. հայ-պարթևական համաձայնությունը, որի մեջ ձևակերպված էին Հայաստանի և Պարթևս-

¹ Г. Бенгтсон. Правители эпохи эллинизма. М. 1982. пер. Э. Д. Фролова, с. 350. (Herrscher gestalten des Hellenismus, München, 1975); H. Bengtson. Zum Partherfeldzug des Antonius. München 1974 (Bayerische Akademie der Wissenschaften) s. 44-45:

² A. D.N. Bivar. The Political History of Iran under the Arsacids — The Cambridge History of Iran. V. 3 (1). London, 1983, p. 65:

³ Հրանդ Արմեն. Արտավազդ Երկրորդը և Անտոնիոսը — ՊԲՀ, 1968, № 3, էջ 195-210:

տանի շահերը՝ խուսափել միմյանց դեմ պատերազմելուց: Իր հոր պես՝ Արտավազդը քաջ գիտակցում էր, որ Պարթևստանը ջախջախելու գործում իր օգնությունը Հռոմին, որպես հետևանք, անխուսափելիորեն հանգեցնելու է Հռոմի կողմից Հայաստանի նվաճմանը¹: Այդ նկատառումը պիտի պայմանավորեր Կրասոսի հանդեպ Արտավազդի ողջ գործելակերպը: Երկրորդը դա այն է, որ Արտավազդի ծրագիրը Կրասոսի կողմից մերժվեց: Պլուտարքոսը չի հայտնում, թե հայոց թագավորի պլանը ընդունելու դեպքում որն էր լինելու հռոմեական լեգեոնների ռազմուղին, նրանց հարձակման նշանակետը: Այդ հարցին սովորաբար կարևորություն չի տրվել գրականության մեջ²:

54 թ. հռոմեական Սիրիային սահմանակից՝ մինչև Բելիս գետն ընկած միջագետքյան տարածքի օկուպացումը (այստեղ տեղադրվեց 7 հազ. զինվոր) թիկունքի հաղորդակցման ուղիների ապահովման միջոց էր Եփրատի ափով դեպի Բաբելոնիա արշավող բանակի համար: Առարկելիս Կրասոսը հատուկ մատնացույց է անում, որ Հայաստանի վրայով ռազմուղին հռոմեացիներին պիտի շեղեր Միջագետքից: Սիրիայից Հայաստան մտած հռոմեական բանակը կարող էր արշավել միայն դեպի արևելք, անդրտիգրիսյան երկրներ՝ Ադիաբենի և Ատրպատականի ուղղությամբ³:

Այսպիսով, պարթևական աշխարհակալության քաղաքական և տնտեսական կենտրոն Բաբելոնիայի փոխարեն հռոմեացիներին առաջարկվում էր գրավել համեմատաբար երկրորդական նշանակության օբյեկտներ՝ Ադիաբենը կամ, բացառված չէ, նաև Ատրպատականը:

¹ Ռ. Լ. Մանասերյան, նշվ. աշխ., էջ 232:

² Ուսումնասիրողները՝ Ա. Գ. Բուկչանին (А. Г. Букчанин, նշվ. աշխ., с. 49), Ա. Բիվարը (նշվ. աշխ. р. 53) և ուրիշներ սահմանափակվում են Արտավազդի առաջարկի միայն հիշատակմամբ: Ա. Մանանդյանը (Ա. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, հ. Ա., Երևան, 1977, էջ 47) իրավացիորեն հիշատակում է Ատրպատականը իբրև առաջնադասման համար Նախանշաված երկիր, սակայն դրանից անհրաժեշտ եզրակացություններ չի անում:

³ Հայկական լեռնային տեղանքը, որի միջով Նախատեսվում էր Կրասոսի երթը, Արտավազդի հավաստումով անբարենպաստ էր լինելու պարթևական հեծելազորի զորքերի համար: Այսինքն Արտավազդը չէր բացառում այստեղ պարթևների հարձակումների հավանական լինելը: Կասկածից վեր է, որ հռոմեական այդ ռազմուղին պիտի անցներ Արշակունիների տիրույթների մոտակայքով: Այսպիսով կարելի է կարծել, որ Կրասոսին առաջարկվում էր անցնել Հայաստանի հարավային սահման ծառայող Մասիսի և Կորդվաց լեռների շրջաններով:

Հռոմեական հաղորդակցությունները այդ դեպքում կախման մեջ էին դրվելու հայոց թագավորից: Կասկածից վեր է, որ Արշակունիների անմիջական կառավարման տակ գտնվող Բաբելոնիայի նվաճումը (արքայանիստ Կտեսիփոնով և Սելևկիա հելլենիստական մեծաշուք քաղաքով, որտեղ հռոմեացիներին աջակցություն էր սպասվում) անհամեմատելի ծանր հարված էր լինելու պարթևներին, քան նրանց վասալներից մեկի թագավորության ավերումը:

Արտավազդի առաջարկի ստրատեգիական առանձնահատկությունների (հեռանկարների) քննությունը, ինչպես նաև 64 թ. հայ-պարթևական հաշտության պայմանի նկատի առնելը հիմք է տալիս պնդելու, որ հայոց արքան 54-ին առաջ էր քաշել հռոմեացիների համար կանխահայտորեն անընդունելի ծրագիր: Անթերի էր ծրագրի միայն տակտիկական կողմը. հայաստանյան լեռնային տեղանքը, իրոք, դժվարանցանելի էր հարթ և բաց տարածքների վրա կռվելու սովոր պարթևական հեծելազորի համար: Սակայն պատերազմական լայնամասշտաբ գործողությունների պլանը՝ դրա ստրատեգիական կողմը, պիտի միայն հեռացներ Կրասոսին վճռական հաղթանակից:

Ծրագիրը, որ ներկայացրել էր հայոց արքան, թույլ էր տալիս արտաքինապես մնալ Հռոմի դաշնակից՝ հավաստել իր հակապարթևական դիրքորոշումը, իսկ Կրասոսի կողմից դրա հավանական և, անշուշտ, սպասելի մերժումը թույլ էր տալիս արդարացնել Հռոմի հանդեպ գործողությունների ազատությունը: Այդ նպատակին հասնելու համար պահանջվում էին ծանրակշիռ հանգամանքներ:

54 թ. հայ-հռոմեական բանակցությունները, թերևս, անհանգրստացրին պարթևներին: 53-ի գարնան վերջին Օրոդեսը մեծաթիվ բանակով մոտեցավ Հայաստանի սահմանին: Պլուտարքոսը հայտնում է, որ, ի պատասխան հայ-հռոմեական բանակցությունների, պարթև արքան սկսեց ավերել հայկական սահմանային բնակավայրերը, և, միաժամանակ, կարևոր վերապահություն է անում, որ Արշակունին «իրականում վտանգից վախենալով, կարծես, ծվարել էր թաքստոցում, ապագայի սպասումով» (Plut. Crass. XX): Պլուտարքոսի վերջին հաղորդումը անհաշտ հակասության մեջ է Հայաստանի վրա պարթևական հարձակման մասին նրա իսկ պնդման հետ: Հռոմեական ներխուժման դեմ-հանդիման Օրոդեսի խնդիրն էր ապահովել Հայաստանի բարյացակամ դիրքը, պարթևների շահերից չէր ծավալուն

պատերազմական գործողություններով Արտավազդին մղել Հռոմի կողմը: Պատերազմը սկսելու անորոշ իրադրության մեջ Օրոդեսին նախապատվելի էր խաղաղ միջոցներով կանխել Արտավազդի հնարավոր միացումը հռոմեացիներին:

«Վտանգից վախենալով» և «ապագայի սպասումով» նա պիտի քաջ գիտակցեր, որ հռոմեա-պարթևական պատերազմի ելքը մեծապես կախված է լինելու հայոց արքայի դիրքորոշումից՝ պարթևներին երկու անգամ (86-85 թթ. և 66-ին) ծանր պարտության մատնած հայկական հեծելազորը կկռվի՝ արդյոք Հռոմի կողմից:

Ուշադրության արժանի է հայ-պարթևական բախման մասին Պլուտարքոսի երկրորդ հաղորդման բնույթը: Այս անգամ հայ-պարթևական կռիվը ներկայացված է որպես Արտավազդի կողմից Կրասոսի մոտ եկած դեսպանների հաղորդում: (Մինչ այդ, ինչպես դա բխում է Պլուտարքոսի տվյալներից, Կրասոսը դրա մասին ոչինչ չգիտեր):

Հայ պատվիրակները հռոմեացի զորավարին հայտնում են, որ Արտավազդը չի կարող նրան միանալ, քանի որ ենթարկվել է Օրոդեսի մեծաքանակ ուժերի գրոհին և այժմ, խիստ նեղն ընկած, ծանր պայքար է մղում նրանց դեմ: Ուստի Արտավազդը խորհուրդ է տալիս Կրասոսին շարժվել դեպի Հայաստան՝ հայերի հետ ուժերը միավորելու և Օրոդեսի դեմ համատեղ մարտնչելու նպատակով: Ուշագրավ է, որ, ի պատասխան, Կրասոսը բացահայտորեն դավաճանության մեջ է մեղադրում Արտավազդին, խոստանալով նրան պատժել պարթևներին ջարդելուց հետո (Plut. Crass. XXII):

Անհրաժեշտ է նշել պարթևական հարձակման փաստի շահավետ լինելը՝ Արտավազդի բուն նպատակի իրագործման տեսանկյունից: Դա հենց այն հանգամանքն էր, որը հնարավորություն էր ընձեռում հիմնավորել իր դաշնակցային պարտավորության խախտումը՝ խուսափել պարթևների դեմ հռոմեացիների արշավանքին մասնակցելուց:

Օրոդեսի հետ մերձեցումը մեկնաբանվում էր իբրև հարկադրական: Երբ հենց իրենք՝ հռոմեացիները հրաժարվեցին օգնել նեղն ընկած դաշնակցին, նրան, հարկավ, այլ բան չէր մնում, քան «ստիպողաբար» հաշտություն կնքել Հռոմի հակառակորդի հետ: Ճշգրիտ հաշվարկված էր հռոմեացիներին օգնության մերժելու պահը: Կրասոսը արդեն ելել էր արշավի: Հռոմեական բանակը արդեն անցել էր Եփրատը Զևգամայի մոտ և շարժվում էր Սուրենի գործին ընդառաջ: Թողնել Միջագետքի ռազմաբեմը և շրջվել դեպի հյուսիս՝ կնշանակեր սպառնալիք ունենալ թիկունքում, հանձին նույն Սուրենի բանակի:

Նկատի առնելով Արտավազդի և Օրոդեսի վերը քննված դիրքորոշումները՝ հարկ է կեղծ համարել Հայաստանի վրա պարթևների հարձակման լուրը, որ տվել էր հայոց արքան Կրասոսին:

Այդ եզրակացությունը հաստատվում է Դիոն Կասիոսի այն ցուցմունքով (Dio Cass. XL, 162), որ Օրոդեսը միայն մտադրություն է ունեցել հարձակվելու Հայաստանի վրա: Հարձակման բուն փաստը այդ պատմագիրը չի արձանագրում: Դիոն Կասիոսը, անշուշտ, մատնանշում է Արտավազդի հնարավոր հակապարթևական գործողությունները կանխելու Օրոդեսի ունեցած նաև ռազմական պլանը (դիվանագիտականից բացի):

53 թ. գարնանը հայոց և պարթև արքաները իրենց աչքի առաջ են ունեցել 64 թ.-ի պայմանագիրը, որին նրանք մտադիր էին խստիվ հետևել:

53 թ. հունիսի 9-ին, Խարրանի մոտ ճակատամարտում, պարթև զորավար Սուրենը ջախջախեց Կրասոսի բանակին: Ճակատամարտում ընկավ 20 հազար հռոմեացի զինվոր: Սպանվեց Կրասոսը: Նրա գլուխը բերվեց Արտաշատ, մատուցվեց Արտավազդին և Օրոդեսին: Կրասոսի կործանման պահին Օրոդեսը հյուրընկալվում էր Արտաշատում՝ իր որդի և գահաժառանգ Բակուրի և հայոց թագավորի քրոջ ամուսնական տոնակատարության առթիվ: Հանդիսությամբ նշվող հայ-պարթևական բարեկամությունը վերածվեց Խարրանի մոտ հաղթանակի տոնակատարության: Պարթևների հաղթանակի պատմական նշանակությունը հանրահայտ է. տապալվեց Հռոմի խոշոր փորձը՝ իր էքսպանսիան տեղափոխել Եփրատից դեպի արևելք: Կրասոսի լեգեոնների ջախջախման վճռորոշ պատճառն էր մեծաքանակ և պարթևների դեմ կռվելու վարժ հեծյալ ուժերի բացակայությունը: Կարելի է չկասկածել, որ ճակատամարտի ելքը կարող էր բոլորովին այլ լինել, եթե, հետևելով 54 թ. հայ-հռոմեական պայմանավորվածությանը, հռոմեացիների կողքին Սուրենի ընդամենը 10 հազարանոց հեծյալ նետաձիգներին դիմակայեր նրանց նման սպառնալիքված, նրանց պես մարտնչող 16 հազարանոց հայկական այրուձին:

Պարտությունից հետո հռոմեացիները երկյուղում էին, որ պարթևները կգրավեն անպաշտպան դարձած Սիրիան: Օրոդեսի և ավագանու միջև հարաբերությունների սրման հետևանքով պարթևները հակահարձակման անցան երկու տարի ուշացումով: 51 թ., պարթև արքայորդի Բակուրի հրամանատարությամբ, մեծաթիվ հեծելազորը անցավ Եփրատը: Հռոմեացիները, արդեն նախապատրաստված, նրան

ծանր հարված հասցրին Անտիոքի մոտակայքում և Ամանոսի լեռնանցքում, որտեղ սպանվեց պարթև զորավար Վասակը: 50 թ. Օրոդեսը, զգուշանալով իր դեմ զորքում ծրագրվող դավադրությունից, ետ կանչեց Բակուրին:

Արտավազդի գործելակերպի դիտարկումը հիմք է տալիս ձևակերպելու հայոց թագավորի քաղաքական դիրքը պատերազմող կողմերի նկատմամբ:

Կրասոսին առաջարկած ծրագիրը (արտաքուստ հակապարթևական, իսկ իրականում՝ Հռոմի ստրատեգիական պլաններին բացահայտորեն հակասող), այնուհետև Օրոդեսի հարձակման մասին ապատեղեկատվությունը Հռոմի հանդեպ հետևողականորեն իրականացվող քաղաքական մանյովրի փուլերն էին: Այս մանյովրը անխմստ է թվալու, եթե նկատի չառնենք արքայի բարդ, երկակի խնդիրը. խուսափելով լծվել Հռոմի ռազմակառքին՝ պահպանել Հռոմի բարեկամի կերպարանքը: Արտավազդը բնավ չէր կամենում բացահայտ հակասության մեջ մտնել Հռոմի հետ: Այդ նպատակը պայմանավորեց նրա դիրքի առանձնահատկությունները պարթևների հետ հարաբերությունների հարցում: 53 թ. (Խարրանի ձակատամարտի նախօրեին) պաշտոնապես բարեկամական հարաբերություններ հաստատելով Հռոմի հակառակորդ Օրոդեսի հետ, կանխորոշելով պարթևների հաղթանակը և հռոմեացիների պարտությունը, հայոց թագավորը չի դարձել պատերազմող կողմ՝ պարթևների մարտական դաշնակից: Հռոմի դեմ պատերազմող պարթևների կողքին նա շարունակում էր մնալ չեզոք, այսինքն՝ Հռոմի բարեկամ և դաշնակից, ինչը, հակառակ Ս.Գ. Բոկլչանինի տեսակետի, արտահայտում էր նրա բացարձակ անկախ դիրքը իր պարթև բարեկամների հանդեպ:

53 թ. հռոմեա-պարթևական պատերազմում Արտավազդը ոչ միայն զերծ մնաց կռվի մասնակից դառնալուց, այլև պաշտոնապես բարեկամական հարաբերություններ պահպանեց երկու հակամարտող կողմերի հետ: Նրա հետևողական չեզոքությունը ինքնանպատակ չէր, այլ կոնկրետ քաղաքական արդյունքի հասնելու միջոց էր: Հայոց արքայի դիրքի կարևոր առանձնահատկությունը այն էր, որ ինքը իր հայեցողությամբ էր պայմանավորել իրար դիմակայող հակառակորդների՝ Հռոմի և Պարթևստանի մարտական ուժերի հարաբերակցությունը՝ հռոմեացիների տակտիկական խոցելիությունը և Սուրենի զորքի գերազանցությունը և, դրանով իսկ, վերջին հաշվով, պատերազմի ելքը:

Հայաստանի դիրքը մենք իրավամբ կանվանենք երրորդ ուժի դիրք, հենց այն ուժի, որն ի վիճակի էր երկու կռվողներից որոշել հաղթողին (ինչպես ցույց տվեցին հետագա անցքերը, չեզոքությունը միշտ չէր այդ դիրքի իրագործման ճանապարհը):

53-50 թթ. Հռոմի և Պարթևստանի հանդեպ Արտավազդի դիրքորոշման առանձնահատկությունները չեն վրիպել 51 թ. Կիլիկիայի պրոկոնսուլ (վարչապետ) Կիկերոնի ուշադրությունից: Նրա ուշագրավ դիտարկմամբ՝ Կապադովկիայի «հարևան թագավորները եթե բարեկամներ են մեզ, ապա, այնուամենայնիվ, չեն համարձակվում բացահայտորեն լինել պարթևների թշնամին» (*qui etiamsi sunt amici nobis, tamen aperte Parthis inimici esse non audent*¹): Այդ խոսքերում ճշգրտորեն ներկայացված է Արտավազդի քաղաքական կեցվածքը, որն, ինչպես տեսանք, նա արդեն հանդես բերեց Կրասոսի հետ հարաբերություններում: Նշվում է թե՛ Հռոմի բարեկամ լինելը (բայց արդեն որոշ վերապահմամբ), թե՛ պարթևներին բացահայտորեն, ռազմապես դիմագրավելու անկարողությունը՝ անհամարձակությունը: Վերջինս առկա է իբրև Արտավազդի կոնկրետ քաղաքական քայլերը արդարացնող պատճառ. այսպիսով, Օրոդեսի հետ բարեկամանալը ոչ այլ ինչ է, քան պարթևների հանդեպ անհամարձակության, այսինքն՝ «վախի» հետևանք:

Կիկերոնի հաղորդման մեջ մատնանշված այդ շարժառիթը, անշուշտ, հայոց թագավորի կողմից իր հակահռոմեական գործելակերպի պաշտոնական բացատրություն էր՝ հասցեագրված Հռոմին: Այլ կերպ ասած՝ մեր առջև քաղաքական դիմակավորման՝ կամուֆլաժի օրինակ է: Եվ բնական է, որ Կրասոսի կործանումից հետո Հռոմում թերահավատորեն էին վերաբերվում Արտավազդին:

Արտավազդի՝ Հռոմի բարեկամ լինելու կարգավիճակը Կիկերոնը հիշատակում է «եթե և» (*etiamsi*) երկմտանքով: Իսկ Հռոմի սենատին հղած իր նամակում Կիկերոնը ծանուցում է, որ նա՝ Կիլիկիայի վարչապետը, իր զորքերը առաջնորդեց Կապադովկիայի վրայով, որպեսզի «հայոց թագավոր Արտավազդը, անկախ այն բանից, թե ինչն է նրա մտադրությունը (*ut Artuades, rex Armenius quocumque animo esset*), իմանա, որ Հռոմի ժողովրդի բանակը հեռու չէ իր

¹ Cic. Ep. ad. Fam. XV, 4 (4).

սահմանից» (non procul a quis finibus exercitum populi Romani esse¹):

Հռոմեացիներին Արտավազդի դիրքորոշումը 51 թ. ներկայանում էր խիստ մշուշապատ, և նրանք գերադասեցին նախազգուշացման միջոցներ ձեռնարկել: Արտավազդը չի փորձել անմիջական հարաբերություններ հաստատել Սիրիայի և Կիլիկիայի հռոմեական իշխանավորների հետ, բայց հենց այդ տարիներին՝ 49-48 թթ. հատվում են նրա դրամները (չորեքդրամյանները և դրախմանները) «արքայից արքա» մեծատիրական տիտղոսով: Դրամների թողարկումը հաջորդում է Սիրիայում և Կիլիկիայում պարթևների պարտութուններին (50 թ.):

Եթե 51 թ., Սիրիա և Կիլիկիա պարթևական լայնածավալ ներխուժման տարում, Հռոմի բարեկամ Արտավազդը իր պրոպարթևական չեզոքությունը բացատրում էր Օրոդեսի հետ բացահայտորեն թշնամանալու անկարողությամբ, ապա ներկայումս Կիլիկիայում (Ամանոսի լեռնանցքում) և Անտիոքի մոտ Արշակունի զորքի ծանր անհաջողություններից հետո նա հարկ համարեց հռոմեական կողմին հավաստել Պարթևստանի հանդեպ իր թշնամությունը:

Արշակունիների մենաշնորհը համարվող մեծատիրական տիտղոսի պաշտոնական ընդունմամբ Արտավազդը ազդարարում էր իր հավանությունները պարթևներին հպատակ հյուսիսային Միջագետքի և Ատրպատականի վրա, այն թագավորությունների վրա, որոնք ժամանակին ճանաչում էին իր հոր՝ արքայից արքա Տիգրանի գերիշխանությունը:

Ուշագրավ է պարթևների վերաբերմունքը այդ ակնառու սպառնալից քայլի նկատմամբ: Նրանք պատասխան թշնամական գործողությունների չդիմեցին հայերի դեմ: 49-ին Օրոդեսը, Պոմպեոսի ներկայացուցչի հետ բանակցություններում, պահանջեց զիջել Սիրիան: 46-ին Բակուրը մեծ ուժերով նորից ներխուժեց այդ հռոմեական մարզը: 41-ին պարթևները, ինչպես միշտ, վստահ իրենց հյուսիսմիջագետքյան հաղորդակցությունների ապահովությանը, թեև նրանց թիկունքում էր հյուսիսային Միջագետքի նկատմամբ հավանություն արտահայտած հայոց արքան, գրոհի նետվեցին հռոմեական Սիրիայի

և Փոքր Ասիայի վրա: Ըստ երևույթին, արքայից արքա Օրոդեսի և նրա գահակից Բակուրի ըմբռնմամբ Արտավազդի մեծատիրական տիտղոսը չէր արտացոլում իրենց բարեկամի իրական նպատակները:

43-42 թթ. հռոմեական տերության մեջ հանրապետականների և կեսարականների միջև քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում Օրոդեսը աջակցում էր Բրուտոսին և Կասիոսին. նրանց ուղարկվեցին հեծյալ նետաձիգների ջոկատներ: Կեսարականների հաղթանակը (42-ին) հանգեցրեց նրանց առաջնորդների՝ եռապետներ Մարկոս Անտոնիոսի, Գայոս Օկտավիանոսի և Մարկոս Էմիլիոս Լեպիդոսի միջև հռոմեական տերության մարզերի վերաբաշխմանը: Մարկոս Անտոնիոսը ստանձնեց արևելյան մարզերի կառավարումը և պարթևների հետ հարաբերությունների կարգավորման հարցը: 41 թ.-ի վերջերին, օգտագործելով Օկտավիանոսի և Անտոնիոսի միջև փոխհարաբերությունների սրվելը, Օրոդեսը լայնածավալ պատերազմական գործողություններ սանձազերծեց Հռոմի դեմ: Պարթևական մեծաթիվ այրուձին, անցնելով Եփրատը, գրավեց ամբողջությամբ Սիրիան, Փյունիկիան, պարթևական գերիշխանություն հաստատվեց Հրեաստանի (Հուդայի) վրա: Կիլիկիայով առաջխաղաղով՝ պարթևները ներխուժեցին Փոքր Ասիայի հռոմեական մարզերը: Փաստորեն 40-ին հռոմեական տիրապետությունը Արևելյան Միջերկրածովքում տապալվեց: Պարթևների վիթխարի հաջողությունը պայմանավորված էր արևելյան մարզերում այդ պահին Մարկոս Անտոնիոսի ուժերի բացակայությամբ:

39-ին Արևելք եկան հռոմեական մեծաթիվ և փորձառու բանակները, որոնք ծանր պարտության մատնեցին պարթևներին՝ Կապադովկիայի հարավ-արևմուտքում, իսկ այնուհետև Ամանոսի լեռնանցքում: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ հյուսիսային Սիրիայում: 38-ին Անտոնիոսի զորավար Վենտիդիոս Բասոսը գլխովին ջախջախեց Բակուրի ղեկավարած 20 հազարանոց այրուձին: Կոտորվեց պարթևական զորքի մեծագույն մասը, ընկավ Բակուրը, նրա կտրված գլուխը ցուցադրվեց Սիրիայի քաղաքներում: Դա իսկական ռազմական աղետ էր պարթևական տերության համար. նա արյունաքամ էր արված, Օրոդեսի մեծատիրական ծրագրերը հիմնովին փլուզվեցին: Ծանր պարտությունը առաջացրեց ներքաղաքական սուր ճգնաժամ: Օրոդեսը հրաժարվեց գահից՝ հօգուտ իր որդու՝ Հրահատ IV-ի, որը

¹ Cic., Ep. ad Fam. XV, 2.

շուտով ոչնչացրեց իր բազմաթիվ եղբայրներին և, ի վերջո, իրեն՝ Օրոդեսին (38-37 թթ.):

40-38 թթ. հռոմեա-պարթևական մեծ պատերազմում, ինչպես դրանից տասը տարի առաջ՝ 51-50 թթ., Արտավազդը չեզոքություն էր պահպանում:

Այն տեսակետը, թե իբրև Հայաստանը իր ռազմուժով աջակցում էր պարթևներին հռոմեական տիրույթների՝ Սիրիայի և Փյունիկիայի նվաճման գործում¹, այլ կերպ ասած՝ որ հայոց արքան նպաստում էր Օրոդեսի կայսերապաշտ ծրագրերի իրականացմանը, իր հաստատումը չի գտնում 40-38 թթ. պարթևների պատերազմական գործողությունները հանգամանորեն նկարագրած հունա-հռոմեական հեղինակների երկերում²: Նրանք ոչ մի տեղ չեն նշում հայոց արքայի զորքերի մասնակցությունը: (Ի դեպ, Մարկոս Անտոնիոսը, 38 թ. հարաբերություններ հաստատելով Արտավազդի հետ, նրան վստահում էր):

Արտավազդի չեզոք և դրանով իսկ՝ միանգամայն անկախ դիրքը՝ պարթևներին չօգնելը, պարզ վկայում էր, որ հայոց արքան բնավ շահագրգռված չէր հռոմեական համաշխարհային տերության փոխաբեն պարթևական աշխարհակալության ստեղծմամբ:

Նրա այդ չեզոքությունը 38 թ., երբ պարթևների երկու ծանր պարտություններից հետո ակնառու դարձավ Հռոմի վերահաստատումը Արևելքում՝ Սիրիայում և Կապադովկիայում՝ Եփրատի ափին (Հայաստանի սահմանի վրա), բնավ թույլ չի տալիս նաև եզրակացնել, որ հայոց արքան շահագրգռված էր պատերազմի հենց այդպիսի ելքով: Եփրատ դուրս գալուց հետո հռոմեական զորքերի դեմ պարթևների շատ հավանական հարձակողական գործողությունները, արևելյան և արևմտյան տերությունների միջև բախման ծավալի է՛լ առավել ընդարձակումը, անշուշտ, նախապատվելի իրավիճակ պիտի ստեղծեր հայկական կողմի համար:

¹ Լ. Մանանդյան - Քննական տեսություն. հ.Ա. էջ 252-254:

² Պոմպեոս Տրոգոսը (Հուստինոս) (XLII, 4), Ստրաբոնը (XIV, 2, 24, XII, 8, 9), Պլուտարքոսը (Ant. XXVIII, 1 XXXI 1, XXXIII, 1, 4 XXXIV 1-2), Հուսեպոս Փլավիոսը (Ant. jud XIV-XX; Bel. jud I 248), Դիոն Կասիոսը (XLVIII, 25), Ապպիանոսը (Bel. Civ.) հաղորդում են միայն պարթևական զորքերի ներխուժումների մասին: Անկարելի է պատկերացնել, որ պատերազմում հայոց արքայի զորքերի մասնակցության պես կարևոր փաստը աննկատելի է մնացել նրանց կողմից:

Արտավազդի դիրքորոշումը Մերձավոր Արևելքում 39-37 թթ. փոփոխվող ռազմական իրադրության նկատմամբ հնարավոր է հստակ դիտարկել այդ տարիների նրա դրամահատություններով:

39 թվականին Կապադովկիայում և Կիլիկիայում պարթևների ծանր պարտությունների տարում, թողարկվում են «արքայից արքա» տիտղոսով դրամներ՝ թվագրված գահակալման 16-րդ տարով¹: 38 թ., հյուսիսային Սիրիայում Բակուրի բանակի ջախջախումից հետո, լեզեոնները, որոնց ղեկավարությունը ստանձնեց Անտոնիոսը, օկուպացրին Կոմմագենեն: Հռոմեացիները պաշարեցին Սամոսատը: Նրանք Եփրատի ափին էին, Հայաստանի սահմանի մոտ: Նույն տարով է թվագրվում «արքայից արքա» տիտղոսով Արտավազդի դրամների նոր թողարկումը (գահակալման 17-րդ տարին)²: Մեծատիրական տիտղոսով դրամահատությունը շարունակվեց արքայի գահակալման 18-րդ տարում՝ 37 թ.³: Այդ պահին Հռոմը վերջնականապես վերահաստատեց իր տիրապետությունը Արևելքում, իսկ ամռանը, Տաբենտում, Անտոնիոսը և Օկտավիանոսը քննարկեցին Պարթևստանի դեմ մեծ արշավանք ձեռնարկելու հարցը: Նկատելի է, որ «արքայից արքա» տիտղոս ունեցող նախորդ դրամահատումները՝ թվագրված 6 և 7 գահակալական տարիներով, այսինքն՝ 49 և 48 թթ., անմիջապես հաջորդում են պարթևների նկատմամբ հռոմեական զենքի հաղթանակներին: 39-37 թթ. հռոմեական հաղթանակների հետ դրամահատումների զուգադիպելը անկարելի է պատահական համարել:

Կրկին իր մեծատիրական տիտղոսը հրապարակորեն հռչակելով՝ Արտավազդը պաշտոնապես հավանություն էր ներկայացնում Ատրպատականի և Ադիաբենի՝ պարթևներին հպատակ թագավորությունների նկատմամբ: Հայոց արքան բացահայտորեն անցավ հաղթանակող Հռոմի կողմը, այսինքն, պատերազմական իրադրություն ստեղծեց իր և պարթևների միջև: Այդ քայլը հռոմեացիներին պատերազմը անդրեփրատյան տարածքներ՝ Պարթևստանի ներսը տեղափոխելու հրավեր էր:

Ուշագրավ է, որ Պարթևստանի տարածքային ամբողջության համար այդ սպառնալից քայլը հայոց արքան կատարեց 37 թ. Տաբենտյան համաձայնությունից բավականին առաջ, երբ Օկտավիանոսի

¹ Խ. Ա. Մուշեղյան, Արտավազդի չորեքդրամյանը, ՊԲՀ, 1964, № 2, էջ 322:

² Antike Münzen. Auktion. 30 Am 28 April 1982, in Zürich. s. 38:

³ Խ. Ա. Մուշեղյան, նշվ. աշխ.:

և Անտոնիոսի կողմից վերջնականապես ընդունվեց Պարթևստանի դեմ հարձակողական պատերազմ վարելու վճիռը: Այդ նպատակով Օկտավիանոսը Անտոնիոսին պիտի փոխանցեր 20 հազար ընտիր հետևակային զինվոր, իսկ Անտոնիոսը զիջեր նրան 100 ռազմանավ՝ ընդդեմ Սիցիլիայում և Սարդինիայում իշխող Սեքստոս Պոմպեոսի՝ Գնեոս Պոմպեոսի որդու ¹:

Պարթևների դեմ պատերազմելու Արտավազդի պատրաստակամությունը միանգամայն համահունչ էր Անտոնիոսի բաղձանքներին և պիտի միայն առավել վճռականություն հաղորդեր հռոմեացու նվաճողական նկրտումներին, քանի որ (ինչպես իր ժամանակին Կրասոսը) պարթևական տարածքի վրա լայնածավալ հարձակում վարելու համար նա կարիք ուներ հայկական հեծելազորի զինակցության:

37 թ. Պարթևստանի նվաճման մասին վերջնական վճիռը պիտի ընդունվեր ոչ առանց հաշվի առնելու Հայաստանի դիրքը: Ամբողջ Արևելքի նվաճումը պիտի աստիճան ծառայեր Անտոնիոսին՝ Հռոմում միահեծան իշխանություն հաստատելու ճանապարհին:

Ինչ նպատակներ կարող էր հետամտել Արտավազդը՝ գրավելով 39-37 թթ. հակապարթևական ընդգծված դիրքը:

Հայոց արքան, դժգոհ պարթևական աշխարհակալության ստեղծման ծրագրից, պարթևների պարտությունից հետո, 38-ին, ինչպես 53-ին՝ Կրասոսի արշավի ժամանակ, չէր կարող իրականում (Հայաստանի ազգային անվտանգության շահին հակառակ, որի ձևակերպումը տրված է Դիոն Կասիոսի գրքում) ցանկալ Հռոմի հաղթանակը, նրա կողմից Արևելքի նվաճումը: Հարկ է ընդունել, որ պատերազմող տերություններից մեկի՝ Պարթևստանի պատշաճ թուլացումից հետո, նրանց միջև հակամարտության նոր մեծ փուլում Արտավազդը հաշվարկում էր հասնել այս անգամ Հռոմի ուժերի հյուժման: Դա նշանակում էր դարձյալ հանդիսանալ հենց այն երրորդ ուժը, որը վճռում է մյուս երկուսի պայքարի ելքը և որը, ի դեպ, ի վիճակի է գերծ մնալ ռազմական գործողությունների մեջ անմիջապես ներգրավվելուց:

¹ Հռոմեական Արմուտը այդ տարիներին (39-36 թթ.) բաժանված էր իրար հետ մրցակցող երեք իշխողների միջև՝ Օկտավիանոսի (Խալիս, Գալլիա, Իսպանիա), Լեպիդոսի (հյուսիսաֆրիկյան առափնյա տարածքներ) և Պոմպեոսի (Սիցիլիա, Սարդինիա, Պելոպոնեսոս): Արևելքում միահեծան կառավարում էր Անտոնիոսը:

Այսպիսին է մեր նախնական եզրակացությունը, այլապես անկարելի է բացատրել Արտավազդի հետևողական գործելակերպը 39-37 թվականներին՝ Հռոմի համար բարենպաստ չեզոքությունը, այնուհետև՝ տարածքային պահանջները Պարթևստանին, որոնք նա ներկայացնում է հռոմեական բանակների Եփրատ դուրս գալու պարագաներում:

Այդ քաղաքական դիրքը անկարելի է անվանել այլ կերպ, քան հռոմեա-պարթևական պատերազմի շարունակման սադրանք, մի պատերազմի, որն իր հերթին համապատասխանում էր հռոմեական ռազմամոլ պլաններին:

37 թ. ձմռանը Արտավազդը Հայաստանի հյուսիսային տարածքով թույլ տվեց Անտոնիոսի զորավար Կանիդիոս Կրասոսին իր զորքերով անցնել դեպի Վիրք և Աղվանք, որոնց արքաները պարտվելով՝ պարտավորվեցին մասնակցել Անտոնիոսի հակապարթևական արշավանքին ¹:

36-ին Մարկոս Անտոնիոսը, հենվելով Եգիպտոսի թագուհի Կլեոպատրա VII-ի ֆինանսական օգնության վրա, Սիրիայում կենտրոնացրեց 110 հազ. բանակ (60 հազ. հռոմեական հետևակ, 10 հազ. իսպանական և կելտական այրուձի, 30 հազ. արևելցի դաշնակիցներ՝

¹ Պլուտարքոսը (Plut. Ant. XXXIV) հայտնում է, որ Կանիդիոսի հրամանատարությամբ Հայաստանում տեղակայված հռոմեական բանակը հաղթեց «սրանց», այսինքն՝ իբր թե հայերին, դրանից հետո նաև «իբերների և աղվանների թագավորներին»: Կանիդիոսի արշավանքի մասին ավելի մանրամասն հաղորդում է Դիոն Կասիոսը (Dio Cass. XLIX, 24, 1): Նա հայերին չի հիշատակում Հռոմի դեմ պատերազմողների թվում, այլ խոսում է նախ իբերների, իսկ այնուհետև աղվանների դեմ հռոմեական բանակի հաղթարշավի մասին: Նա նշում է պարտված թագավորների անունները, իբերներինը՝ Փառնաբազ, աղվաններինը՝ Ջորեթ: Հայերի, այսինքն Արտավազդի և հռոմեացիների միջև պատերազմի փաստը Դիոն Կասիոսը չգիտի: Նմանօրինակ կարևոր իրադարձությունը հազիվ թե կարող էր չնկատվել Դիոն Կասիոսի պես ուշադիր հեղինակի կողմից, դեռ ավելին՝ այն անբացատրելի հակասության մեջ կգտնվեր Արտավազդի հակապարթևական դիրքի հետ, որ նա հետևողականորեն հանդես բերեց 38 և 37 թթ.: Նկատենք, որ իրար հետ լավ են ներդաշնակում 37 թ. «արքայից արքա» հակապարթևական տիտղոսի ցուցադրությունը և Հայաստանում Կանիդիոսի զորքի տեղակայվելը: Այսպիսով, հարկ է կարծել, որ Պլուտարքոսի հիշատակած «սրանքը» նրա թույլ տված սխալմունքն է, համեմայնդեպս այն չի կարող վերաբերվել հայկական կողմին: Ուշագրավ է, որ Պլուտարքոսի և Դիոն Կասիոսի հաղորդումները համընկնում են մեկ ընդհանուր կետում. երկուսն էլ մատնանշում են, որ ի սկզբանե արշավանքի նպատակն էր հպատակեցնել Վիրքն ու Աղվանքը, Պլուտարքոսի խոսքով՝ հասնել Կովկաս:

Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնի զորքեր, գալաթներ, իբերներ, աղվաններ և այլք): Նախատեսվում էր հայկական զորամասի միացումը հռոմեական զորքին (6 հազ. ծանրազեն հեծյալ, 7 հազ. հետևակ նետաձիգներ):

Այդ ուժի գլուխն անցած՝ 36 թ. ամռանը Մարկոս Անտոնիոսը Սիրիայից արշավանքի ելավ: Ինչպես մի ժամանակ Կրասոսը, Անտոնիոսը մոտեցավ Սիրիայի Զևգմա քաղաքին՝ Եփրատի գետանցի մոտ, Օսրոենեի դիմաց: Դեպի Եփրատի ափ կատարված այդ շարժումը պարզ վկայում է, որ գոյություն ուներ ծրագիր՝ Միջագետքում պատերազմական գործողություններ վարել, դրանք դեպի հարավ՝ պարթևների մայրաքաղաքի կողմը տեղափոխելու մտադրությամբ: Եփրատի հակադիր ափին Անտոնիոսի դեմ-հանդիման կանգնած էր պարթևական և մեդական (ատրպատականյան) հեծելազորը: Հրահատը կարողացավ հավաքել 40 հազ. պարթև և 10 հազ. մեդացի հեծյալ: Եփրատի ափամերձ հարթավայրերը բարենպաստ տեղանք էին իրանական այրուձիի կողմից իր ավանդական ռազմական հնարքները կատարելու համար:

Զևգմայի մոտից Անտոնիոսը հանկարծակի շարժվեց դեպի Հայաստան, այնտեղից Ատրպատական ներխուժելու մտադրությամբ:

Այսպիսով՝ հռոմեական բանակի մարտական գործողությունների մի ծրագրի փոխարեն ընդունվեց մեկ այլ, դրանից բոլորովին տարբեր ծրագիր:

Պարթևական Միջագետքի դարպաս Զևգմայից Անտոնիոսի ռազմերթի կտրուկ շրջադարձը դեպի հյուսիս՝ դեպի Հայաստան, կարող էր կատարվել միայն ստրատեգիական պլանի փոփոխման հետևանքով:

Գրականության մեջ այդ հանգամանքը սովորաբար աչքաթող է արվում: Գ. Ֆերրերոն, Լ. Մանանդյանը, Ա. Բոկչչանինը և ուրիշներ կարծում են, թե Անտոնիոսը ի սկզբանե իրագործում էր Հուլիոս Կեսարի մտահղացած պարթևական արշավանքի ծրագիրը¹, որ նա ուրվագծել էր 44-ին: Այդ կարծիքը հենվում է խարխուլ հիմքերի վրա:

¹ Г. Ферреро, Величие и падение Рима, т. 3, Москва, 1915, с.306, Լ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության: Երկեր, Լ. Ա., էջ 258:

Տվյալներ չկան Կեսարի պլանը հանգամանալիորեն պատկերացնելու համար,¹ ընդ որում Անտոնիոսը, նոր ռազմուղի ընտրելով, բնավ չէր հետևում իր մեծ ուսուցչի ռազմավարական դրույթներին:

Հուլիոս Կեսարը անսխալ էր ընտրում գլխավոր հարվածի ուղղությունը. նա հարվածում էր թշնամու կարևորագույն կենտրոններին: Անտոնիոսը, Կոեսսիփոնի և Սելևկիայի վրա շարժվելու փոխարեն, իր հարձակման համար նշանակետ ընտրեց դրանց համեմատ երկրորդական նշանակություն ունեցող օբյեկտը՝ Ատրպատականի մայրաքաղաք Փրասպան: Վերջինիս գրավումով բոլորովին էլ վճռական հաղթանակ ձեռք չէր բերվի: Փրասպայից հետո հռոմեական բանակին սպասելու էր առաջխաղացում դեպի Մարաստանի (Մեդիայի) գլխավոր քաղաք Էկբատանը (Համադանը):

Հայաստանից՝ Ատրպատական ուղղված հարվածը, մանավանդ Համադանի գրավման դեպքում, պիտի հատեր Մարաստանի և պարթևական Միջագետքի միջև հաղորդակցման ուղիները: Պարթևական տերությունը երկու մասի էր բաժանվելու, բայց նրա տիրապետությունը հարավային Միջագետքում դեռ միանգամայն պահպանվում էր: Այսպիսի ներխուժում Մարաստան՝ Համադանից Քեռմանշահ և Սելևկիա տանող ճանապարհի հատումով, 86-85 թթ. իրականացրեց Տիգրան Մեծը: Այսպիսով, այդ ստրատեգիական հարվածը նպատակահարմար էր մի պետության համար, որը չէր հետամտում Եփրատի և Տիգրիսի արանքում մինչև Պարսից ծոց ընկած տարածքների նվաճման խնդիրը:

Հռոմի համար, որ տիրում էր Սիրիային, աշխարհաքաղաքական (գեոպոլիտիկական) խնդիր էր՝ զավթել այդ մարզին անմիջապես

¹ Ավետոնիոսը հարևանցիորեն նկատում է միայն, որ Կեսարը նպատակ ուներ շարժվել պարթևների դեմ՝ Փոքր Հայքի վրայով: Եթե դա այդպես էր, ապա նա նպատակ ուներ անցնել Արտավազդի թագավորության տարածքով, բայց հայտնի չէ՝ դաշնակցելու, թե՛ նվաճելու համար. վերջին գաղափարի դեպքում Արտավազդի «արքայից արքա» տիտղոսը, իբրև հակապարթևական դիրքի հավաստիք, ձեռք էր բերելու լրացուցիչ կարևորություն: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ աղբյուրները ոչինչ չեն հայտնում կարևորագույն հարցի առթիվ. ինչպիսի՞ն էր Կեսարի վերաբերմունքը պարթևական Միջագետքի նվաճման գաղափարին: Այսպիսով, տվյալները խիստ անբավարար են Կեսարի պլանի մասին որոշակի պատկերացում կազմելու, մանավանդ՝ այն Անտոնիոսի պլանի հետ նույնացնելու համար:

հարակից Միջագետքը՝ տնտեսապես բարգավաճ քաղաքներով, հելլենիստական հռոմեամետ բնակչությամբ, և դրանով իսկ ստեղծել հռոմեական տիրույթների հոծ տարածք: Հենց դրան էր ձգտում Կրասոսը, նպատակադրվելով արշավել Պարսից ծոցի ուղղությամբ: Այդ խնդիրն են իրագործում հռոմեացիները պարթևների դեմ իրենց հետագա արշավանքներում (Տրայանոսը՝ 116-ին, Մարկոս Ավրելիոսը՝ 165-ին, Սեպտիմիոս Սևերոսը՝ 198-ին): Անտոնինոսի նոր ստրատեգիական մտահղացումը երկրորդական պլան էր մղում իրականում առաջնային օբյեկտների գրավումը՝ այն կախվածության մեջ դնելով խիստ անբարենպաստ պայմաններում պայքարի ելքից:

Համադանի գրավումից հետո Անտոնինոսին մնում էր շարժվել կամ դեպի պարթևների բնօրրան՝ արևելյան Միջին Ասիա, կամ էլ դեպի նույն Միջագետք, բայց արդեն թշնամական ժողովուրդներով բնակեցված տարածքների վրայով: Երկու դեպքում էլ հռոմեացիները պիտի շարժվեին մարաստանյան սարահարթերով, որոնք պարթևական հեծելազորի գործողությունների համար նույնքան հարմար էին, որքան միջագետքյան տափաստանները:

Հուլիոս Կեսարը գրոհում էր միշտ սրընթաց և անսպասելի, ընտրում առաջխաղացման համար կարճ ուղին: Անտոնինոսը ընտրեց շրջանցիկ և երկարատև ճանապարհ: Ուստի նրա սկզբնական առաջխաղացումը դեպի Ջևգամ չի կարող թշնամու ուշադրությունը շեղող մանյովր համարվել: Դիոն Կասիոսը նկատում է, որ գալով Եփրատի ափը՝ Ջևգամյի մոտ, Անտոնինոսը կարծում էր, թե գետանցները չեն պահպանվում պարթևների կողմից: Նրա՝ Հայաստան տեղափոխվելու ժամանակամիջոցում պարթևա-մեդական արագաշարժ հեծելազորը հասցրեց տեղափոխվել Ատրպատական:

Այսպիսով, ընդունվեց ստրատեգիական առումով խիստ անհաջող մի ծրագիր, որը հռոմեացիներին միայն հեռացնում էր վճռական հաջողությանը հասնելու հնարավորությունից: Այդ ծրագիրը նախապես չէր մտածվել և ընդունվել էր արդեն ոտքի վրա, սկսված գործողությունների ընթացքում:

Թե ո՞ւմ ազդեցությամբ Անտոնինոսը ընդունեց սույն ծրագիրը և ուղևորվեց դեպի Հայաստան, թե Անտոնինոսի դաշնակիցների շրջանում ո՞վ էր շահագրգռված հեռացնել վտանգը Պարթևստանի սիրտ Հարավային Միջագետքից, դժվար չէ կռահել:

Դիոն Կասիոսը (XLIX, 25, 1) Ատրպատական արշավելու Անտոնինոսի վճռի պատճառ է համարում այն հանգամանքը, որ Ատրպա-

տականի արքա Արտավազդը հայոց թագավոր Արտավազդի թշնամին էր: Այսինքն, ըստ Դիոն Կասիոսի, հայոց թագավորի արտաքին քաղաքական շահը վճռորոշ դրդապատճառ հանդիսացավ հռոմեական զորքերի Հայաստան գալու և Ատրպատական ներխուժելու համար: Մեկ այլ տեղ Դիոն Կասիոսը նշում է, որ հռոմեական զորքերը Ատրպատական բերողը հայոց արքան էր: Այդ վկայությունները իրավամբ ճանաչում են գտել մի շարք ուսումնասիրողների կողմից, սակայն ճիշտ չեն գնահատվել: Մ. Մ. Դյակոնովը գտնում է, որ հայոց արքան Անտոնինոսին տվեց ճշմարիտ խորհուրդ՝ Հայաստանի վրայով արշավել Ատրպատական¹: Որքան էր «ճշմարիտ» այդ խորհուրդը, կարծում ենք, պարզաբանեցինք: (Ցավոք, հռոմեա-պարթևական պատերազմը ուսումնասիրվում է առանց նկատի առնելու հայկական պետության քաղաքական շահերը): Թ. Մոմզենը, թերևս, առաջիններից էր, որ հետաքրքրվել էր Անտոնինոսի պարթևական արշավանքով (1886 թ.), սակայն նա չի հանգել միասնական կարծիքին: Ընդունելով Արտավազդի՝ Անտոնինոսին խորհուրդ տալու փաստը², նա միաժամանակ իր գրքի ծանոթագրության մեջ նշում է, որ «չի կարելի մեղադրել հայոց թագավորին, իբրև թե կեղծ ճանապարհը մատնացույց անելու համար»³: Թ. Մոմզենը փորձեց կասկածի տակ դնել Ստրաբոնի համապատասխան վկայության արժանահավատությունը: Ստրաբոնն Արտավազդին անվերապահորեն անվանում է Անտոնինոսի խորհրդատու (Strabo, XI, 13,4): Նա կոնկրետացնում է խորհուրդների բովանդակությունը. Ջևգամյից ուղևորվել Հայաստան և նրա վրայով մտնել Ատրպատական: Սակայն մեզ հայտնի է, որ Սիրիայից հեռանալու և Հայաստանի վրայով պարթևների դեմ անդրտիգրիսյան տարածքները արշավելու խորհուրդը դրանից տասնյոթ տարի առաջ արդեն տրվեց Կրասոսին: Այդ մասին պատմում է Պլուտարքոսը: Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի հաղորդումները, վերաբերելով Արտավազդի նախաձեռնություններին՝ հռոմեացի զորավարներին նրա տված խորհուրդներին, զուգահեռում են հիմնահարցում. երկուսն էլ նկատի ունեն Հայաստանի վրայով պարթևների դեմ արշավելու գաղափարը:

¹ М. М. Дьяконов. Очерк истории Древнего Ирана, М. 1961, с. 215:

² Т. Моммзен, История Рима. Москва, 1949, т. V, с. 331:

³ Т. Моммзен. նշվ. աշխ. с. 334. ծան. 1:

Այդ փաստով է հերքվում Թ. Մոմզենի առաջ քաշած և տարածում գտած այն տեսակետը, որ Ստրաբոնին աղբյուր ծառայած՝ Անտոնիոսի զորավիգ Բվինտոս Դելլիոսի հուշագրերը, իբր, նպատակ են ունեցել սրբելու Անտոնիոսից պարտության մեղքը և միտումնավոր կերպով այն բարդելու Արտավազդի վրա: Այդ պատճառով, Մոմզենի պնդմամբ, Դելլիոսի հուշագրերում Արտավազդին կեղծաբար վերագրվեց հռոմեական ճազմուդին փոխելու գաղափարը: Թ. Մոմզենը չի հետաքրքրվել Արտավազդի կողմից Կրասոսին տրված ճազմական ծրագրով:

Արտավազդի խորհրդատու լինելը հռոմեական ճամբարում, հակառակ Թ. Մոմզենի կարծիքի, չի կարող պատասխանատվությունը հանել Անտոնիոսից: Որպես բանակի հրամանատար՝ Անտոնիոսն էր որոշումներ կայացնում և նա էլ անմիջական պատասխանատվություն էր կրում պատերազմի ընթացքի ու ելքի համար: Նա պարտավոր էր կողմնորոշվել ճազմաքաղաքական իրադրության մեջ և հոժարակամ ծառայություն մատուցելու քողի տակ տեսնել թշնամական հաշվարկը:

Դելլիոսին հետևող Ստրաբոնի բացատրությամբ՝ Անտոնիոսը «անմտաբար»¹ վստահում էր Արտավազդին (Strabo, XI, 13,4): Պատիվ չբերող այդ բնորոշման մեջ դժվար թե կարելի է տեսնել Հռոմի եռապետին արդարացնելու փորձ, այն էլ գրված, ինչպես կարծում է Թ. Մոմզենը, հենց Անտոնիոսի հրամանով: Դելլիոսը, իսկ նրանից հետո Ստրաբոնը, իրականում, պախարակում են Անտոնիոսին հայոց արքայի «չարամտությունների» կատարածու դառնալու համար:

53 և 36 թթ. ծրագրերի անժխտելի նմանությունը՝ սկզբունքային կետերում զուգահեռությունը, թույլ է տալիս ճշգրտել հարցի մեկ այլ կողմը: Այդ հանգամանքը տարակուսելու տեղ չի թողնում, որ Անտոնիոսը ոչ թե կատարում էր Հուլիոս Կեսարի վարկածային ծրագիրը, այլ հետևում էր դրանից 9 տարի առաջ՝ 53-ին առաջադրված գաղափարին, որը Կրասոսը մերժեց: Սակայն Կրասոսի բանակի ճակատագիրը լավագույն փաստարկն էր այժմ՝ 36-ին, հայոց արքայի խորհուրդն ընդունելու օգտին:

Նշենք նաև Պլուտարքոսի հաղորդումը: Պլուտարքոսը Արտավազդին անվանում է հռոմեա-պարթևական պատերազմի սկզբնավորող²: Պլուտարքոսի տված այդ բնորոշման համար որոշակի հիմքեր կան:

¹ «Որին նա (Անտոնիոսը) անմտաբար իրեն դարձրեց խորհրդատու» (Strabo, XI, 13, 4):

² Plut. Ant., XXXIX, 1

Հաշվի առնենք, որ 38-37 թթ. Արտավազդի հակապարթևական տարածքային հավակնությունը չէր կարող չսատարել հռոմեական հարձակողական ծրագրերը: Հայոց թագավորի նախաձեռնությամբ հռոմեա-պարթևական պատերազմի թատերաբեմ դարձավ Ատրպատականը: Այդ հանգամանքը հաստատվում է վերը բերված դրամագիտական նյութով: «Արքայից արքա» տիտղոսը արդեն իսկ բովանդակում է Ատրպատականի վրա գերիշխելու հայոց արքայի արտահայտած նկրտումը:

Այսպիսով, Արտավազդի դերը վճռորոշ նշանակություն ուներ Անտոնիոսի արշավանքի ուղղության ծրագրավորման և, ինչպես կտեսնենք, հետագա իրականացման մեջ: Հունա-հռոմեական ավանդությունը միահամուռ պնդում է այդ իրողությունը: Թ. Մոմզենը փորձեց այն կասկածի տակ դնել՝ ծրագրի հեղինակցությունը վերագրելով Անտոնիոսին: Սակայն կարևոր է նշել, որ Ստրաբոնի և Դիոն Կասիոսի վկայությունները հաստատվում են Պլուտարքոսի հաղորդմամբ և դրամագիտական նյութով:

Ամռան կեսին Անտոնիոսը 110 հազարանոց բանակով եկավ Հայաստան: Հռոմեացիները իրենց հետ բերեցին հսկայական գումակը՝ 300 սայլերի վրա բարձած պաշարողական տեխնիկա. քարնետ, հրանետ մեքենաներ, պարսպակործան սարքեր, որոնց թվում՝ 24 մետր երկարությամբ վիթխարի խոյը:

Հայաստանում (Կարին գավառում) Հռոմի եռապետը անցկացրեց իր զինուժի հանդիսավոր ստուգատեսը: Պլուտարքոսի խոսքերով, առաջիկա արշավի մասին լուրերը ցնցել են ամբողջ Ասիան՝ հասնելով Բաքտրիայից այն կողմ ապրող հնդկացիներին: Արտավազդը Անտոնիոսին միացավ 13 հազ. զորամիավորումներով: Արշավանքի առաջնահերթ նշանակետ ընտրվեց Փրասպան՝ Ատրպատականի մայրաքաղաքը¹:

Արշավանքի հենց սկզբում Անտոնիոսը ընդունեց իր ձեռնարկման համար ճակատագրական դարձած որոշումը՝ թույլ տվեց տակտիկական մեծ սխալ: Ուժերի հիմնական մասով՝ հետևակով, կենտական

¹ Վ. Մինոսկու հետազոտությունը (V. Minorsky. Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene - Bulletin of the School of Oriental Studies, 1944, XI, 2, p. 259-262) պարզաբանեց Փրասպայի (Փրատայի) իրական տեղադրությունը: Այն գտնվում էր ոչ թե Թախտի Սուլեյմանի, այլ այժմեական Մարաղայի տեղում՝ Ուրմիա լճից ոչ հեռու, դեպի հարավ-արևելք:

և իսպանական հեծելազորով նա նետվեց առաջ դեպի Փրասպա (նրան հայտնի դարձավ, որ քաղաքը անպաշտպան է), իսկ իր հսկայական, ծանրաշարժ գումակը նա թողեց երկու լեզեոնի (12 հազ. զինվորի) և Պոլեմոնի պոնտական զորքերի հսկողության տակ, հանձնարարելով նրանց իրեն հետևել: Երկարաձգվելով առնվազն 5 կմ, գումակը առաջանում էր հիմնական ուժերից առանձին, նրանցից մեծ հեռավորության վրա:

Թշնամին իսկույն ևեթ օգտվեց հռոմեական բանակի մասնատումից. պարթևական և մեդական հեծելազորը բոլոր կողմերից հանկարծակի գրոհեց Ստատիանոսի և Պոլեմոնի երկարաձգված զորասյուների վրա: Հռոմեական երկու լեզեոնը մինչև վերջին մարդը կոտորվեցին, Պոլեմոնի պոնտական զորքերը ջախջախված՝ գերի հանձնվեցին: Պարթևները ջարդոփշուր արեցին, հրի մատնեցին հռոմեացիների պաշարողական սարքերը: Հռոմեական զորքերի այդ աղետը պատահեց Ատրպատականում, Հայաստանից շուտով նրանց դուրս գալուց հետո:

Երբ Անտոնիոսը մոտեցավ Փրասպայի պարիսպներին, նա գտավ հոյակապ ամրացված, բազմաթիվ կայազորով պաշտպանված անառիկ մի բերդաքաղաք, որն անհնարին էր գրավել առանց պաշարողական տեխնիկայի, իսկ երբ, ինչ-որ ժամանակ անց, Ստատիանոսից եկած գուժականի կանչով նա շտապ ետ նետվեց իր զորքին օգնության, նրա աչքի առաջ շուտով բացվեց մարտադաշտի սարսափելի տեսարանը: Ավելի քան 5 կմ երկարություն ունեցող տարածությունը ծածկված էր դիակներով ու այրված սալերով: Զննելով մարտադաշտը, հռոմեացիները ուշադրություն դարձրեցին, որ ճակատամարտին հայերի ներկա լինելու, պարթևների դեմ նրանց կռվելու որևէ հետքեր չկան: Ճակատամարտի վայրում Անտոնիոսի մնալու օրերին Արտավազդը իր զորքով չերևաց, նրանից ոչ մի լուր չկար, պարթևները նույնպես ոչ մի տեղ չէին երևում: Այսպեղ օրինաչափ հարց է ծագում, որևէ վերաբերմունք ունե՞ր Արտավազդը հռոմեական զորքերի ոչնչացման նկատմամբ:

Դիոն Կասիոսը, Պուտարքոսը խիստ ուշագրավ տվյալներ են հաղորդում պատերազմի ամենակզբնական փուլում Անտոնիոսի թույլ տված ռազմավարական վրիպումների վերաբերյալ: Դիոն Կասիոսի վկայությամբ, Հայաստան գալուց հետո Անտոնիոսը, «այնտեղ իմանալով», որ Ատրպատականի արքան իր զորքով Միջագետքում է, և կարծելով, թե ինքը առանց դիմադրության կգրավի մայրաքաղաքը,

սրընթաց շարժվեց առաջ: Գումակն ու զորքի մի մասը նա թողեց Ստատիանոսին՝ վերջինիս պատվիրելով իրեն հետևել (Dio Cass. XL, IX, 25):

Այսպիսով, այն տեղեկությունը, որ մեդական զորքերը Ատրպատականից բացակայում են, և, հետևաբար, Փրասպան իբր անպաշտպան է, այդ միանգամայն կեղծ ինֆորմացիան Անտոնիոսը ստացավ Հայաստանում: Այդ ժամանակ էլ, այսինքն՝ դարձյալ Հայաստանում, այդ կեղծիքի հիման վրա կայացվեց հռոմեական զորքերին աղետ բերած որոշումը՝ նրանց մասնատելու և առանց գումակի առաջ գնալու մասին:

Դիոն Կասիոսի այդ տվյալները ինչպես հարկն է հաշվի չեն առել: Օրինակ, Ա. Գ. Բոկչանինը գրում է. Անտոնիոսը «թողնելով գումակը... հիմնական ուժերով գնաց շատ հեռու: Նա հույս ուներ սրընթաց և հանկարծակի հարվածով գրավել Փրասպան»¹: «Իր սպասումներին հակառակ» Անտոնիոսը քաղաքը պատրաստ գտավ՝ երկարատև պաշտպանության համար: Ա. Բոկչանինի մատուցած պատկերը հարցեր է բուժանդակում, որոնց պատասխանը գտնում ենք Դիոն Կասիոսի երկում. ինչո՞ւ թույլ տրվեց այդ աստիճան կոպիտ տակտիկական սխալը, և ոչ պակաս կարևոր է՝ որտե՞ղ կայացվեց այդ որոշումը, հռոմեացիները հնարավորություն ունեցե՞լ են արդյոք անմիջնորդված ձևով տեղյակ լինել իրենց հետաքրքրող կարևորագույն հարցին՝ Ատրպատականում թշնամու ուժերի վիճակին: Դիոն Կասիոսի հաղորդումը մեզ համոզում է, որ Ատրպատականում մեդական զորքի բացակայությունը և Փրասպայի անպաշտպան վիճակը պնդող ոչ ճշմարիտ, կեղծ տեղեկությունը հազիվ թե կարող էր եկած լինել հռոմեական հետախուզությունից: Այսպիսով, հիմնավոր է դառնում պնդել հռոմեացիների ինֆորմացիոն կախվածությունը իրենց գտնվելու վայրից՝ Հայաստանից:

Դիոն Կասիոսը նշում է, որ պարթևները կարողացան ոչնչացնել Ստատիանոսի զորասյունն ու գումակը՝ հայոց թագավորի ճակատամարտին չմասնակցելու պատճառով: Նրա հաղորդմամբ, Արտավազդը կարող էր հռոմեացիներին օգնության գալ, բայց ո՛չ դա արեց, ո՛չ էլ հետո եկավ Անտոնիոսի մոտ, այլ հեռացավ իր երկիրը (Dio Cass. XLIX, 25,5): Այդ հաղորդումը բովանդակում է այն ցուցմունքը, թե

¹ А. Г. Бокщанин, նշվ. աշխ., с. 110-111:

հայոց արքան չէր առաջանում անմիջապէս Ստատիանոսի զորայան հետ միասին, սակայն գտնվում էր նրան հասանելի հեռավորության վրա: (Արտավազդը անհամեմատ ավելի մոտ էր գտնվում Ստատիանոսին, քան շատ առաջ գնացած Անտոնիոսին: Դիոն Կասիոսի հաղորդումը, որ հռոմեացիների կործանումից հետո Արտավազդը «չեկավ Անտոնիոսի մոտ», հերքում է Թ. Մոմզենի ինքնին անհավանական կարծիքը, թե Արտավազդը իբր լքեց Անտոնիոսի բանակատեղը Փրասպայի տակ)¹:

Պլուտարքոսը գրում է, որ Ստատիանոսի զորայունների կործանմամբ Արտավազդը «հուսալքվեց հռոմեացիների գործից» և ետ դարձավ: Այդ հաղորդումը նախ և առաջ ճշգրիտ նկատի ունի այն իրողությունը, որ Արտավազդը Ստատիանոսի և Պլեմոնի զորքերի աղետին տեղյակ դարձավ ինքնուրույնաբար և, նկատենք, Անտոնիոսից ավելի շուտ: (Աղետի վայրը Անտոնիոսի վերադարձի պահին Արտավազդը արդեն հռոմեական բանակի տեսադաշտում չէր):

Առնվազն 5 կմ երկարություն ունեցող տարածքի վրա երկու հռոմեական լեգեոնը և պոնտական զորքերը երկար ու հուսահատ մարտնչում էին: Կասկածից վեր է, որ Ստատիանոսի բանակատեղից ոչ շատ հեռու, ինչ-որ տեղ գտնվող հայկական զորաբանակի միջամտությունը ճակատամարտին՝ պարթևների դեմ կռվելու ունակ 6 000 զրահավոր հեծյալների և 7 հազ. նետաձիգների հարվածը կարող էր կասեցնել աղետալից ելքը և փրկել հռոմեացիներին:

Անտոնիոսը, շտապ մեկնելով Հայաստանից դեպի Փրասպա, Ստատիանոսի հետևակային զորայունների պահպանության հուսալիությունը պիտի կապեր նաև Արտավազդի զորքի հետ: Հռոմի դաշնակիցը չկատարեց իր դաշնակցային պարտականությունը:

Ստատիանոսի զորայան (գումակի և երկու լեգեոնի) կործանումը մեր առջև հետևյալ անխուսափելի հարցերն է դնում. 1) ինչո՞ւ պարթևները, հարձակվելով հռոմեացիների վրա, չհարձակվեցին նաև հայոց զորքի վրա (այստեղ կարևոր չէ Ստատիանոսից Արտավազդի գտնվելու հեռավորությունը): Իրենց համար որևէ վտանգ չէին տեսնում: 2) Ինչո՞ւ Անտոնիոսի կողմից Փրասպայի պաշարման ողջ ժամանակ, օգոստոսի սկզբից մինչև խոր աշուն՝ հոկտեմբերի վերջը, «Հռոմի բարեկամն ու դաշնակիցը» չփորձեց օգնության գալ խիստ

նեղն ընկած, թիկունքից պարթևների և մեդացիների կողմից անընդմեջ հարվածվող հռոմեական բանակին, թեև Արտաշատից մինչև Փրասպա 2400 ստադիոն՝ 450 կմ հեռավորությունը արագընթաց հեծելազորի համար ընդամենը 3-4 օրվա ճանապարհ էր:¹

Այդ հարցերին հնարավոր է տալ միայն մեկ բացատրություն. հռոմեական բանակը Ատրպատական ներքաշելուց հետո Արտավազդը գիտակցաբար նրան ծանր կացության մատնեց՝ օգտվելով Անտոնիոսի առաջին իսկ սխալից, կամ շատ հավանական է, որ ինքն էր նպատակ աչք սխալին: Կրկին անդրադառնանք Պլուտարքոսի վերը բերված մեկնաբանությանը. հռոմեական գումակի ջարդից հետո Արտավազդը վերադառնում է Հայաստան՝ «հուսալքվելով հռոմեացիների գործից»: «Հուսալքվածությունը» մատնացույց է արված իբրև Անտոնիոսին լքելով՝ հռոմեա-պարթևական պատերազմից դուրս գալու պատճառ: Այդչափ խոր «հուսալքվածությունը» Փրասպան գրավելու մեկնած Անտոնիոսի ձեռնարկումից մատնում է արքայի այն համոզվածությունը, որ այժմ, առանց պաշարողական սարքերի, քաղաքը անառիկ է լինելու հռոմեական բանակի համար: Այդ համոզվածությունը կարող էր հենվել միայն Փրասպայի պաշտպանվածության իրական վիճակը ճշգրիտ իմանալու վրա: Մեզ մնում է եզրակացնել, որ Անտոնիոսի «խորհրդատու» Արտավազդը գիտեր ճշմարտությունը և այն թաքցրեց հռոմեացիներից, չխոչընդոտեց, որպեսզի Անտոնիոսը հավատա կեղծիքին և այն իր գործողությունների հիմք ընդունի: Այսպիսով, Պլուտարքոսի հաղորդումից բխող եզրակացությունը լրացում է ծառայում Դիոն Կասիոսի վերը բերված վկայության համար, որ Փրասպայի անպաշտպան լինելու մասին կեղծ ինֆորմացիան Անտոնիոսին մատուցվեց Հայաստանում: Արդեն շեշտվել է, որ հռոմեական հետախուզությունը չէր կարող թույլ տալ նման ակնբախ «վրիպում»:

Այն ամենասկզբից կեղծիք էր և ոչ մի պահ չէր կարող համապատասխանել իրականությանը: Փրասպան լավ էր ամրացված, իսկ հռոմեական բանակի դեմ պաշտպանությանը նրան նախապատրաստելը մի օրվա գործ չէր և բավականին ժամանակ էր պահանջում: Ընդ որում՝ պարթևական և մեդական այրուձին, Հայաստան Ան-

¹ Т. Моммзен. նշվ. աշխ., с. 333:

¹ Այդ տարածությունը մատնացույց է անում Վ. Մինոսկին (V. Minorsky, նշվ. աշխ., р. 262):

տոնիոսի երթի ժամանակամիջոցում, արագ հասցրեց տեղափոխվել Ատրպատական:

Արտավազդի շահագրգռվածությունը Անտոնիոսի գործի տապալումով խիստ մեծ էր, ուստի դժվար է կարծել, թե շատ որոշակի նպատակի ծառայած այդ ապատեղեկատվությունը, կեղծիքը ինչ-որ թուրքիմացության արդյունք էր, պատահականորեն Անտոնիոսի ձեռքն ընկավ և ի սկզբանե կոչված չէր իրադարձություններին անհրաժեշտ ընթացք տալու:

Անտոնիոսին կեղծիքով ապակողմնորոշելու անհրաժեշտությունը տրամաբանորեն ներփակ էր Արտավազդի նախորդ ապակողմնորոշիչ քայլում՝ հռոմեացիներին Բաբելոնիայի փոխարեն Ատրպատական ուղղելու ծրագրում: Եթե առաջինը հռոմեացիներին ստրատեգիական մակարդակով ապակողմնորոշելու, մոլորության մեջ գցելու քայլն էր, ապա երկրորդը քայլ էր արդեն տակտիկական առումով:

Հռոմեացիները Արտավազդի գործելակերպը միանշանակ որակեցին իբրև դավաճանություն: Այդ բնորոշումը շատ է շփոթեցրել մի շարք հայ պատմաբանների (Հ. Մանանդյան, Հրանդ Արմեն, Ա. Տեր-Իսրայելյան)¹, որոնք փորձել են անպայման Արտավազդից «մաքրել» դավաճանի «պիտակը»: Փորձեր էին արվում բացատրել, թե Արտավազդը ստիպված էր նահանջել պարթևական այրուձիի գերազանց ուժերի առջև, թե երթի շարունակման դեպքում նրան ռազմական կործանում էր սպասում և այլն: Բոլորովին հաշվի չի առնվում, որ Արտավազդի գործելակերպը ի սկզբանե կարող էր քաղաքականապես նպատակամղված լինել, մտածված բնույթ ունենալ: Նույնիսկ, անկախ այն բանից՝ կանխամտածված էր գործում հայոց արքան, թե առանց որևէ ռազմաքաղաքական ծրագրի, պատահական հանգամանքների բերմամբ, նա, որպես Հռոմի դաշնակից և հռոմեական արշավանքի մասնակից, պարտավոր էր ստեղծված իրադրության պահին մարտնչել հռոմեացիների կողմից և անպատճառ

միավորվել Անտոնիոսի հետ: Հաշվի չեն առնում նաև այն հանգամանքը, որ Ստատիանոսի 12 հազար մարտիկները և Արտավազդի 13 հազարանոց զորքը միասին կազմում էին պարթևական ամբողջ բանակի ուղիղ կեսը. թշնամու զորքերի քանակի մասին սովորաբար ստեր հայտնող հռոմեական հեղինակները բերում են Անտոնիոսի 110 հազարանոց բանակի դիմաց մի համեստ թիվ՝ 50 հազար հեծյալ (40 հազար պարթևական, 10 հազար մեդական): Ստատիանոսի հետ եղած ուժերին պետք է գումարել նաև նրանց ուղեկցող Պոլեմոնի զորքերը՝ թվով առնվազն 10 հազար, և դա արդեն կազմում է 35 հազարանոց բանակ, որն ի վիճակի էր ոչ միայն պաշտպանել 300 սայլով տարվող ռազմական տեխնիկան, այլև ուժեղ հակահարված տալ պարթևներին, որոնք Փրասպայի մոտ Անտոնիոսին դիմագրավելու՝ նրա ուշադրությունը գրավելու և գումակի վրա հարձակվելու նպատակով պիտի կիսվեին: Արտավազդը իր գործելակերպով ապահովեց թե՛ պարթևական հեծելազորի տակտիկական առավելությունը, թե՛ թվական գերազանցությունը:

Ուշադրության արժանի է նաև Հրահատի գործելակերպը՝ դեռևս պատերազմի ամենասկզբնական փուլում: Այն բանից հետո, երբ Անտոնիոսը Ջևգմայից՝ Եփրատի ափից, ետ շրջվեց և ուղևորվեց դեպի հյուսիս՝ Կապադովկիայի և Փոքր Հայքի վրայով դեպի Արտավազդի թագավորությունը, Եփրատի հակադիր ափին, նրա գետանցների մոտ կանգնած պարթևական զորքերը չներխուժեցին Սիրիա՝ անպաշտպան թողնված հռոմեական բանակի հեռանալուց հետո: Պարթևների առջև չկար ռազմական բնույթի որևէ լուրջ խոչընդոտ Եփրատն անցնելու և Հռոմի հարստագույն մարզը՝ Սիրիան նորից ավերելու համար և դրանով իսկ փորձելու խափանել Անտոնիոսի առաջխաղացումը Հայաստան՝ Ատրպատական ներխուժելու մտադրությամբ: Սիրիայի վերագրավումը պարթևների կողմից կարող էր միայն ետ դարձնել հռոմեական բանակին: Հրահատը հրաժարվեց այդ անտարակուսելի հնարավորությունից և թույլ տվեց, որպեսզի թշնամին իրականացնի իր ներխուժումը պարթևական տերության սահմանների ներսը՝ հյուսիսից Ատրպատական: Պարթև արքան ակնհայտորեն նախապատվություն էր տալիս Արտավազդի ծրագրին՝ սիրիական ռազմաբեմի փոխարեն պատերազմական գործողություններ վարել Ատրպատականում:

¹ Հ. Մանանդյան — Քննական տեսություն... Հ.Ա., էջ 266, 267: Հրանդ Արմեն — Արտավազդ Երկրորդը և Անտոնիոսը: ՊԲՀ, 1963, № 3, էջ 195—210:

С. Г. Тер-Исраелян. К вопросу о причинах возвращения армянской конницы во время парфянского похода М. Антония — в: Արմյանի անվան ՀՊՄԻ գիտական աշխատություններ (Հասարակական գիտությունների բաժին). 2. Երևան, 1967, էջ 241:

Արտավազդի նահանջը դավաճանությունն էր, թե հարկադրական քայլ հարցադրումը շեղվում է փաստի էությունից: «Դավաճանությունը» արդարացնելու՝ նահանջի մեջ հարկադրական քայլ տեսնելու ցանկությունը նախ և առաջ հետևանք է Արտավազդի նախորդ քաղաքական գործունեության անտեսման: Սակայն առկա է բարոյախոսական դիրքերից քաղաքականության գնահատման փորձը՝ վերացականացված ժամանակի և պատմական միջավայրի ոգուց: Արտավազդի գործելակերպի գնահատականը ընդունելի է միայն քաղաքական նպատակահարմարության տեսակետից: Մեր առջև մեծ քաղաքականություն է՝ ոգեշնչված Հայաստանի անկախության պաշտպանության նպատակով (ահա և այդ քաղաքականության բարոյական կռվանը) և իրականացված հակառակորդի ապակողմնորոշման, քաղաքական և ռազմական խաբեության մեթոդներով: Այդ համարձակ գործելակերպի շնորհիվ խորտակվեց Հռոմի՝ Հայաստանի իրական թշնամու մեծագույն նվաճողական ձեռնարկումը Արևելքում: 110 հազարանոց հռոմեական բանակին տանելով կեղծ ճանապարհով, հայոց արքան այնուհետև նրան գցեց տանջալից պարտության անդունդը:

Հռոմեացիները, դավաճանության մեղադրանք բարդելով Արտավազդի վրա, իրենց տեսանկյունից իրավացի են եղել: Սակայն նա «դավաճան էր» Հռոմի հանդեպ այնպես, ինչպես կարող էր «դավաճան» լինել իր երկրի պաշտպանը, որը, հանուն գործի, թողարկվում էր «բարեկամի և դաշնակցի» դիմակով: Արտավազդին «արդարացնելու» փորձերը կամա թե ակամա նսեմացնում են նրա բախտորոշ դերը Մարկոս Անտոնիոսի հակապարթևական արշավանքում: Մենք չենք ընկնի չափազանցությունների մեջ, եթե Արտավազդին անվանենք 36 թ. կռվի բեմադրող, որը թե՛ ծրագրավորեց կողմերի գործողությունները բեմահարթակի վրա, թե՛ բաշխեց նրանց միջև դերերը՝ հաղթողների և պարտվողների: Հայոց արքայի ծրագիրը իրագործեցին պարթևները, հռոմեացիներին նա ջախջախեց պարթևների ձեռքով:

Կարելի է առանձնացնել Արտավազդի քաղաքականության հիմնադրույթները հռոմեա-պարթևական կռիվներում (54-36 թթ.):

1. Հռոմեա-պարթևական պայքարում վճռական բեկում թույլ չտալ առավել ուժեղ, առավել ագրեսիվ կողմի օգտին և, համապատասխանաբար, սատարել նվազ զորեղ, նվազ ագրեսիվ կողմին՝ Պարթևստանին: (36-ին Հայաստանը, սատար կանգնելով թուլացած պարթևներին, հավասարակշռեց Պարթևստանից առավել զորեղ Հռոմին):

2. Աջակից լինելով նվազ զորեղին, չնպաստել նրա չափազանց ուժեղացմանը, այլ ապահովել այդ կողմի՝ Պարթևստանի, ռազմական և ստրատեգիական կախվածությունը Հայաստանից: Հենց այդ նպատակին էր ծառայում 40-38 թթ. հռոմեա-պարթևական կռիվներում Արտավազդի չեզոքությունը, որը բարենպաստ էր Հռոմի հաղթանակի համար:

3. Երրորդ կողմը՝ երրորդ ուժը, իր մասնակցությամբ պայմանավորում էր պատերազմի անվճռական բնույթը, այն իրողությունը, որ կողմերից ոչ մեկը չէր կարող հաղթանակի հասնել: (36-ին, ետ մղելով Անտոնիոսի հարձակումը, Հրահատը ի վիճակի չէր լրջորեն խորհել Սիրիայի և Կիլիկիայի վերագրավման մասին): Հակառակորդ տերությունների միջև ուժային անհավասարության սատարելը որոշակի ապահովություն էր նրանց միջև փոխհամաձայնության հնարավորությունից՝ ընդդեմ Հայաստանի:

Ավելորդ չէ ընդգծել այն ակնառու հանգամանքը, որ Հայաստանի այդ գործելակերպը իրագործելի էր միայն հռոմեա-պարթևական պատերազմի պայմաններում, քանի դեռ մեծ հարևանները հետամուտ էին երկուստեք կործանման՝ Մերձավոր Արևելքի տարածաշրջանից իրար դուրս մղման ծրագրերին: Նրանց միջև, ի վերջո, անխուսափելի խաղաղությունը նույնպես վտանգներով էր լեցուն երրորդ կողմի համար: Հայաստանի դրության ծանրությունը այն էր, որ մեծ տերությունների միջև խաղաղության հաստատումը (միմյանց հանդեպ ծավալապաշտ, հարձակողական ծրագրերից հրաժարվելու հետևանքով) հղի էր Հայաստանի շահերի (անկախության, տարածքային ամբողջականության) դեմ ուղղված քաղաքական լուծումներով, անպատճառ բովանդակում էր այդպիսի լուծումներ:

Դրանցից ժամանակագրապես առաջինը Տիգրան Մեծի օրոք, մ.թ.ա. 92-ին, Հայաստանի դեմ Հռոմի և Պարթևստանի կողմից քննարկված ռազմական դաշինքի գաղափարն էր, որին նրանք հետամուտ էին նաև 68 և 66 թթ.¹, իսկ վերջինը, ամենաաղետալիցը և մ.թ.ա. 92 թ. ծրագրին նմանը, մ.թ. 385 թ. հռոմեա-իրանական համաձայնությունն էր Հայաստանի, որպես միասնական պետության վերացման և տիրապետության երկու ոլորտների բաժանման մասին:

¹ Ռ. Լ. Մանասերյան, նշվ. աշխ., էջ.43-45, 169, 206-207:

Հայաստանի շուրջ մեծ տերությունների հաստատման վտանգավոր հեռանկարների գիտակցումը, որը համակել էր Տիգրան Մեծի ողջ գործելակերպը, որոշիչ էր մնում նրա ժառանգի կողմից միջազգային իրադրությունը հասկանալու համար և չէր կարող Արտավազդին չփոխանցվել: Այդ է վկայում, ինչպես վերը նշվեց, Արտավազդի կողմից 38-37 թթ. պարթևների դեմ հռոմեական արշավանքի սադրանքը. եփրատի ափին հռոմեա-իրանական (պարթևական) գերիշխանության ամրապնդման հեռանկարը նրան բնավ չէր գոհացնում: Հետևաբար, հռոմեա-պարթևական հակամարտությունը միջոց էր Արտավազդի համար՝ ի շահ իր կողմից հետամտած ինքնուրույն ստրատեգիական նպատակների: (Ոչ թե պատերազմն էր պայմանավորում Արտավազդի քաղաքականությունը, այլ, ընդհակառակը, նրա քաղաքականությունն էր պայմանավորում պատերազմի ընթացքն ու ելքը):

36 թ. ձմռանը ի հայտ եկան 40-36 թթ. հռոմեա-պարթևական պատերազմի ծանր արդյունքները նրա մասնակիցների համար: Խիստ նվազեց կողմերի մարտական հզորությունը, նրանք կանգնեցին փոխադարձ ուժասպառման եզրին: Հռոմեական բանակի կորուստները 36-ին կազմեցին 45 հազ.¹ սպանված (այդ թվում՝ 32 հազ. հռոմեացի լեգեոներ), պարթևներինը՝ միայն 38 թվականին առնվազն 20 հազ. ընտիր հեծելամարտիկ՝ ավագանու ծաղիկը: Այսպիսով, հռոմեա-պարթևական պատերազմում սպանվածների ընդհանուր թիվը մոտենում էր 70 հազարի: Մինչդեռ կռվողների արանքում կանգնած երրորդ կողմը՝ պատերազմի ելքի համար գլխավոր պատասխանատուն, մի կողմ քաշվելով, բառացիորեն ոչ մի մարդ սպանված չի ունեցել:

Պատերազմի այդ արդյունքը, հարկավ, համապատասխանում էր երրորդ պետության շահերին: Այդ ռազմաքաղաքական հետևանքները, նաև դրան առնչվող փոփոխությունները միջազգային բեմահարթակում նոր հնարավորություններ էին բովանդակում հայոց թագավորի համար, թույլ էին տալիս հետամուտ լինել նոր, ավելի հեռու տանող նպատակների՝ իր երկրի կենսական շահերի պաշտպանության ճանապարհին:

¹ Այդ 45 հազ. թիվը չի բովանդակում Պոլեմոնի պոնտական զորքը՝ մոտ 10 հազ. մարդ:

Ստատիստիկան և նրա մարտիկներին վերջին պատիվները մատուցելուց հետո Անտոնիոսը կրկին հարձակվեց Փրասպայի վրա: Չնայած բոլոր ջանքերին՝ նա չկարողացավ տիրանալ քաղաքին: Մեծ արշավանքին՝ մինչև Հնդկաստան հասնելու նախապատրաստված բանակի գործողությունները տեղայնացան Հայաստանի և Ատրպատականի միջև ընկած սահմանային գոտում: Ուշ աշնանը Անտոնիոսը բռնեց դեպի Հայաստան նահանջելու ճամփան: Նահանջը տևեց 27 օր՝ ծանրագույն պայմաններում, թշնամու հեծելազորի դեմ անընդմեջ կռիվներում: Պարթևները և մեդացիները հռոմեացիների հալածանքը դադարեցրին, երբ սրանք անցան Արաքսը: Հռոմեական բանակը արդեն Հայաստանում էր: Նա ծանր պարտություն կրեց: Միայն հռոմեական լեգեոնների շարքերում ընկածների թիվը կազմեց 32 հազար մարդ: (Ստատիստիկ երկու լեգեոն (12 հազար) և 20 հազար հետևակային՝ Փրասպայի պաշարման ընթացքում և դեպի Հայաստան նահանջի ժամանակ): Այդ քանակին ավելացավ Հայաստանում մահացած 8 հազարը: 10 հազարանոց գալլիքերական (խսպանական) հեծելազորը ունեցավ 4 հազ. սպանված, այսպիսով զոհվածների ընդհանուր թիվը հասավ 44 հազարի: Այդ թվին հարկ է գումարել Պոլեմոնի գերի հանձնված հեծելազորը (10 հազարից ոչ պակաս):

Ուշադրության արժանի է Արտավազդի կողմից հռոմեական բանակին ցույց տված վերաբերմունքը: Հռոմեական բանակի պարտության կազմակերպիչը այժմ նրան առատորեն պարենավորեց՝ ամեն կերպ ցուցադրելով իր բարեկամությունը: Իր հերթին Անտոնիոսը հանդիպումների ժամանակ իր առելությունը Արտավազդի հանդեպ քողարկում էր ընդգծված հարգանքով: Տեսնելով իր զորքերի անմխիթար վիճակը՝ Անտոնիոսը և նրա մերձավորները ճիշտ համարեցին հետաձգել հայոց արքայից իրենց վրեժխնդրի լինելը: Դիոն Կասիոսը և Պլուտարքոսը միաձայն նշում են հռոմեական բանակում վիրավորների, քաղցից հյուծվածների և հիվանդների մեծ թիվը: Արտավազդը լավ գիտեր հռոմեացիների այս տրամադրությունները. ուշքի եկող լեգեոններները չէին թաքցնում իրենց զայրույթը հայոց թագավորի հանդեպ և Անտոնիոսից բարձրաձայն պահանջում էին վրեժ լուծել: Անտոնիոսը ռիսկ չարեց երկար մնալ «բարեկամի և ընկերոջ» երկրում:

Արտավազդի ոչ մի խոսքին նա չէր հավատում: Հրաժարվելով Հայաստանում ձմեռելու իր նախնական մտադրությունից, նա ձմռան կեսին շարժվեց դեպի Սիրիա: Հայաստանի ձյունածածկ ճանապարհներին նրա հյուժված բանակից սառեց և մահացավ 8000 մարդ:

Արտավազդի կողմից Անտոնիոսի բանակին ցույց տրված ընդունելությունը, Հայաստանի վրայով նրա ընդհանուր առմամբ բարեհաջող վերադարձը, անշուշտ, պարզաբանման կարիք ունի: Հայոց արքայի իշխանության մեջ էր Անտոնիոսին վերջնականորեն ջախջախել, նրան գրկել պարենավորումից, սովի ու ցրտի մատնել իր ձյունածածկ երկրում, ծուղակի վերածել ամեն մի լեռնանցքը:

Արտավազդի այդ, անկասկած, բարենպաստ վերաբերմունքը բերվում է գրականության մեջ իբրև Հռոմի հանդեպ հայոց թագավորի անկեղծ բարեկամական դիրքորոշման ապացույց: Եթե նա իրականում Հռոմի թշնամի էր, ապա պիտի փորձեր ջախջախել թուլացած հռոմեացիներին, այլ ոչ թե նրանց գթար: Նա չէր էլ կարող, հետևաբար, «դավաճանել»՝ միտումնաբար լքել Ստատիանոսի զորասյուները¹: Տարածում գտած այդ դատողությունը աչքաթող է անում այն հասարակ իրողությունը, որ երկարաժամկետ քաղաքական ծրագրեր կարող էին հետամտել ոչ միայն Անտոնիոսն ու պարթևները, այլև հայոց արքան: Արտավազդի նոր դիրքորոշման մեջ պիտի արտացոլվեին կարևոր տեղաշարժերը միջազգային ուժերի հարաբերակցության մեջ, և ըստ այդմ պիտի մշակվեր նրա գործելակերպը Անտոնիոսի հանդեպ:

36 թ. Արտավազդը բնավ չէր կամենում հրաժարվել «Հռոմի բարեկամի և դաշնակցի» տիտղոսից: Քաղաքական բեմահարթակում կար մի հզոր դեմք, որը ոչ միայն աջակից էր հայոց արքայի այդ ձգտումներին, այլև շահագրգռված էր Անտոնիոսի գործի տապալմամբ: Պատմագիտության մեջ ըստ հարկի կարևորություն չի տրվել Դիոն Կասիոսի սուղ, բայց խիստ ուշագրավ այն հաղորդմանը (Dio Cass. XLIX, 41,1,5), որ Արտավազդի հետ, ընդդեմ Անտոնիոսի, գաղտնի կապեր է հաստատել Գայոս Կեսար Օկտավիանոսը²:

¹ H. Bucchheim, Die Orient politik des Triumvirn M. Antonius — Abh. Akad. Wiss., Heidelberg, 1960, 3, s. 32:

² Օկտավիանոսը «նրան կարեկցում էր այն պատճառով, որ նրա հետ գաղտնաբար պայմանավորվել էր Անտոնիոսի դեմ» (τοῦτο'ν τε γὰρ ἠλεεί αἶτε καὶ λάθρα πρὸς αὐτὸν ἐπὶ τῷ Ἀντωνίῳ κεκοινολογημένος)



Օկտավիանոս-Օգոստոս՝ Հռոմեական կայսրության հիմնադիր

Այդ տեղեկությունը անսպասելի լույս է սփռում Անտոնիոսի հակապարթևական ձեռնարկման անդրկուլիսյան կողմի վրա և լրացուցիչ բացատրություն է հանդիսանում 36 թ. Արտավազդի սադրիչ և բացահայտորեն թշնամական գործելակերպի համար: Հայոց թագավորի հետ Հռոմի եռապետի գաղտնի գործարքը ընդդեմ իր գործընկերոջ, որ հիշատակում է Դիոն Կասիոսը, անշուշտ, պիտի վերաբերի Անտոնիոսի արշավանքին:

Օկտավիանոսը մի պահ չէր կասկածում, որ Անտոնիոսի հաջողությունը՝ պարթևական տերության ջախջախումն ու նվաճումը, միայն պիտի ուժեղացներ իր մրցակցի դիրքերն ու հեղինակությունը միահեծան իշխանության համար գալիք պայքարում: Ուտչենկոյի տված բնութագրմամբ՝ Օկտավիանոսի «բոլոր գործողություններում, ինչպես մեծ, այնպես և փոքր, ապշեցնում է հեռավոր հաշվարկի մշտապես զգացվող ներկայությունը»¹: Անվիճելի է, որ այդ տիպի քաղա-

¹ С. Л. Утченко. Древний Рим. События. Люди. Идеи. М. 1969, с. 195:

քաղաքը չէր կարող անհոգ գտնվել մի ձեռնարկման նկատմամբ, որի արդյունքները պիտի ուղղված լինեին իր դեմ: Դիոն Կասիոսի հաղորդած փաստը Օկտավիանոսին բնորոշ քաղաքական գործելակերպի ոգով էր, մանավանդ, որ առջևում էր նրա դժվարին պատերազմը Սեքստոս Պոմպեոսի դեմ¹: Ընդգծենք նաև, որ միայն Անտոնիոսի արշավանքի պարագայում Արտավազդը ի վիճակի էր իրապես գործել Անտոնիոսի դեմ և դրանով իսկ հետաքրքրություն ներկայացնել Օկտավիանոսի համար: Այդ առթիվ ուշագրավ է Դիոն Կասիոսի թեկուզ այն դիտողությունը, որ 34 թ., արդեն Արտավազդի անկումից հետո, Օկտավիանոսը արքային «կարեկցում էր»: Հեռատես քաղաքական կոմբինացիաների վարպետ Օկտավիանոսի մեջ «բոլոր մարդկային զգացմունքները ենթարկված են եղել քաղաքական հաշվարկին»²: Այդ տեսանկյունից նրա այդ «կարեկցանքը» բացառություն չէր և ուներ իր քաղաքական պատճառները՝ այսինքն, Արտավազդի հետ շփումներից ստացված գոհունակության հետևանք կարող է լինել: Վելլեոս Պատերկուլոսը՝ վաղ կայսերական շրջանի պաշտոնական պատմագիրը, տալիս է Արևելքում Օկտավիանոսի քաղաքական շահախնդրությունների բովանդակության մասին թափանցիկ ակնարկը: Անտոնիոսի հակապարթևական ելույթի ձախողման վերաբերյալ նա նկատում է, որ Բախտը Օկտավիանոսի կողմից պատերազմում էր Արևելքում³: Օկտավիանոսի Բախտը գործում էր հայոց թագավորի ձեռքով: Նա մեծ բերկրանքով առավ Անտոնիոսի պարտության լարը:

¹ Ուսումնասիրողների տեսադաշտից սովորաբար դուրս է մնում Դիոն Կասիոսի հաղորդած այդ կարևոր փաստը, որ լույս է սփռում Անտոնիոսի հակապարթևական արշավանքի վերաբերյալ Օկտավիանոսի դիրքորոշման վրա: Այդպես, օրինակ, Օկտավիանոսի և Անտոնիոսի փոխհարաբերությունները շրջափող վերջին ուսումնասիրություններից մեկում, Վ. Ն. Պարֆյոնովի մենագրության մեջ, կարդում ենք. «Որքան էլ դա պարադոքսալ չէ, Օկտավիանոսը դեմ չէր, որպեսզի Անտոնիոսի պարթևական արշավանքը կայանա: Քանի դեռ վերջինս զբաղված էր այդ ձեռնարկմամբ, (Օկտավիանոսը) կարող էր չներկուղել տերության արևմտյան մասի գործերին Անտոնիոսի միջամտությունից» (В. Н. Парфенов. Рим от Цезаря до Августа. Изд. Саратовского университета, 1987, с. 112): Ամեն դեպքում Օկտավիանոսի և Արտավազդի կապը նկատի առնելու ուսումնասիրողներից կպահանջեր որոշակիորեն վերանայել Հայաստանի դերի մասին դեռևս Թ. Մոմզենից սկիզբ առնող պատկերացումները:

² С. Л. Утченко. նշվ. աշխ., с. 196:

³ Velleius Paterculus. Hist. Rom.2, LXXXII:

36 թ. Օկտավիանոսի դրությունը բարդ էր մնում: Ամռանն ու աշնանը, Անտոնիոսի արշավանքին համընթաց, Օկտավիանոսը լարված պայքար էր մղում Սեքստոս Պոմպեոսի դեմ, Սիցիլիայի համար պատերազմը ուղեկցվում էր Իտալիայում Օկտավիանոսի դեմ դժգոհության աճով: Հակառակորդի նավատորմը հաջողությամբ իրականացնում էր Իտալիայի շրջափակումը: Հուլիս ամսին, Անտոնիոսի Ատրպատական արշավելու պահին, Օկտավիանոսի ռազմատորմը ծանր պարտություն կրեց Սեքստոս Պոմպեոսից, իսկ կղզու ափ իջած բանակը ջարդվեց: Օկտավիանոսը վճռական հաղթանակ տարավ միայն 36 թ. սեպտեմբերի սկզբներին¹, Ատրպատականում Անտոնիոսի վերջնական պարտությունից փոքր-ինչ առաջ: Գրավելով Սիցիլիան, իսկ շուտով վերացնելով նաև իր գործընկերոջ՝ եռապետ Մ. Լեպիդոսի իշխանությունը աֆրիկյան մարզերի վրա, Օկտավիանոսը 36թ. աշնանը իր տիրապետության տակ վերամիավորեց ամբողջ հռոմեական Արևմուտքը (Իտալիա, Գալլիա, Իսպանիա, հյուսիսաֆրիկյան մարզեր): Եռապետությունը (տրիումվիրատ) վերածվեց երկապետության:

Դիոն Կասիոսը իր արժեքավոր վկայությամբ բացահայտում է Օկտավիանոսի գաղտնի դիվանագիտության գոյությունը: Այդ շփումների նախաձեռնությունը պիտի պատկաներ Հռոմի եռապետին: Դիոն Կասիոսը հստակ է արտահայտվում այդ հարցի առթիվ: Օկտավիանոսը կանգ չառավ Հռոմի դեմ դավեր նյութող հայոց թագավորի հետ կապերի մեջ մտնելու առջև: Նա դրանով իսկ խրախուսում էր Արտավազդի գործողությունները հռոմեական բանակի դեմ: Կասկածից վեր է, որ Օկտավիանոսի և Արտավազդի թաքուն շփումները հաստատվել են 37 թ.: Տարենտյան հանդիպման տարում, երբ Հռոմի եռապետները վերջնական որոշում ընդունեցին պարթևների դեմ մեծ, հարձակողական պատերազմ ձեռնարկելու մասին, և Անտոնիոսը սկսեց սերտ գործակցել իր «բարեկամ» և «խորհրդատու» դարձած հայոց թագավորի հետ:

Այսպիսով 36 թ. ամռանը Օկտավիանոսի, Արտավազդի և Հրահատի շահերը համընկել են: Նրանց ընդհանուր հակառակորդը Անտոնիոսն էր, որի ծրագրերի իրագործումը սպառնալիք էր ներկայացնում

¹ И. Ш. Шифман. Цезарь Август. Ленинград. 1990, с. 77:

նրանցից յուրաքանչյուրի համար: Թաքուն գործակցելով ոչ միայն Արշակունի արքայի, այլև Հռոմի եռապետի հետ, Արտավազդը այդ ծրագրերի տապալման գործում գլխավոր, անփոխարինելի դեմք էր:

Օկտավիանոսի հետ Անտոնիոսի դեմ դավադրություն սարքելը Արտավազդին թույլ էր տալիս հռոմեական բանակին իր հասցրած վնասը, իր հակահռոմեական գործունեությունը ներկայացնել որպես պայքար՝ անձնապես Անտոնիոսի, այլ ոչ թե Հռոմի դեմ, և դրանով իսկ պաշտոնապես մնալ Հռոմի բարեկամ և դաշնակից:

Գաղտնի կապի մեջ մտնելով Արտավազդի հետ՝ Օկտավիանոսը ակնկալում էր հռոմեական բանակի պարտությունը Հռոմի արտաքին թշնամուց: Այդ տեսակի դավը աննախադեպ էր Հռոմի պատմության մեջ: (Նշենք նաև, որ 36 թ. Հայաստան նահանջած հռոմեական բանակում կար 2 ընտիր լեգեոն, որոնք 37 թ., Տարենտյան համաձայնությամբ, Օկտավիանոսը փոխանցել էր Անտոնիոսին¹: Օկտավիանոսը դավաճանեց հենց իր զինվորներին, երբ համաձայնեց նրանց հավանական կորստին): Արտավազդի հետ կապի բացահայտումը կարող էր անուղղելի հարված հասցնել Հռոմի եռապետի հեղինակությանը: Եվ Օկտավիանոսը ամեն ինչ արեց այն թաքցնելու համար: Դիոն Կասիոսը իր ասածին ավելացնում է, որ 34 թ., կարեկցելով Արտավազդի ձակատագրին, Օկտավիանոսը արգելեց հրապարակել՝ սենատում ընթերցել պարթևական պատերազմի մասին Անտոնիոսի բոլոր զեկուցագրերը, որտեղ արծարծվում էր Արտավազդի գործելակերպը: Օկտավիանոսի այդ քայլը շատ տրամաբանական էր: Այն ամենը, ինչ վերաբերում էր Անտոնիոսի արշավանքում Արտավազդի դերին, անուղղակիորեն դիպչում էր Օկտավիանոսին, կարող էր վեր հանել նրա մեղակցությունը: Հայոց թագավորի խաղացած դերի մասին ամեն մի հուշ Օկտավիանոսը հետևողականորեն աշխատում էր ջնջել: Նրա ջանքերի արդյունքն էր Անտոնիոսի գործողությունները միանգամայն ծաղրանկարային տեսքով մատուցող տարբերակի ստեղծումը: Անտոնիոսին անձնապես վարկաբեկող այդ վարկածը, որը հրապարակ հանվեց արդեն 33-31 թթ. եռապետների միջև թեժացած քարոզչական պատերազմի ժամանակ, վերարտադրում է Պլուտարքոսը՝ Անտոնիոսի իր գրած կենսագրության մեջ:

Պլուտարքոսի պատմածում խոսք չկա սխալ որոշումների իրական պատճառների մասին: Պարզվում է, որ Անտոնիոսին Փրասպայի վրա սրընթաց շարժվել և գումակը թողնել դրդեց ոչ այլ ինչ, քան Եգիպտոս արագ վերադառնալու և Կլեոպատրայի գիրկն ընկնելու տենչանքը¹: ձակատագրական որոշումների հիմքում ոչ թե վատ կազմակերպված հետախուզությունն էր, միտումնավոր ապատեղեկատվությունները, այլ կուրացնող տարփանքը դեպի Եգիպտոսի թագուհին, համաձայն Օկտավիանոսի քարոզչության՝ եգիպտական կախարհը: Հռոմի մեծ ձեռնարկումը Արևելքում «զոհաբերվեց» գորավարի սիրային կրքին: Այդպիսի շարժառիթներ պնդող տեսակետը, հարկավ, տեղ չէր թողնում Արտավազդի քաղաքական առաքելության համար:

Օկտավիանոսի միահեծանության օրոք՝ Օկտավիանոս-Օգոստոս կայսեր կառավարման շրջանում (մ. թ. ա. 30- մ.թ. 14) գրաքննության էր ենթարկվում նրա գլխավոր ախոյանին վերաբերող գրականությունը: (Անտոնիոսը հայտարարվեց հռոմեական ժողովրդի թըշնամի, նրա բոլոր պատկերները ոչնչացվեցին): Քվինտոս Դեկլիոսը 31 թ., պարտված Անտոնիոսից փախչելով Օկտավիանոսի մոտ, ներվեց: Իր կյանքով նա պարտական էր հաղթողի ողորմածությանը: Օկտավիանոսի օրոք հրապարակված նրա աշխատությունը լայն շրջանառություն գտավ: Ստրաբոնը մ.թ.ա. 7-ին դրանից էր քաղում իր տեղեկությունները Անտոնիոսի և Արտավազդի մասին:

Կասկածից վեր է, որ Դեկլիոսը չէր, որ կարող էր հաղորդել Օկտավիանոսի և Արտավազդի գաղտնի փոխհարաբերությունների փաստը: Կարևոր է ընդգծել, որ այդ փաստը անհայտ է մնացել նաև Սվետոնիոսին՝ Օկտավիանոսի կենսագրության հեղինակին, որը մանրամասն վերարտադրում է նրա հանդեպ եղած թշնամական հայացքները (այդ թվում նաև բացահայտ բամբասանքներ), վկայակոչելով Անտոնիոսից և նրա կողմնակիցներից եկող տեղեկություններ: Դիոն Կասիոսի աշխատության շնորհիվ է, որ, այնուամենայնիվ, մոռացության բաժին չդարձավ Օկտավիանոսի գաղտնի դիվանագիտությունը՝ Հռոմի թշնամու հետ հռոմեական բանակի դեմ նրա դավադրության փաստը: Համոզված կարելի է եզրակացնել, որ Արտավազդի և Անտոնիոսի հարաբերությունների պատմության համար

¹ Plut. Ant., XXXV:

¹ Plut. Ant., XLIX.

Դիոն Կասիոսը Դելլիոսի աշխատությունից բացի ունեցել է նաև մեկ այլ՝ մեզ անհայտ աղբյուր, որը, անշուշտ, սկիզբ է առնում մերձավորարևելյան տարածաշրջանի հունալեզու պատմագրական ավանդույթից: Այդ հանգամանքը մեր աչքում բարձրացնում է Դիոն Կասիոսի հաղորդումների արժեքը:

Օկտավիանոսի և Արտավազդի շփումները անհայտ են մնացել Անտոնինոսին և նրա կողմնակիցներին (36 թ. ձմռանը, Հայաստանում, երբ Անտոնինոսը հնարավորին չափ հարգալից և դյուրահավատ տեսքով ունկնդրում էր այն պատմությունը, թե ինչպես պարթևական մեծաթիվ այրուձին թույլ չտվեց օգնել դժբախտ Ստատիանոսին, նրա մտքովն անգամ չէր անցնում, որ խոսակիցը իր դեմ կրկնակի է դավել ոչ միայն Հրահատի, այլև Օկտավիանոսի՝ իր հռոմեական գործընկերոջ հետ)¹:

Օկտավիանոսի քաղաքական կերպարի համար այդ սպանիչ ճշմարտությունը չբացահայտվեց 34-31 թթ. հռոմեական պետության երկու տիրակալների պրոպագանդիստական պատերազմի տարիներին: 32-ի հունվարին Օկտավիանոսի կողմից հրապարակվեց Անտոնինոսին վարկաբեկող մի փաստաթուղթ՝ նրա կտակը, որտեղ, ի խախտումն հռոմեական օրենքների, Անտոնինոսը հաստատում էր իր ամուսնությունը Եգիպտոսի թագուհու հետ, իսկ նրանից ունեցած երեխաներին բաժին էր հանում հռոմեական պետության մարզերը: Ի հակադեմ դրան՝ նրա կողմնակիցների՝ սենատի 300 անդամների ձեռքի տակ որևէ համազոր փաստ չգտնվեց: Մինչդեռ Օկտավիանոսի կողմից հռոմեական լեգեոնների հանդեպ նյութած դավաճանական ծրագրերի գլխավոր գործակից ու վկա Արտավազդը արդեն երկու տարի էր, ինչ գտնվում էր նրա թշնամու՝ Անտոնինոսի ձեռքում, որի կողմից կալանավորվել և պահվում էր Եգիպտոսում՝ Ալեքսանդրիայի զնդանում: Դրանում էր, անշուշտ, Օկտավիանոսի վիճակի սրությունը: Այդ պարագաներում Անտոնինոսին՝ իր դեմ Օկտավիանոսի վարած դավադրության անհայտ մնալը կարող է միայն մի բացատրություն ունենալ՝ Արտավազդի համառորեն պահպանած լռությունը: Ալեքսանդրիայի զնդանում շրթայված մահապարտի այդ լռությունը, ան-

¹ Ի դեպ, 13 հազարանոց զորագնդով ավելի «հեշտ էր վախենալ» պարթևներից, քան 16 հազար զրահակիր հեծելազորով և 30 հազար հետևակով, որոնք ժամանակին խոստացվել էին Կրասոսին:

շուշտ՝ ոչ պատահական դիրքորոշումը, Օկտավիանոսի համար դառնում էր միակ երաշխիքը խիստ անցանկալի մերկացումից: (Արտավազդը, ուրեմն, չփորձեց հապճեպ հայտարարություններով մեղմել իր վիճակը): Իր լռությամբ կալանավորը, որի հետ, Դիոն Կասիոսի դիտողությամբ, դաժանորեն էին վարվում, կարևոր նշանակություն էր ձեռք բերում Օկտավիանոսի աչքում Անտոնինոսի դեմ պայքարում և նույնիսկ իրենից որոշակի կախման մեջ դնում Հռոմի զորեղ տիրակալին, մշտապես իր վրա ձգում նրա միտքը:

Դժվար չէ կռահել, որ Արտավազդի հանդեպ իր դիրքորոշման մեջ Օկտավիանոսի վերջնական նպատակը պիտի լիներ լիակատար մոռացության մատնել վարկաբեկիչ փաստը և վերացնել իր հակահռոմեական գործելակերպի վկային: Բայց դրա համար նա նախ պիտի հաղթեր Անտոնինոսին՝ իր թշնամուն և իր համար վտանգավոր վկայի բանտապետին: Իսկ քանի դեռ Արտավազդը անմատչելի էր նրան, Օկտավիանոսի կարևոր խնդիրն էր ապահովել հեռավոր Ալեքսանդրիայում պահվող կալանավորի լռությունը: Այդ տեսանկյունից հետաքրքրական է Օկտավիանոսի՝ Անտոնինոսին արած պատերազմի պաշտոնական հայտարարությունը: Այստեղ Անտոնինոսին հասցեագրված մեղադրանքների մեջ (Հռոմին դավաճանելը, Հռոմի թշնամուն՝ Կլեոպատրային ծառայելը, հռոմեական սրբազան սովորույթների պղծությունը) Օկտավիանոսը առանձնակի է նշում Արտավազդի գերեվարությունը: Անտոնինոսը հայոց թագավորին «խաբելով, ձերբակալելով ու շղթայելով, մեծապես վարկաբեկել էր հռոմեական ժողովրդի հեղինակությունը»¹: Օկտավիանոսի այդ հայտարարությունը արժանի է քննության:

Օկտավիանոսը ընդգծում է Անտոնինոսի արարքի անազնվությունը (խաբեություն), սակայն շեշտը դնում է դրա քաղաքական, միջազգային կողմի վրա. մեծապես վարկաբեկվել է հռոմեական ժողովրդի հեղինակությունը: Չի՞ կարելի արդյոք այդ քաղաքական մեկնաբանման մեջ նշմարել քղաքական կոչ՝ ձեռնպահ մնալ Արտավազդի հանդեպ վատթարագույնը կատարելուց: Հարաբերությունների բացահայտ խզումից հետո այդպիսի ակնարկները, հարկավ, չէին կարող Անտոնինոսին, ցանկության դեպքում, ո՛չ հետաքրքրել, ո՛չ էլ կանգնեցնել:

¹ Dio Cass. L, 1,4.

Օկտավիանոսի հայտարարության մեջ նախ և առաջ ներփակ էր մեկ այլ նպատակ: Արտավազդի մասին հայտարարությունը հասցեագրված էր արքային, այն անելիս Օկտավիանոսը չէր կարող նրան նկատի չունենալ: Հրապարակորեն դատապարտելով (պաշտոնական մեղադրանքի տեսքով) Անտոնիոսի հաշվեհարդարը Արտավազդի հետ, դրանով իսկ՝ իր կողմից նրան փրկություն խոստանալով, Հռոմի եռապետը նպատակ էր դնում արքային ձեռնապահ պահել իրեն քողագերծ անելուց:

Ուշադրություն դարձնենք նաև հետևյալ կարևոր հանգամանքի վրա: Օկտավիանոսի կողմից Անտոնիոսին հասցեագրված մեղադրանքը՝ Արտավազդի դեպքում հռոմեական ժողովրդի հեղինակությունը մեծապես վարկաբեկելու մեջ, իր հերթին պարտավորեցնում էր Օկտավիանոսին Արտավազդի հարցում Հռոմի հեղինակությունը չվարկաբեկել, այսինքն՝ կամա թե ակամա Արտավազդի հետ թշնամաբար չվարվելու որոշակի երաշխիք էր դառնում:

Արտավազդի լռությունը (հեռվից այդ մունջ շանտաժը) ունեցավ իր արդյունքը. Օկտավիանոսից կորզվեց, անկախ նրա բուն նպատակից, նրան անկասկած պարտավորեցնող հայտարարությունը: Մահվան ամենօրյա սպասումով Արտավազդը շարունակում էր քաղաքագետ մնալ՝ սառնասիրտ, հաշվենկատ: Նա պահպանում էր իր համար ընտրություն կատարելու հնարավորությունը՝ վտանգի տակ պահելով իր «բարեկամին»: Օկտավիանոսի հրապարակորեն արված հայտարարությունը կորցրածը վերագրավելու, քաղաքական ասպարեզ վերադառնալու հույս էր նրա համար:

Արտավազդի մասին Օկտավիանոսի հայտարարությունը պարզ մատնանշում է հայոց արքային Անտոնիոսի կողմից իշխանագլուխ անելու անարդարացի բնույթը, դեռ ավելին, այն բովանդակում է արքայի դեմ Անտոնիոսի հարուցած մեղադրանքների անհիմն լինելը և արքայի անմեղ լինելու ցուցումը: Հռոմեական ժողովրդի հեղինակությունը մեծապես կարող էր վարկաբեկվել միայն այն դեպքում, եթե տուժեր ոչ մեղսագործը: Կարելի է ասել, որ 36 թ. հռոմեական արշավանքի տապալման հարցում Արտավազդի անմեղսապարտությունը պնդող վարկածի ակունքներին՝ կանգնած էր անձամբ Օկտավիանոսը: Նրա հայտարարությունն իսկ բովանդակում է իրադարձությունների հենց նմանօրինակ վարկածը, որը, մի բացառությամբ, կրկնում է Պլուտարքոսը: Անտոնիոսի պարտության պատճառները

այդ վարկածից անկախ են բացատրում Ստրաբոնը (հետևելով Թ. Դելլիոսին) և Դիոն Կասիոսը, որը բացահայտում է Օկտավիանոսի զաղտնիքը: Անտոնիոսի ծանուցագրերը թաքցնելու, նրա ռազմական որոշումներին «սիրային» դրդապատճառներ վերագրելու Օկտավիանոսի հետաքրքրվածությունը, Արտավազդին վերաբերող նրա հայտարարությունը միայն մատնում են նրա թաքուն մեղսակցությունը:

Պատմաբանները, որոնք հետևելով հեղինակավոր Թեոդոր Մոմզենին և, հակառակ հին պատմիչների վկայությունների, անտեսելով Անտոնիոսի արշավանքի ընթացքում Արտավազդի գործողությունների նպատակամղված լինելը և, հետևաբար, հռոմեացիների պարտության մեջ դրանց վճռորոշ դերը, բնական է, որ պիտի շրջանցեին նաև այդ գործին Օկտավիանոսի մեղսակցության հարցը¹: (Արևելքի պատմության մեջ Հայաստանի դերը (քաղաքական, միջազգային, մշակութային) նսեմացնող այդ ավանդույթն իր ծագմամբ միայն Թ. Մոմզենին պարտական չէ: Իրականում մենք առնչվում ենք մեծ և ինքնուրույն պրոբլեմի մի եզրին՝ XIX-XX դդ. սահմանագլխին եվրոպական պատմագիտության մեջ պատմական Հայաստանի գնահատման առանձնահատկություններին): Այսպիսով, ստվերում էր մնում Անտոնիոսի հանդեպ Օկտավիանոսի վարքագծի կարևոր դերվազը: Նրբանկատ քաղաքագետ Օկտավիանոսը միանգամայն ճիշտ էր հաշվարկել, երբ 34-ին առաջ էր քաշել Արտավազդի գործողությունները լռության մատնող իր վարկածը:

Պարթևական արշավանքի պատմության մեջ Արտավազդի և Օկտավիանոսի առնչությունը ետին պլանի ինքնուրույն գիծ է: Հարկավ այդ կապը չէ, որ պայմանավորեց Արտավազդի վարվելաձևը Անտոնիոսի հանդեպ: Հայոց արքան հետամտում էր իր սեփական նպատակները: Այնուամենայնիվ, Անտոնիոսի դեմ իր գործողություններով նա առնչակից էր դառնում Հռոմում մղվող իշխանության պայքարին:

¹ Alf. von Gutschmid. Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden. Tübingen, 1888, s. 99-101. J. Kromayer. Der Partherzug des Antonius. Hermes, 1896, Bd. 31. Հ. Աստուրյան. Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի և Հռոմայ. Վենետիկ, 1912, էջ 106-114. Հ. Մանանդյան. Քննական տեսություն... հ.1, էջ 256-278: H. Bucchheim. Նշվ աշխ. H. Bengtson Նշվ. աշխ. և ուրիշներ:

Այսուհետև Հայաստանի թագավորը իր քաղաքական քայլերը կառուցում էր, հաշվի առնելով Հռոմի եռապետների փոխհարաբերությունների բնույթը, հռոմեական տերության մեջ ուժերի դասավորությունը:

Վերադառնալիս 36 թվականը: Արտավազդին թերևս ավելի քան Արևելքում որևէ մեկին պարզ էր, որ Օկտավիանոսի և Անտոնինոսի մրցակցությունն անհաշտ է, և մեծ բախումը անխուսափելի է:

35 թ. գարնանը Անտոնինոսը եգիպտոսում էր: Չնայած Հռոմ ուղարկած իր հաղթական ծանուցագրին՝ Օկտավիանոսը մանրամասն տեղյակ էր նրա արշավանքի իսկական արդյունքին:

Անտոնինոսի առաջնահերթ խնդիրն էր վերականգնել իր վարկաբեկված հեղինակությունը: Հայոց արքայի դեմ նրա նյութած գործողությունները խթանվեցին Մեդիայի (Ատրպատականի) արքա Արտավազդի բացահայտ ապստամբությամբ (35 թ. գարուն) ընդդեմ պարթև արքայից արքայի: Այդ իրադարձությունը նշանավորեց պարթևական տերության ճգնաժամի սկիզբը: Հրահատը չկարողացավ հնազանդեցնել իր վասալին, որը Անտոնինոսին հակապարթևական դաշինք առաջարկեց, հրավիրելով նրան նորից արշավելու Պարթևստան: 35 թ. ամռանը Անտոնինոսը հրավեր հղեց հայոց արքային այցելել իրեն եգիպտոսում, պարթևների դեմ նոր արշավանքի ծրագիրը իբր քննարկելու համար: Ինչպես հաղորդում է մեր սկզբնաղբյուրը՝ Դիոն Կասիոսը, Անտոնինոսի նպատակն էր հայոց թագավորի սպանությունը (Dio Cass. XLIX,33,2): Դիոն Կասիոսը նույնպես հայտնում է, որ Արտավազդին հասկանալի էր հրավերի նպատակը: Հրավերը մերժվեց:

35 թ. ամռանը, քողարկվելով պարթևների դեմ նոր պատերազմ սկսելու հայտարարությամբ, Անտոնինոսը եգիպտոսից շարժվեց դեպի Հայաստան, սակայն ստիպված եղավ շուտով ետ դառնալու: Նա լուր ստացավ, որ եգիպտոս է ուղևորվում իր հռոմեացի կինը՝ Օկտավիան: Անտոնինոսը հրաժարվեց ընդունել Օկտավիային, որը Օկտավիանոսի քույրն էր: Այդ միջադեպը բացահայտ խզում նշանավորեց Հռոմի եռապետների հարաբերություններում: Չխոչընդոտելով իր քրոջը մեկնել ամուսնու մոտ, Օկտավիանոսը ակնկալում էր, որ Անտոնինոսը նրան անարժան ձևով կվերաբերվի և դրանով իսկ իրեն կմատուցի պատերազմի լրացուցիչ պատրվակ¹:

34 թ. գարնան վերջին Անտոնինոսը Հայաստան ուղարկեց նոր դեսպանություն: Դեսպան Քվինտոս Դելլիոսին հանձնարարվեց համոզել արքային գալ հանդիպման Անտոնինոսի հետ, այս անգամ եռապետի և հայոց արքայադստեր ամուսնության հարցը քննարկելու համար: Դելլիոսի ջանքերը ապարդյուն անցան: Այդ առաքելությունից շատ չանցած՝ Անտոնինոսը սրընթաց արշավանքի ելավ, մտավ Փոքր Հայք, վրան խփեց Նիկոպոլիս քաղաքում: Կրկին հռոմեական մի պատվիրակություն մեկնեց Արտաշատ՝ արքային հրավեր հաղորդելու, որ այս անգամ ժամանի Նիկոպոլիս՝ քննարկելու պարթևների դեմ առաջիկա արշավանքը: Այս անգամ էլ հրավերը չընդունվեց: Դիոն Կասիոսը նորից մատնանշում է, որ Արտավազդը իր դեմ դավադրություն էր տեսնում²: Դա Արտաշատ մեկնած թվով երրորդ պատվիրակությունն էր: Դրան հաջորդեց չորրորդը՝ դարձյալ Դելլիոսի գլխավորությամբ: Չսպասելով այդ բանակցությունների ավարտին, չկասկածելով այլևս դրանց բացասական լինելու վրա՝ Անտոնինոսը իր զորքերով մտավ Հայաստան. հռոմեական բանակը շարժվեց դեպի Արտաշատ:

Դա ակնառու թշնամական գործողություն էր: Սակայն լեզեոնների առաջխաղացման ամբողջ ժամանակ նրանց որևէ դիմադրություն չէր ցուցաբերվում, հայկական հեծելազորը անշարժ էր, մինչդեռ չէին դադարում բանակցությունները, դեսպանությունների գնալ-գալը, կողմերի միջև ուղերձների փոխանակությունը:

Արտավազդի այդ ապշեցնող դիրքը՝ խաղաղասիրությունը ռազմական սպառնալիքի առջև, պատերազմից խուսափելու ակնառու ցանկությունը, մնում է չպարզաբանված: Այդ դիրքը, կարելի է ասել, առեղծված է, որ նա ավանդեց պատմաբաններին: Եթե Անտոնինոսի չարամիտ նպատակների վերաբերյալ Դիոն Կասիոսն ու Պլուտարքոսը հստակ են արտահայտվում, ապա հայոց արքայի դիրքորոշումը, նրա ռազմական անգործության դրդապատճառները սկզբնաղբյուրների հաղորդումների շրջանակներից դուրս են, այլ կերպ ասած՝ նրանց հայտնի չեն: Նրանք արձանագրում են միայն կատարված փաստը: Արտավազդը համաձայնեց գալ հանդիպման և այդ ժամանակ ընկավ թշնամու ձեռքը:

¹ С. Л. Утченко, նշվ. աշխ., էջ 199:

² Dio Cass, XLIX,39,3.

Եղած գրականության մեջ չպատերազմելու դրդապատճառների շարքում նշվում են վախը հռոմեական բանակի առաջ, անվստահությունը սեփական ուժերին, նրան իշխած պարտվողական տրամադրությունները: Այդ բացատրությունները լավ ներգրվում են հանգամանքների դժբախտ զոհի մասին առասպելի մեջ¹: Նախորդ տարիներին Արտավազդի խոր մտածված, լայնածավալ արտաքին քաղաքականությունը, նրա իրագործման մեթոդները ավելի քան կասկածելի են դարձնում նրան նմանօրինակ «շարժառիթներ» վերագրելու փորձերը: Այնուամենայնիվ, վերանանք այդ քաղաքական գործելակերպից և ստուգենք այդ բացատրությունների հնարավորությունը, ելնելով զուտ 34 թ. համար առկա տվյալներից:

Բանակցությունները ընթանում էին դեռ մինչև հռոմեական զորքերի մուտքը Հայաստան: Չնայած իր անձին սպառնացող վտանգի գիտակցմանը (Դիոն Կասիոսը դրանում մեզ տարակուսելու տեղ չի թողնում), Արտավազդի բացասական պատասխանները հարաբերությունների վերջնական խզում չէին նշանակում, այլ տեղ էին թողնում բանակցությունների շարունակման համար: Արտավազդը հանկարծակիի բերված չէր, նա, 35 թ. գարնանից, Անտոնինոսի առաջին հրավերի պահից, ուղիղ մի տարի ժամանակ ուներ նախապատրաստվելու պատերազմին: Դիոն Կասիոսի դիտողությամբ բանակցությունները՝ Հայաստանում դեսպանությունների երթ ու դարձը, տևել են «երկար ժամանակ»: Արքան հնարավորություն ուներ հարվածելու՝ հակառակորդի վրա նետելով իր հեծելազորը: Արտավազդն իր այդ դիրքում ցուցաբերում էր զարմանալի հետևողականություն: Նա նման չէր վախեցած մարդու:

Կարելի՞ է արդյոք Արտավազդի արարքում տեսնել իր երկիրը թշնամական ներխուժումից, պատերազմի արհավիրքներից անձնական զոհողության գնով փրկելու պատրաստակամություն:

Այդ բացատրությունը ենթադրում է դարձյալ թերահավատություն հաղթանակի հանդեպ, անվստահություն սեփական ռազմական ուժին: Բայց, ինքնին վերցրած, այդ վարկածը (վերացականացված լինելով

պատմական կոնկրետ միջավայրի գաղափարախոսության առանձնահատկություններից) իր էությամբ անընդունելի է: Որովհետև դրանով իսկ տարանջատվում են հին աշխարհի համար անմասնատելի հասկացությունները. թագավոր՝ աստվածակարգ տիրակալ, և թագավորություն՝ թագավորի անձնական իշխանության ենթակա երկիր: Թագավորի անձնական անվտանգության և իշխանության պահպանումը ժողովրդի, իբրև ամբողջության, գոյության պայմանն էր, բարձրագույն շահը: («Չի կարող ժողովուրդը ապրել առանց թագավորի», մ.թ.ա. 95-ին Հռոմի սենատին առարկում էին կապադովկացիները՝ հայերի հարևանները): Թագավորությունը մարմնավորվում էր թագավորի անձի մեջ:

Անգամ եթե նրան իշխեր այդպիսի ինքնասպան, անպատասխանատու ցանկությունը, պահը ուշացվեց. հռոմեական բանակի ներխուժումը Հայաստան արդեն կայացել էր, նա արդեն Արտաշատի առջև էր:

Իսկ այժմ բերենք ամենածանրակշիռ փաստարկը, որը սին է դարձնում այն բոլոր կարծիքները, որ վերագրում են նրան՝ հռոմեական բանակի դեմ մարտնչելու վախը, հետևաբար նաև՝ անձնական ինքնազոհությամբ երկիրը փրկելու մտադրությունը: Այդ փաստարկը հռոմեական և հայկական զինված ուժերի հարաբերակցությունն է: 34 թ. ամռանը Հայաստան մտած հռոմեական բանակը հզորությամբ և քանակով խիստ զիջում էր 36 թ. Ատրպատական արշաված հռոմեական բանակին: 45 հազար սպանված տալուց և Պոլեմոնի զորքն ամբողջությամբ կորցնելուց հետո այն կրճատվեց երկու անգամ, 110 հազարի փոխարեն՝ 55-60 հազ. մարտիկ: Բացառված չէ, որ դեպի Հայաստան երթի ժամանակ իր ուժերին Անտոնինոսը միացրեց գալթական, կոմագենյան, կիլիկյան, կապադովկյան զորամասերը, որոնք իրենց մարտունակությամբ, սակայն, չէին կարող համեմատվել կործանված լեգեոնների հետ: Համալրել հռոմեական բանակի ահավոր կորուստները Անտոնինոսը այլևս չէր կարող: Օկտավիանոսը նրա համար անմատչելի էր դարձրել Իտալիայում գտնվող մարտունակ, պրոֆեսիոնալ ռազմուժի աղբյուրները: Այդ բոլոր զորքերին դիմակայում էր հայկական բանակը՝ մշտական 70 հազարանոց զինուժը. 16 հազար միայն զրահավորված այրուձի, շուրջ 14-20 հազ. թեթևազեն հեծյալ նետաձիգ, 30 հազար հետևակային նետաձիգ: Հայկական հեծելազորը առնվազն հնգապատիկ գերազանցում էր հռոմեականին. 30 հազար հայկական հեծելազորին Անտոնինոսը ի վիճակի էր հակադրել ընդա-

¹ Հ. Մանանդյանի բացատրությամբ (Քննական տեսություն. Հ.Ա. էջ 267, 269) Անտոնինոսը «հաջողությամբ քնեցրեց հայոց թագավորի աշաղթությունը» և այնուհետև, «զենքի սպառնալիքով ու նաև համոզելով, հարկադրեց հայոց թագավորին գալ իր բանակը»:

մենը 6 հազար հեծյալ (36 թ. 10 հազար կելտա-իսպանական հեծելազորից ոչնչացվեց 4 հազար զինվոր) : Ավելի ուշ, 33-ին, Անտոնինոսը կարողացավ կրկնապատկել իր հեծելազորի թիվը. նա Մեդիա-Ատրպատականի Արտավազդից վերցրեց 6 հազարանոց այրուձի՝ վերջինիս հեծյալ ուժի (10 հազ. հեծելազորի) ավելի քան կեսը: 32 թ. Օկտավիանոսի դեմ արշավանքում Անտոնինոսը առաջնորդում էր 12 հազարանոց հեծելազոր (կելտա-իբերական և ատրպատականյան ձիավորներ):

Հռոմեական բանակի նկատմամբ Արտավազդի զորքերը օժտված են եղել ակնառու առավելությամբ. դա հեծելազորի՝ պատերազմում վճռորոշ ռազմատեսակի ճնշող քանակական և որակական գերազանցությունն էր:

Վախը չէ, որ մղեց Արտավազդին բանակցությունների ճանապարհը, այլ մեր ըմբռնումից դեռ վրիպող քաղաքական մտահղացումը:

Մենք կկարողանանք հասկանալ նրա կողմից քաղաքական իրողության ըմբռնումը, եթե նկատի առնենք 35-34 թթ. միջազգային բեմահարթակում ուժերի դասավորման մեջ կատարված կարևոր տեղաշարժերը և դրանց հետևանքով՝ Հայաստանի շահերի մեջ փոփոխությունները:

Շատ հավանական է, որ 34 թ. Անտոնինոսի բանակին կարող էր վիճակվել 68-ին Հայաստան ներխուժած լուկուլլոսյան լեգեոնների ճակատագիրը: Խաղաղ բանակցությունների կեղծ առաջարկները, որոնցով ուղեկցվում էր հռոմեական զորքերի առաջխաղացումը, վկայում էին, որ Ատրպատականում պարտվելուց հետո Անտոնինոսը այլևս վստահ չէր արագ և դյուրին հաղթանակին և հայոց արքայից վրեժ լուծել կգերադասեր առանց լայնածավալ պատերազմի մեջ ներգրավվելու, որի մասնակիցը ի վերջո կարող էին դառնալ հայերի հարևանները՝ պարթևները: Բայց ամենից շատ Անտոնինոսին զգուշավոր պիտի դարձներ իր մրցակցի՝ Գայոս Օկտավիանոսի արագ զորեղացումը Իտալիայում:

36-ի ձմռանը Օկտավիանոսը, Սեքստոս Պոմպեոսին և Մարկոս Էմիլիոս Լեպիդոսին վերացնելուց հետո, Արևմուտքի տիրակալը, իր ձեռքում կենտրոնացրեց վիթխարի ռազմուժ՝ 250 հազարանոց բանակը: Հենց այդ գործոնը մենք պիտի ուշադրության առնենք:

Արտավազդի պատերազմը Անտոնինոսի դեմ ձեռնառու կլինե՞ր Օկտավիանոսին: Պատմագիտության մեջ այդ կարևոր հանգամանքը

աչքաթող է արված: Իրադարձությունների այդպիսի զարգացումը օբյեկտիվորեն համապատասխանելու էր Օկտավիանոսի շահերին՝ Արևելքում նոր պատերազմում իր ախոյանի անխուսափելի թուլանալուն: Հենց այդ հանգամանքը հաշվի առնելով պիտի կառուցվեր Անտոնինոսի հանդեպ 35-34 թթ. Արտավազդի դիրքորոշումը:

Կանխատեսելով միահեծան իշխանության երկու հավակնորդների մոտալուտ և վճռական բախումը, Հայաստանի թագավորը ամենևին չէր կամենում Անտոնինոսի դեմ պատերազմով ծառայություն մատուցել Օկտավիանոսին, նպաստել նրա գործի հաղթանակին՝ հռոմեական աշխարհակալության վերամիավորմանը (նա չի դարձել ո՛չ Կրասոսի, ո՛չ Օրոդեսի, ո՛չ Անտոնինոսի գործիք, չէր էլ կամենում այժմ՝ 34-ին, ծառայագրվել Օկտավիանոսին): Անտոնինոսի ուժերի հետագա թուլացումը հայոց թագավորի շահերից չէր բխում:

Արտավազդի այդ դիրքորոշումը արդեն պայմանավորեց 36 թ. ձմռանը Հայաստանում Անտոնինոսի բանակի նկատմամբ վերաբերմունքը՝ հյուժված, կիսահիվանդ, քաղցած զորքերի բարեկամական ընդունելությունը: Հայոց թագավորը կանխատեսորեն ուշքի էր բերում՝ կերակրում, տաքացնում էր հռոմեացիներին: Այդ դիրքը արդեն իսկ հակասում էր Օկտավիանոսի շահերին:

36 թ. ձմռանը Արտավազդը հասավ կարևոր արդյունքի, միաժամանակ տկարացան Հայաստանի իսկա հարևանները՝ Արևելքում Հռոմ ներկայացնող Անտոնինոսը և պարթևական տերությունը: Հաջորդ քայլով՝ Անտոնինոսի պարտված բանակի ընդունելությամբ, Արտավազդը գրավեց իր համար աննախադեպ շահեկան դիրք. իր հայեցողությունից էր կախված այդ պահին քաղաքական իրադրության զարգացումը բուն հռոմեական տերության մեջ, այն է՝ վերջնականորեն ջախջախել անուժացած Անտոնինոսին և դրանով իսկ իշխանության գլուխ բերել հռոմեական Արևելքի վրա Օկտավիանոսին, այսինքն՝ վերականգնել հռոմեական աշխարհակալությունը կամ, ընդհակառակը, թույլ տալ, որպեսզի Անտոնինոսը ազատ դուրս գա Հայաստանից և դրանով իսկ պահպանել հռոմեական աշխարհակալության փաստացի բաժանումը՝ մոտ ապագայում ներհռոմեական քաղաքացիական անխուսափելի պատերազմով:

Անտոնինոսի և Օկտավիանոսի դիմակայման վերաբերյալ Արտավազդը հանձն առավ երրորդ ուժի իր լավ փորձված դիրքը:

36-34 թթ. Օկտավիանոս-Անտոնինոս հակադրության մեջ Արտավազդը հետևում էր այն քաղաքական սկզբունքին, որ հստակ դրսևորվել էր հռոմեա-պարթևական հակամարտության ժամանակ. չնայած առավել զորեղի հաղթանակին նվազ զորեղի դեմ, իրենից կախված պարագաներում ուժերի հարաբերակցության մեջ վճռական բեկում թույլ չտալ Օկտավիանոսի օգտին:

34 թ. ամռանը Անտոնինոսի հանդեպ Արտավազդը հետևում էր 36-35 թթ. իր մշակած գծին: Նոր միջազգային իրադրության մեջ՝ Օկտավիանոսի գերիզորացման պայմաններում, Արտավազդից պահանջվում էր խուսափել Անտոնինոսի դեմ պատերազմից, որը, կաշկանդելով Անտոնինոսի ուժերը, Արևելք, Հայաստանի սահմանի մոտ պիտի բերեր Անտոնինոսից առավել վտանգավոր Օկտավիանոսին:

Նա իրեն հաշիվ էր տալիս, թե ինչով կարող է անդրադառնալ Անտոնինոսի դեմ իր հաղթանակը: Այժմ Անտոնինոսը նրան հարկավոր էր իբրև վահան, իբրև փակապատնեշ՝ ընդդեմ Օկտավիանոսի՝ իր երեկվա հակաանտոնինոսյան համախոհի: Անհրաժեշտ էր անխաթար և անկորուստ դեպի Արևմուտք հեռացնել հռոմեական բանակին՝ մանավանդ որ մոտ ապագայի հարց էր Անտոնինոսի և Օկտավիանոսի վճռական բախումը:

Այդ էր հայոց արքայի մեր կողմից վերաստեղծվող քաղաքական դիրքորոշումը՝ անշուշտ, միջազգային գործոնների հարաբերակցությունը ներառնող հաշվարկը: Իր համար անընդունելի գտնելով կոնֆլիկտի պատերազմական լուծումը, Արտավազդը պիտի ձգտեր այն լուծել դիվանագիտության՝ բանակցությունների ճանապարհով:

Այնուամենայնիվ, այդ եզրահանգմամբ մենք, թերևս, չենք բացահայտում արքայի մտահղացումը ամբողջությամբ, չենք շոշափում նրա ծայրագույն նպատակը՝ միշտ թաքնված, բայց բացահայտելի, եթե համադրենք նրա դիրքորոշումները 39-36 թթ. Արևելքում ուրվագծվող միջազգային իրադրության տարբերակների հանդեպ: Ա) Պարթևական միահեծան տիրակալությունը 40-39 թթ.: Չընդունելով այն, Արտավազդը՝ պաշտոնապես Հռոմի դաշնակիցը, 39-ին ցուցադրաբար որդեգրում է հակապարթևական «արքայից արքա» տիտղոսը, դրանով իսկ պահանջատիրություններ հայտարարում պարթևներին: Բ) 38-36 թթ. Եփրատի երկայնքով Արևելքի իրականացված բաժանումը Հռոմի և Պարթևստանի միջև: Արտավազդի բացասական դիրքը այդ իրավիճակի հանդեպ արտահայտվում է 38 և 37 թթ.

դրամահատություններով՝ դարձյալ «արքայից արքա» տիտղոսով: Պարձյալ շեշտվում է հակապարթևական տարածքային հավակնությունը: Այսինքն, նա ինքն է նպաստում հռոմեա-պարթևական պատերազմի շարունակմանը, որից էլ առավելագույնս օգտվում է: Գ) Հռոմեական անսահման տիրակալությունը Արևելքի վրա: 36 թ. ծուղակի մեջ ներքաշելով հռոմեական բանակին՝ Արտավազդը մերժում էր նաև այդ տարբերակը: Հետևաբար, օրինաչափ է հարցադրումը. ո՞րն էր հայոց արքայի ակնկալած նպատակը, եթե նա հետևողականորեն մերժում էր Մերձավոր Արևելքում հռոմեա-պարթևական հարաբերություններով պայմանավորված քաղաքական իրավիճակի երեք հնարավոր տարբերակն էլ. այն է՝ պարթևական անսահման տիրապետությունը, հռոմեա-պարթևական երկիշխանությունը, հռոմեական անսահման տիրապետությունը: Ուրեմն, մեզ մնում է եզրակացնել, որ գոյություն ունեւր տարածաշրջանի քաղաքական զարգացման չորրորդ՝ հայոց արքայի տարբերակը: Հարց տանք, ի՞նչ էր նրան տալու տևական քաղաքացիական պատերազմի հրահրումը Հռոմում: Հաշվենկատ քաղաքագետը չէր կարող չկանխատեսել հռոմեական տերությանը բռնած քաղաքացիական մեծ կռվի՝ դեպի Արևմուտք Անտոնինոսի զորքերի տեղափոխման միջազգային հետեււանքները, և այդ դեպքում Մերձավոր Արևելքում ուժերի դասավորման մեջ անխուսափելի և իր համար ակնառու բարենպաստ փոփոխությունները: Այդ հանգամանքը հարկ է հաշվի առնել:

Դա մի կողմից ջլատված Իրանն էր՝ պարթևական տերությունը և նրա դեմ ըմբոստ Ատրպատականը, հռոմեական լեգեոններից լքյալ, անպահապան թողնված Սիրիան, Կիլիկիան, Կապադոկիան՝ անցյալում Տիգրան Մեծին ենթակա երկրներ, իսկ մյուս կողմից անցած քսան տարում՝ 55-34 թթ. պատերազմներից զերծ մնացած, իր հզորությունը միայն պահպանած, կուտակած Հայաստանն էր: Այդպիսին էր իրականում ուժերի ուրվագծվող դասավորությունը միջազգային բեմահարթակի վրա մ.թ.ա. 34-ին: Հռոմը, հանձինս Անտոնինոսի, պատրաստվում էր փաստորեն հեռանալ Արևելքից, թե որքանով, դա իհարկե անկարելի էր իմանալ: Սակայն այդ հանգամանքը ինքնին արդեն նշանակալից էր. 34 թ. ամռանը հայոց արքան կարող էր հիմունքով ակնկալել, որ Հռոմում պատերազմի առաջիկա հերթական փուլը տարիներ է կլանելու, ճիշտ այնպես, ինչպես Օկտավիանոսի պայքարը Սեբստոս Պոմպեոսի դեմ (40-36 թթ.): 49-ից շարունակվող քաղա-

քացիական պատերազմը Հռոմում՝ հռոմեական տերության շարունակական մասնատումը թույլ էր տալիս ծրագրեր հղանալ նրա բացահայտ և թաքուն թշնամիներին: 39 և 38 թթ. Արտավազդը իր ծրագրերը մշակում էր հռոմեական տերության չորս մասի տրոհման պայմաններում: 36 թ. ձմռանը Անտոնիոսին իր մոտ ընդունելիս նա, ակներևաբար, նկատի ուներ քաղաքացիական պատերազմի հետ կապված հեռանկարը: Հայոց թագավորը այդ պարագաներում կարող էր ձեռք բերել գործողությունների լիակատար ազատություն: (Քաղաքականությունը հնարավորությունների մեծացման արվեստն է): Հայաստանը դառնում էր միակ երկիրը, որ կարող էր լցնել Արևելքում ուժի այն վակուումը, որը հավանական էր հռոմեացիների քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում: Երրորդը որոշակի հնարավորություններ էր ստանում դառնալու առաջինը՝ Մերձավոր Արևելքի գերիշխան պետությունը:

Այսպիսով, 36-34 թթ. Արտավազդի քաղաքական դիրքում հստակ տարբերակվում են մերձավոր և հեռավոր նպատակներ:

Արտավազդի քաղաքական իդէերի իրականացման ճանապարհին կար լուրջ խոչընդոտ՝ արքայի հանդեպ Անտոնիոսի անհուն ատելությունը: Հելլենիստական Միջերկրածովքի երկրների տիրակալ Մարկոս Անտոնիոսը գտնվում էր բարդ վիճակում, երկու թշնամական ուժի արանքում. մեկը Արևմուտքից ահագնացող Օկտավիանոսն էր, մյուսը՝ Եփրատից այն կողմ անհաղթ և սպառնալից կանգնած Արևելքը: Պարթևա-մարական շարունակվող գոտությունը Անտոնիոսին ապահովում էր Հրահատի հարվածից, բայց Հայաստանի թագավորը՝ նրա գործը կորստյան մատնած նենգ թշնամին, ձեռք էր բերելու նրա թիկունքում՝ Օկտավիանոսի դեմ պատերազմի պայմաններում գործողությունների անսահման ազատություն: Արտավազդի դեմ արշավը նպատակ ուներ գալիք քաղաքացիական պատերազմում ապահովելու իր թիկունքի անվտանգությունը:

Հուսահատ դրությունը Անտոնիոսին մղում էր մեծ ռիսկի հետ կապված ձեռնարկման՝ հարված հասցնել, հաղթել իր ուժեղ հակառակորդին՝ առանց նրա հետ կռվի բռնվելու, մեծ պատերազմից խուսափելով: Նրա հակառակորդը ինքն էր այդ պահին ցուցադրում պատերազմելու դժկամություն...

Արտավազդը ոչ մի պահ չէր կասկածում Անտոնիոսի հետ հանդիպման վտանգավորությանը. 34 թ. ամռանը ստեղծված իրադրու-

թյան առանձնահատկությունն այն էր, որ երկու թշնամին էլ, ամեն մեկը յուրովի, իր շահից ելնելով, կգերադասեր պատերազմից խուսափել: Հենց այդ հանգամանքը նախահիմք էր ստեղծում բանակցություններ վարելու:

Արտավազդը ինքն էր նպատակամղվել դեպի հանդիպում: Անտոնիոսի հետ տեսակցությունը տեղի ունեցավ իր իսկ ցանկությամբ: Դա պիտի լիներ նրանց երրորդ հանդիպումը: Հայոց արքան մտադրվեց նորից, վերջին անգամ գերազանցել Անտոնիոսին ու նրա զինակիցներին, գերխորամանկել նրանց, շուտ տալ նրանց իրեն ցանկալի ուղղությամբ:

Անհրաժեշտ է կարևորել մի հանգամանք ևս: Արտավազդի կողմից Անտոնիոսի հետ առաջիկա հանդիպումը քայլ էր լինելու՝ ուղղված իր գաղտնի գործակից Օկտավիանոսի շահերի դեմ: Արքան մշտապես պիտի նկատի ունենար Օկտավիանոսի վերաբերմունքը դեպի իր գործողությունները Անտոնիոսի նկատմամբ, այն հանգամանքը, որ նա շահագրգռված էր Արևելքում պատերազմական նոր վիճակի ստեղծմամբ: Հետևաբար, կոնֆլիկտի խաղաղ լուծումը պիտի անպայման արդարացում գտներ Օկտավիանոսի աչքում: Այդ հանգամանքը արդեն իսկ պատասխան է բովանդակում այն հարցին, թե ինչու արքայի և եռապետի հանդիպումը կայացավ ոչ թե Փոքր Հայքի Նիկոպոլիսում, ոչ էլ Մեծ Հայքի սահմանի վրա, այլ Արտաշատի մոտակայքում: Մենք կմնանք սկզբնաղբյուրների տվյալների շրջանակում, եթե նշենք զուգահեռների առկայությունը Արտավազդի բռնած դիրքերում 53 թ. Կրասոսի և 34 թ. Օկտավիանոսի նկատմամբ: Եթե 53 թ. դաշնակցային պարտավորությունների խախտումը և պարթևների հետ հաշտություն կնքելը բացատրվում էր իբր թե Օրոդեսի զորքերի ներխուժմամբ Հայաստան, եթե 50 թ. պարթևանպաստ չեզոքությունը Կիկերոնի առաջ արդարացվում էր իբր թե պարթևներից վախենալով, ապա օրինաչափ է կարծել, որ 34 թ. Օկտավիանոսի առաջ իր դիրքը պատճառաբանելիս հայոց արքան պիտի դիմեր իր փորձված քաղաքական փաստարկմանը: Անտոնիոսի բանակի առաջխաղացումը հնարավորություն էր ընձեռում ստիպողական բնույթ հաղորդել իր պլանավորած հաշտությանը, այն ներկայացնել ոչ իբրև հոժարակամ, այլ իբրև բիրտ ուժի ճնշմամբ կատարված փաստ: Միայն այդ դեպքում կարելի էր հասնել իր դժվարին նպատակին՝ խաղաղաբար կարգավորել Անտոնիոսի հետ հարաբերությունները՝ առանց

Արևմուտքի տիրակալ Օկտավիանոսի հետ «բարեկամական կապերը» խզելու¹։ Այսպիսով, 35-34 թթ. Արտավազդի դիրքորոշումը Անտոնիոսի նկատմամբ բացատրելի է հռոմեական տերության մեջ քաղաքացիական պատերազմի նախօրեին ստեղծված բարդ իրադրությամբ և այդ պայմաններում Հայաստանի երկարաժամկետ, ստրատեգիական շահերը նկատի առնելու նրա ձգտմամբ։

Երկու հակամարտող աշխարհակալությունների կողմից աքցանի մեջ առնված Հայաստանը ոչ միայն կարողանում էր Արտավազդի քաղաքականության շնորհիվ քսան տարի շարունակ խուսափել կռիվների ակամա մասնակցի և տուժածի վիճակից, այլև հետևողականորեն և ոչ դյուրանկատ ձևով հետամուտ լինել իր ինքնուրույն ստրատեգիական նպատակին։ Ոչ միայն գոյատևել հռոմեա-իրանական հակամարտության պայմաններում, այլև օգտագործել այդ պայքարը և հասնել առավելագույնի։

Տիգրանի որդին անշեղորեն ընթացավ իր ընտրած ուղիով դեպի իր քաղաքական մեծ նպատակը՝ Հայաստանի աշխարհաքաղաքական պրոբլեմի լուծումը։

III

Մենք չգիտենք Արտավազդի գերման մանրամասները։

Համաձայն Դիոն Կասիոսի՝ արքան մտավ հռոմեական ճամբար։ Այստեղ էր նախատեսված նրա հանդիպումը Անտոնիոսի հետ, բայց արդյո՞ք դա նրանց առաջին տեսակցությունն էր՝ Արտաշատին հռոմեական բանակի մոտենալուց հետո։ Կարելի է վստահ պատկերացնել, որ արքան հանդիպման եկավ իր մեծաթիվ շքախմբով։

Տիգրանը 66 թ. Պոմպեոսի հետ բանակցությունների մեկնեց «բա-

¹ Անկալելով երկարատև քաղաքացիական պատերազմը Հռոմում, նա չէր բացառում կողմերից ավելի ուժեղի՝ Օկտավիանոսի հաղթանակը։ Ամեն դեպքում, նրա գործելակերպը 35-34 թթ. պարզ վկայում է, որ Անտոնիոսի հաղթանակը իր տեսանկյունից նվազ հավանական հեռանկար էր։

Այսպիսով, իր հետևած վարքագիծը բովանդակում էր միանգամից երկու կանխատեսում. ա) երկարատև քաղաքացիական պատերազմ, այսինքն՝ միշտ անորոշ, անհայտ իրադրություն, որը չէր բացառում իր համար բարենպաստ հեռանկարներ, բ) Օկտավիանոսի հաղթանակ։ Իրադարձությունների զարգացման երկու տարբերակի համար էլ Արտավազդը ձգտում էր ապահովել իր դիրքը։

րեկամների և ընկերների» ուղեկցությամբ։ 54 թ. Արտավազդը Կրասոսի բանակատեղ մտավ 6000 զրահակիր հեծյալներով, իր «պահապաններով և ուղեկիցներով» (Plut. Crass. XIX), նրանք հայ արքունական ավագանու ծաղիկն էին, բուն արքունիքը, որ անբաժան էր իր տիրակալից նրա տեղափոխումների ժամանակ։ Հոսեպոս Փլավիոսը նշում է, որ Արտավազդի հետ միասին բռնվեցին նրա բազմաթիվ սատրապները (Jos. Flav. Ant. Jud. XV, 104)։ Այդ հանգամանքը վկայում է, որ 34 թ. արքան, ինչպես դրանից քսան տարի առաջ, հռոմեական ճամբար մուտք է գործել իր զինյալ և հեծյալ շքախմբով։

Ուշագրավ է հայկական բանակի գործելակերպը գույժն անմիջապես առնելուց հետո։ Բանակը (Dio Cass. XLIX, 29,6) թագավորի հռչակեց Արտավազդի ավագ որդուն, Արտաշեսին, իսկ զանազապիս բերդերի պետերը հրաժարվեցին ենթարկվել Արտավազդի անունից տրվելիք հրամաններին։

Պետության համար ճգնաժամային, աննախադեպ իրադրության մեջ համապատասխանորեն կայացվեցին ոչ ավանդական, արտասովոր վճիռներ, որ իրականում նշանակում էին Արտավազդի գահընկեցությունը։ Թագավորությունը՝ երկրի միասնությունն ապահովող վարչական ապարատը, ի դեմս զանազապիս բերդերի պետերի (խրյուաոֆիլաքսների), և բանակը մի պահ անգամ չմնաց առանց թագավորի։ Դիոն Կասիոսը պահպանեց արժեքավոր վկայություններ, որոնք ցույց են տալիս, որ Արտավազդի հանդեպ արարքը պայմանավորվեց հակառակորդի մասին Անտոնիոսի որոշակի պատկերացումներով, որոնց հետևանքով նա վճռորոշ քաղաքական նշանակություն էր տալիս իր այդ քայլին։ Արտավազդին և իր շքախմբին ճամբարում փակելուց հետո Անտոնիոսը հայերից պահանջեց մուծել նրա և թագավորության փրկագինը (Dio Cass. XLIX, 39,6)։ Արքային և նրա գերագույն ավագանուն գերելով՝ եռապետը իրեն համարում էր նպատակին հասած, առանց պատերազմի Հայաստանի հաղթող և տիրակալ։

Իր իշխանության նշաններով՝ թագով, ծիրանիով արքային գերի վերցնելը նրա հպատակների աչքում համազոր պիտի դիտվեր թագավորության գրավմանը (այդ պատճառով է, որ երկրի բնակչությունից պահանջվեց փրկագին տալ ոչ միայն անձամբ Արտավազդի, այլև թագավորության համար)։ Դիոն Կասիոսի հատուկ պարզաբանմամբ՝ հռոմեացու նպատակն էր առանց պատերազմի մեջ ներգրավվելու

տիրանալ Հայաստանի գանձարաններին: Անտոնիոսի վարվելաձևը ակնհայտ է դարձնում, որ նա հիմնվում էր արքայական իշխանության մասին հայերի ավանդական պատկերացումների վրա և հաշվի չէր առնում, որ այդ ծայրահեղ իրադրության մեջ հակառակ կողմը կարող է գործել ինքնուրույնաբար, այդ ակտին Անտոնիոսի ուզած նշանակությունը չտալ (Dio Cass. XLIX, 6), չհնազանդվել նրա թելադրանքին:

Արտաշեսի գահակալումը և Հայաստանում մեծ պատերազմի հնարավորությունը տեղ չեն գտել Անտոնիոսի ծրագրերի մեջ: Արտավազդին քաղաքական բեմից վերացնելը, հակառակ սպասածի, չհանգեցրեց հայոց թագավորության անկմանն ու կապիտուլյացիային: Իրականում Անտոնիոսը դեռ ոչինչ չէր շահել: Նրան, իր ողջ հզորությամբ, դիմակայում էր 70 հազարանոց բանակը, նա գտնվում էր թշնամական երկրի խորքում, չգրավված բերդերի շրջապատում՝ չունենալով հաղորդակցման ապահով ուղիներ: Դեռ ավելին, հավանական էր հայերի հետ պարթևների դաշնակցելը: Արքային և նրա գունդը մեջտեղից հանելով՝ Անտոնիոսը ինքն էր ընկնում վտանգավոր վիճակի մեջ, հայտնվելով երեք ռազմաճակատով պատերազմի հեռանկարի առաջ՝ ընդդեմ հայերի, պարթևների և, ի վերջո, ընդդեմ Օկտավիանոսի: Արտավազդ-Անտոնիոս դիմակայության առանձնահատկությունն այն էր, որ դրա վրա խոր կնիք էին դրել նրանցից յուրաքանչյուրի անհատական գծերը: Նրանց փոխադարձ քայլերը բախում են ցուցադրում՝ իրողության տեսողության եղանակով տարբեր քաղաքագետների, տարբեր կերտվածքների տեր մարդկանց:

Անտոնիոսի գործողությունների հիմքում հակառակորդի ոչ համապատասխան, թերի ըմբռնումն է՝ խթանված հուզական վերաբերմունքով՝ ատելության զգացումով, վրեժի փափագով: Համաշխարհային քաղաքականության մեջ հայտնի են հակառակ կողմի ոչ օբյեկտիվ, միակողմանի պատկերացման հիման վրա ձեռնարկված գործողությունների ոչ սակավ օրինակներ:

Հայոց արքան ելնում էր ստեղծված կոնֆլիկտային իրադրության բանական (ռացիոնալ), համակողմանի գնահատականից:

Ընդգծենք, որ կոնֆլիկտի դիվանագիտական լուծումը ի տարբերություն պատերազմականի բովանդակում էր նրա համար անձնական ռիսկի զգալի աստիճանը: Սակայն որպես սթափ հաշվարկների տեր մարդ, Արտավազդը հստակորեն կանխատեսում էր իր հետ հաշվե-

հարդարի դեպքում Անտոնիոսի համար անհապաղ ստեղծվելիք վտանգավոր և մոտ ապագայում անկում խոստացող վիճակը: Հայաստանում մեծ պատերազմի սպառնալիքը իր միջազգային բոլոր հետեւանքներով, ըստ այդ հաշվարկի, Անտոնիոսին պետք է զերծ պահեր Արտավազդի հանդեպ հապճեպ քայլից: Հարկ էր կարծել (չէր կարելի դա բացառել), որ Անտոնիոսը տեսնում է այդ քայլի՝ իր համար վտանգավոր հետևանքները: Ընդունելով բանակցությունները որպես Հայաստանի աշխարհաքաղաքական խնդրի լուծման միակ միջոց, արքան համաձայնում էր անցնել այդ ճանապարհին իր համար անխուսափելի վտանգի միջով: Այլ կերպ ասած, իրեն անձամբ վտանգի ենթարկելով հանուն իր մեծ ծրագրերի, հայոց թագավորը նվազագույնի էր հասցնում վտանգը իր երկրի համար, որը անգամ նրա պլանների տապալման դեպքում էլ, ինչպես տեսնում ենք, լիովին պատրաստ էր պատերազմ մղելու, պաշտպանվելու, իր քաղաքական գիտանոցում ունենալով նաև Օկտավիանոսի հետ դաշինքը:

35-34 թթ. Արտավազդի դիրքորոշումը համակողմանի մտածված էր: Այստեղ ամեն ինչը հաշվի էր առնված. և վիթխարի շահումը՝ հաջողության դեպքում, և երկու կողմի համար էլ ձախողման հետեւանքները, և իր սեփական կործանման գինը հայրենի երկրի համար: Այդ գինը նա բարձր չէր գնահատում: Հմուտ գործողությունների դեպքում այն չնչին էր լինելու: Թագավորին ազատությունից զրկելու պահից Անտոնիոսի ճակատագիրը արդեն կախված էր հակառակորդ կողմի պատասխան գործողությունների բնույթից: Երկարատև, ուժասպառ անող, հյուժիչ պատերազմը կարող էր նրան կործանման հասցնել նախ և առաջ քաղաքականապես: Խճճվելով Հայաստանում, Անտոնիոսը արևելյան Միջերկրածովքը նվիրելու էր Օկտավիանոսին: Հայկական հեծելազորը հմուտ էր հակառակորդին մաշեցնող, արյունաքամ անող գործողություններ վարելու մեջ (թշնամու պարենավորման ուղիների վերահսկում, սրընթաց և զանգվածային նետահարումներ, կեղծ նահանջներ և ծուղակի մեջ ներքաշում): Անառիկ բերդի հռչակ էր վայելում Արտաշատը: Անտոնիոսի վրա ծանրացավ ատրոպատականյան արշավանքի կրկնման սպառնալիքը: Հայտնի չէր նաև, թե որքան կկարողանար նրա նոր դաշնակիցը՝ Ատրպատականի արքան, դիմակայել Հրահատին: Պարթևների միջամտությունը հայկական պատերազմին ապագայում անխուսափելի էր: Ընդհանուր իրադրությունը թույլ չէր տալիս Անտոնիոսին երկար ժամանակ մնալ

Հայաստանում: Թերևս նոր միայն նա պիտի գիտակցեր իր հաշվարկի սխալականության չափը:

Այսպիսով, եթե ագրեսորի շահը արագ հաղթանակ էր պահանջում, ապա հայոց թագավոր Արտաշեսին անհրաժեշտ էր պատերազմը ձգձգել, հասցնել այն մինչև խոր աշուն: Արտաշեսը վարվեց ճիշտ հակառակ ձևով: Կատարեց ռազմավարական ծանր սխալ: Հակառակ Հայաստանի իրական շահին (այսինքն՝ նախ և առաջ Անտոնիոսի վիճակի ակնառու խոցելի կողմերին), Արտաշեսը վճռական գործողությունների դիմեց: Դիոն Կասիոսը թեպետ հակիրճ, բայց անվերապահորեն նշում է, որ նախաձեռնությունը պատկանում էր Հայաստանի արքային: Թերևս, արտացոլելով Օկտավիանոսի ժամանակաշրջանի պատմագրության վերաբերմունքը Անտոնիոսի նկատմամբ, Դիոն Կասիոսը կցկտոր է խոսում նրա ռազմական հաղթանակի մասին. այդ հաղթանակով Անտոնիոսի քարոզչությունը փորձեց ջնջել Ատրպատականում կրած պարտության նշանակությունը: Աղբյուրը ոչինչ չի հայտնում մարտական գործողությունների հանգամանքների մասին, բայց մեզ համար անվիճելի է, որ հեռավոր մարտ վարելու վարժ, նետաձիգ հեծելազորի պարտությունը մի զորքից, որը գլխավորապես հետևակից էր բաղկացած, հնարավոր էր միայն հեծելազորի կողմից իր ավանդական ռազմական սկզբունքներն ուրանալու դեպքում: Իսկ եթե նկատի առնենք, որ Արտաշեսի մարտական նախաձեռնությունը, հավանաբար, պիտի կապված լիներ ամրացված բանակատեղում Արտավազդի և նրա հետ պահվող ավագանու ազատման փորձի հետ, ապա այդ դեպքում, հավատարիմ լինելով իրականության շրջանակներին, մենք կտանանք այդ արտասովոր պարտության բացատրությունը:

Արկածախնդիրը հաղթանակ տարավ: Շահեց կուրորեն գործող, բերմունքին հավատացող, իրադրությունը մինչև խորքը չըմբռնող Անտոնիոսը: Իր հաղթանակով նա պարտական էր հակառակորդ կողմի ապաշնորհությանը. Արտաշեսն ինքն էր Անտոնիոսին մատուցել հաղթելու և փրկվելու հնարավորությունը: 34 թ. Հայաստանի կրած պարտությունը գալիս է հաստատելու այն հայտնի ճշմարտությունը, որ շահեկան միջազգային դիրքը, ստրատեգիական առավելությունները, ռազմական պոտենցիալը հաղթանակի պայմաններ են լինելու միայն ճիշտ օգտագործվելու դեպքում, եթե կայացվի իրադրությանը համապատասխանող որոշում: Սուբյեկտիվ՝ մարդկային գործոնը (իշխանավորի հասունության աստիճանը) վճռորոշ նշանակություն

է ստանում 34 թ. անցքերում: Իբրև քաղաքագետի՝ Արտաշեսին բնութագրում է նրա գործունեության հետևյալ հատկանշական փաստը: 31 թ. ձմռանը, երեք տարվա վտարումից հետո (34-31), վերահաստատվելով Հայաստանում, Արտաշեսը հրամայեց ոչնչացնել Հայաստանում մնացած բոլոր հռոմեացիներին՝ զինվորականներին, առևտրականներին և այլն (Dio Cass. L1, 16,2): Տակիտոսի մեկնաբանմամբ նա թշնամաբար էր վերաբերվում հռոմեացիներին՝ հարգելով հոր հիշատակը: Այդ պահին Օկտավիանոսն արդեն Անտոնիոսին հաղթողն էր և հռոմեական տերության միահեծան տիրակալը: ¹ Հռոմեացիների կոտորածից հետո Արտաշեսը Օկտավիանոսից պահանջեց վերադարձնել իր կրտսեր եղբայրներին՝ Տիգրանին և Արտավազդին, որոնք 34 թ., Անտոնիոսից գերվելով, գտնվում էին Եգիպտոսում: Օկտավիանոսը մերժեց այդ պահանջը: Իր մերժումը նա պատճառաբանեց Հայաստանում հռոմեացիների կոտորածով: Այդ պատասխանը սպառնալիք էր բովանդակում, որն ավելի ուշ իրագործվեց:

Անկարելի է Արտաշեսի գործողությունների մեջ չնկատել քաղաքական առաջնապատվությունները խառնելու վկայությունը, քաղաքական նպատակահարմարության անտեսումը: 31 թ. արքայի առաջնահերթ խնդիրն էր ամրապնդել իր իշխանությունը՝ իր վերահսկման տակ վերադարձնել Արտաշեսյան արքայորդիներին, դրանով իսկ Հռոմին չընձեռել նրանց օգտագործելու հնարավորությունը:

Ոչնչացնելով Հայաստանում հռոմեական քաղաքացիներին՝ Արտաշեսը Հռոմին հայտարարեց իր բացահայտ թշնամությունը: Հաշվի չառնվեցին այդ գործելակերպի անմիջական և հեռավոր քաղաքական հետևանքները: Չունենալով դաշնակիցներ (պարթևները այդ ժամանակ պառակտված էին գահակալական կռիվով), Արտաշեսը փաստորեն պատերազմական վիճակ էր ստեղծում Հայաստանի և միասնությունը վերականգնած և եփրատ վերադարձած հռոմեական աշխարհակալության միջև, ինքն իրեն զրկում էր Հռոմի նկատմամբ դիվանագիտական գործելակերպի որևէ հնարավորությունից: Զարմանալի է, որ այդ կոտորածից հետո նա դեռ ակնկալում էր ետ վերադարձնել իր եղբայրներին, և նրա դիմումը Օկտավիանոսին ոչ այլ ինչ է, քան կարճատեսության օրինակ: Մինչդեռ ակնառու են նրա հետամտած

¹ Իրադարձությունների հաջորդականությունը հստակ երևում է Դիոն Կասիոսի հաղորդումից (Dio Cass. XLIX, 18):

խնդրի համար չփորձված, կորուսյալ հնարավորությունները, այն է՝ Անտոնիոսի դեմ պատերազմելու, նրանից տուժելու և, վերջապես, Օկտավիանոսի հետ իր հոր գործակցելու փաստերի վկայակոչումը:

Օկտավիանոսին հայտնի խնդրանքով դիմելը առավել ևս ընդգծում է դրան նախորդած հակահռոմեական քայլի մեկուսացվածությունը, ենթակա չլինելը գործողությունների հետևողական ծրագրին, վկայում է Հռոմի հանդեպ հենց այդպիսի մի ծրագրի (այսօրվա բառերով ասած՝ դոկտրինայի) բացակայության մասին: Օկտավիանոսի սպառնալից պատասխանը միայն խորացրեց Արտաշեսի՝ այսուհետև վտանգավոր դարձած վիճակը, նրան դնելով երկընտրանքի առաջ՝ կա՛մ իր հակահռոմեական քայլին հետևելով՝ պատերազմ սկսել, կա՛մ էլ սպասել հռոմեական կողմի պատասխան գործողություններին: Արտաշեսը գերադասեց վերջինը:

Այսպիսով, 31 թ. արտաքին քաղաքական գործելակերպը պայմանավորված էր ոչ թե հաշվարկով, այլ հույզով՝ վրեժի փափագով (այդ հարցում նրանք՝ Անտոնիոսն ու Արտաշեսը իրար հոգեհարազատ են): Այդ փաստը թերևս բացատրում է, թե ինչու 34 թ., հակառակ Հայաստանի զգալի առավելություններին, թուլյ տրվեցին ռազմավարական ճակատագրական վրիպումներ:

34 թ. ամռանը, պարտությունից հետո, Արտաշեսը փախավ պարթևների մոտ: Անտոնիոսին շուտով հաջողվեց գրավել Արտաշատը: Հայաստանը հայտարարվեց հաղթված, իսկ Արտավազդին գերեվարեցին Ալեքսանդրիա, Արևելքի երրորդ պետությունը վերացավ քաղաքական բեմահարթակից: Ի խախտումն Հռոմի սրբազան սովորությունի՝ Անտոնիոսը եզիպտոսի մայրաքաղաքում կազմակերպեց Հայաստանի նկատմամբ տրիումֆ՝ հաղթահանդես: (Տրիումֆը արտոնվում էր սենատի որոշմամբ, անցկացվում նրա մասնակցությամբ և կարող էր կատարվել միայն Հռոմում): Հաղթահանդեսը գրգռեց Անտոնիոսի դեմ հասարակական կարծիքը Հռոմում: Դիոն Կասիոսը հաղորդում է այդ քաղաքական միջոցառման մի ուշագրավ միջադեպի մասին, որը կապված էր հայոց թագավորի արժանավայել և արի կեցվածքի հետ: Կապանքների մեջ դրված Արտավազդը հրաժարվեց խոնարհվել Կլեոպատրային և նրանից գթություն աղերսել: (Կլեոպատրան նստած էր ոսկե գահավորակի վրա, պալատականների ու բազմաթիվ հանդիսատեսների շրջապատում): Դիոն Կասիոսին գրավում է միջադեպի քաղաքական նշանակությունը: Ալեքսանդրիայում հաղթահանդես կա-

տարելով՝ Անտոնիոսը նպատակ էր հետապնդում եզիպտոսի թագուհու անձնական մեծարանքից բացի Հռոմին ցուցադրել նաև իր նոր՝ արևելամիջերկրական տերության ստեղծումը՝ իր կողմից հովանավորված եզիպտոսի գլխավորությամբ: Օկտավիանոսին դիմակայելու մեջ Անտոնիոսը մեծ կարևորություն էր տալիս Ալեքսանդրիայում իր տրիումֆին. այն նշանավորեց արևելյան Միջերկրածովքի հելլենիստական իշխող խավերի հետ մերձեցմանն ուղղված նրա վճռական քայլը: Հաղթահանդեսի օրը Անտոնիոսը Կլեոպատրային հռչակեց «թագավորների թագուհի», իսկ նրանից ծնված իր երեխաներին թագավորներ կարգեց հռոմեական պետության մարգերում (Սիրիայում, Փյունիկիայում): Եզիպտոսի թագուհուն նա վերապահեց տնօրինել հռոմեական զենքով նվաճած երկրի արքայի ճակատագիրը: Արտավազդի երկրպագությունն ու աղերսանքը Կլեոպատրայի առաջ պիտի շեշտեր եզիպտոսի թագուհու Արևելքում գերիշխան դիրքը: Արտավազդը ոչ միայն պաշտպանեց իր արժանապատվությունը, այլև անհեթեթ դրության մեջ դրեց թշնամուն: Կլեոպատրայի մեծարման տեսարանը չիրականացավ: Արտավազդը նրան անգամ թագուհի չանվանեց: Անտոնիոսն անզոր էր շտկել իր վրիպումը: Զուր էին նրա խոստումներն ու սպառնալիքները. արքան անսասն էր իր կեցվածքում: Դիոն Կասիոսի վկայությամբ՝ Արտավազդը այսուհետև ենթարկվեց դաժան վերաբերմունքի: Ալեքսանդրիայում գերության մեջ նրա վարքագիծը և Հռոմում նրա նկատմամբ Օկտավիանոսի դիրքորոշումը վերը քննվեցին:

Հռոմում քաղաքացիական պատերազմի նոր փուլը սկսվեց 32 թ. վաղ գարնանը: 31 թ. սեպտեմբերի 2-ին, Ալեքիոմի ծովամարտում, Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի նավատորմերը պարտություն կրեցին, իսկ եռապետի ցամաքային ուժերը շուտով անձնատուր եղան Օկտավիանոսին:

Եզիպտոս անփառունակ վերադարձից հետո Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի համար պայքարը շարունակելու հնարավորությունները սպառված էին: Անպաշտպան Եզիպտոս Օկտավիանոսի գալը ամենամոտ ժամանակի հարց էր: 31 թ. հոկտեմբերին Արտավազդը մահապատժի ենթարկվեց: Նրա սպանության հրամանը տվեց Կլեոպատրան: Թագուհին հուսահատաբար ակնկալում էր Ատրպատականի արքայի հավատարմությունը ապահովել Անտոնիոսի համար: Արտավազդի գլուխը հասցվեց Ատրպատական՝ Արտավազդ Մեդացուն, բայց սրա

բերկրանքը կարճատև էր: Նա հազիվ էր դիմագրավում իր նզովյալ հակառակորդին՝ Արտավազդի որդու՝ Արտաշեսի գրոհներին: 33-31 թթ. Արտաշեսը՝ վտարանդի արքան, իր զինակիցներով գտնվում էր Հրահատի շրջապատում: Պարթև արքայի հետ միասին նա պայքարում էր Արտավազդ Մեդացու դեմ, որը հենվում էր հռոմեական զորքերի աջակցության վրա, որ 33-ին նրան էր փոխանցել Անտոնինոսը:¹

Պայքարը Պարթևստանում ընթանում էր փոփոխական հաջողությանմբ: 31 թ. ամռանից Հրահատը անսպասելիորեն հակառակորդ ունեցավ Արշակունի տոհմից՝ ոմն Տրդատ (Տրդատ 2-րդ) նրան վտարեց և բազմեց Կոեսիփոնում:² (Այսպիսով, 31-ին Հայաստանի հզոր հարևանները՝ Հռոմն ու Պարթևստանը, գտնվում էին պառակտված վիճակում, սակայն Հայաստանը օկուպացված երկիր էր): Հրահատի վտարվելը պիտի վատթարացներ Արտաշեսի վիճակը, Արշակունի նոր արքան հակված չէր օգնելու իր ախոյանի դաշնակցին: Սակայն 31թ. ամռան վերջին Անտոնինոսը Ատրպատականի արքայից ետ վերցրեց նրան տրամադրած զորամասերը, բայց իր մոտ պահեց մեղական հեծելազորը: Մի քանի ամիս անց, արդեն Ալեքիոմի ճակատամարտից հետո, Արտաշեսը ջախջախեց իր թուլացած հակառակորդ

¹ 33 թ. Անտոնինոսը եկավ Հայաստան: (34 թ. նա Հայաստանը հռչակեց իր անշահապաս որդու՝ Ալեքսանդր-Հելիոսի թագավորություն): Անտոնինոսը առաջացավ մինչև Արաքս, որի ափին, Պլուտարքոսի հաղորդմամբ (Plut. Ant. 52,3), պիտի կայանար նրա հանդիպումը իր դաշնակցի՝ Ատրպատականի թագավորի հետ: Հանդիպման ժամանակ ձեռք բերվեց իրենց հակառակորդների՝ Օկտավիանոսի և Հրահատի դեմ փոխօգնության մասին պայմանավորվածությունը: Արտավազդը իր հեծելազորի մի մասը հանձնեց Անտոնինոսին, նրանից ստանալով հռոմեական զորք (Dio Cass. XLIX, 44, 1-2): Հաղորդելով Անտոնինոսի մինչև Արաքս առաջխաղաչու և դրանից հետո Արտավազդ Մեդացու հետ նրա հանդիպելու մասին, Դիոն Կասիոսը այն կարևոր ավելացումն է անում, որ Ատրպատականի արքան հռոմեացուց ստացավ Հայաստանի ինչ-որ մի մասը (Dio Cass. XLIX, 44,2): Աղբյուրներում այդ հանդիպման մատնանշած վայրը՝ Արաքսի ափը, արդեն իսկ կասկած չի թողնում, որ Ատրպատականի արքային տված երկրամասերը կազմում էին Հայաստանի անդրարաքսյան տարածքները՝ նախ և առաջ Կասպին ու Պարսպատունիքը: Այստեղ Արտավազդ Մեդացու իշխանությունը պիտի տներ միայն երկու տարի (33-31), մինչև Արտաշեսի կողմից նրա ջախջախվելը:

² Հուստինոսի ուշագրավ վկայությամբ՝ Տրդատը հենվում էր «ժողովրդի» աջակցության վրա, որը, դժգոհ Հրահատի «հանդուգն» կեցվածքից, Տրդատին թագավոր «կարգեց»: Պատմիչի այդ փոքր-ինչ անորոշ ձևակերպումներում զանազանվում է պարթևների մեջ իշխանության տոհմացեղային օրգանի՝ ավագանու խորհրդի (Ատրաբոնի նշած՝ սյունեդրիոնի) վճռորոշ միջամտությունը:

դին¹, Արտավազդը գերի վերցվեց (Dio Cass. LI, 18): Ատրպատականը այսուհետև հայոց թագավորի տիրույթն էր: Իր հաջորդ քայլով, 31թ. ուշ աշնանը Արտաշեսը, առանց հռոմեացիների կողմից լուրջ դիմադրության հանդիպելու, վերագրավեց հայրական թագավորությունը...

Զբաղված լինելով հռոմեական միջերկրական կայսրության կայացմամբ, 27 թ.-ից պաշտոնապես Օգոստոս («Սրբազան») պատվանունը կրող Օկտավիանոսը հրաժարվեց տարածքային ուղղակի նվաճումների քաղաքականությունից:² Նա նպատակ էր հետապնդում ապահովել հռոմեական գերիշխանությունն ու ազդեցությունը Հեռ-նոսից, Դանուբից և Եփրատից այն կողմ ապրող ժողովուրդների նկատմամբ:

Արևելքում Օգոստոսի խնդիրն էր ապահովել Հռոմի ռազմաստրատեգիական գերազանցությունը Պարթևստանի նկատմամբ, նրան մըշտապես պահել վտանգի տակ և, օգտագործելով պարթևների հասարակական-քաղաքական կարգի անկայունությունը, առանց անմիջականորեն կռվի մեջ մտնելու, նպաստել նրանց տերության քայքայմանը: Օգոստոսը լիովին գնահատեց այդ խնդրի իրագործման համար Հայաստանի վրա հռոմեական վերահսկողությունը հաստա-

¹ Թ. Մոմզենից սկիզբ առնող և Հ. Մանանդյանի կողմից ընդօրինակված այն կարծիքը, թե Արտաշեսը Արտավազդ Մեդացուն հաղթեց պարթևական զորքերի օգնությամբ (Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն... հ.Ա, էջ 281), շատ կասկածելի է երևում, նկատի առնելով այն, որ, ըստ Դիոն Կասիոսի (Dio Cass. LI, 18, 1), դեռևս Ալեքիոմի ճակատամարտից առաջ (31 թ. սեպտեմբերի 2-ը), Հրահատը ստիպված էր պայքար մղել Տրդատի դեմ: Ամբողջ 30 թվականին Տրդատը իշխում էր Կոեսիփոնում (A.D.H. Bivar. Iran under the Arsacids, p. 65): Հուստինոսի (Just. XLII, 5, 6) այն վկայությունից, թե Հրահատը ապաստանել էր պարթևներին հարևան երկրներում, թևում է, որ Տրդատի իշխանությունը ընդգրկում էր պարթևական թագավորության արևելյան տիրույթները ամբողջապես: Սկյութական (սակարաուկյան) քոչվորների բանակով Հրահատը 29-ին վերագրավեց Կոեսիփոնը: Հաղթողի իրավունքով Արտաշեսի տիրակալությունը Ատրպատականում՝ այն փաստն էր, որին Արշակունիները ստեղծված իրավիճակում պիտի համակերպվեին: Դիոն Կասիոսը չի նշում Արտավազդ Մեդացուն հաղթող կողմին, բայց նրա վկայությունը, որ Ատրպատականը հռոմեացիների համար կորսվեց Հայաստանի հետ միասին (Dio Cass. XLIX, 44,4), Արտաշեսի գործողությունների մասին հստակ ակնարկ է բովանդակում:

² L. Homo. Le Haut-Empire. Histoire Romaine, t. III. Histoire ancienne. P. 1933, p. 73-75.

տելու կարևորությունը: Հայաստանին ներքաշելով իր արտաքին քաղաքական ազդեցության ոլորտի մեջ՝ Հռոմը հուսալի փակապատնեշ կարող էր ստեղծել Փոքր Ասիա և Սիրիա պարթևների հնարավոր ներխուժումների դեմ և, միաժամանակ, հնարավորություն էր ձեռք բերում սպառնալ իրանական տերության Միջագետքին ու Մարաստանին (Մեդիային):

Հայաստանում Հռոմի գերիշխանությունը հնարավոր էր հաստատել միայն Արտաշես 2-րդին վերացնելու միջոցով: Արքայի հրամանով Հռոմի քաղաքացիներին կոտորելը անկարելի էր դարձնում Օգոստոսի համար նրա հետ ինչ-որ փոխզիջումային լուծումների ճանապարհը:

Օգոստոսը հետևողականորեն իրագործեց Արտաշեսի արտաքին քաղաքական մեկուսացումը: 26-25 թթ. Փոքր Հայքում, որը մինչ այդ կառավարում էր Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնը, նա արքա կարգեց Արտաշեսի երդվյալ թշնամուն՝ Արտավազդ Մեդացուն, որին 30 թ. հաջողվել էր փախչել հայկական գերությունից և ապաստանել Հռոմի տիրակալի մոտ: 29 թ. պարտությունից հետո հռոմեական Սիրիայում ապրող Տրդատը, կատարելով Օգոստոսի հրահանգը, 26-25 թթ. կարողացավ իշխանություն գրավել Պարթևստանում: Հրահատը նրան կրկին պարտության մատնեց դժվարին պայքարից հետո միայն:¹ Տակիտոսը նշում է, որ Արտաշեսն իր հակահռոմեական դիրքում հենվում էր Հրահատի հետ դաշինքի վրա (Tac. An. II, 3): Օգոստոսը նպատակամղվեց ի չիք դարձնել այդ վտանգավոր միությունը: Մ.թ.ա. 22-ին, գալով Արևելք (Սիրիա), Օգոստոսը հզոր դիվանագիտական ճնշում գործադրեց Հրահատի վրա: Կայսեր ձեռքում էր գտնվում Հրահատի գահաժառանգ որդին, որին 25 թ. փախցրեց Օգոստոսի մոտ եկած Տրդատը: Վերջինս գործիք էր Օգոստոսի ձեռքում: Հրահատը գերադասեց խուսափել նոր գահակալական պատերազմից և չեզոք դիրք գրավեց Օգոստոսի գործողությունների նկատմամբ Հայաստանի հարցում:

Մ.թ.ա. 20-ին, իր մերձավոր Տիբերիոս Կլավդիոս Ներոնին (ապագա կայսր Տիբերիոսին) Օգոստոսը հանձնարարեց զորք կենտրոնացնել՝ Հայաստան ներխուժելու համար: Դիոն Կասիոսն ու Տակիտո-

սը միահամուռ պնդում են, թե Արտաշեսը դավադրության զոհ դարձավ, խորամանկաբար սպանվեց իր «ազգականների» ձեռքով: Արքայի և նրա մերձավոր շրջապատի միջև հակասության պատճառները հայտնի չեն: Օգոստոսը այն օգտագործեց, ըստ երևույթին, կապ ստեղծելով դավադիրների հետ: Կայսրը գերադասում էր Արտաշեսին տապալել՝ խուսափելով պատերազմից մի արքայի դեմ, որն ուներ խոշոր մարտական ուժ՝ հայկական և մեդական հեծելազոր: Հայոց արքայի սպանության լուրը ազդանշան ծառայեց Տիբերիոսի զորքերին Հայաստան մտնելու: Հռոմեացիները անարգել մոտենում էին Արտաշատին: Իրենց հետ նրանք բերում էին Հայաստանի նոր թագավորին՝ Արտավազդի միջնեկ որդուն՝ Տիգրանին:

Տիգրան 3-րդի գահակալումը շրջադարձային պահ էր Հայաստանի միջազգային իրավական կարգավիճակում, հայ-հռոմեական հարաբերությունների պատմության մեջ: Վերջնականապես անցյալի գիրկն անցավ Արևելքում մեծ տերությունների առաջխաղացմանը Հայաստանի ակտիվ դիմագրավման ժամանակաշրջանը (96-34 թթ.):

Համաշխարհային քաղաքականության պատմության մեջ Տիգրան Մեծի և Արտավազդի գործունեությունը ներկայացնում է գերազանցող հակառակորդներին երկու ճակատով ստրատեգիական դիմակայության և նրանցից ամսիջական շրջափակման («աշխարհաքաղաքական աքցանի») մեջ գտնվելու պայմաններում գործողության կատարյալ նմուշներ:

Տիգրան Մեծի կարևորագույն ձեռքբերումը քաղաքական այն ուժերի վրա հենվելը կամ իր կողմ գրավելն էր, որոնք ավանդաբար կազմում էին իր հակառակորդների՝ Հռոմի և Պարթևստանի քաղաքական նեցուկը և հզորության աղբյուրը: Արևմուտքում դա հելլենիստական պոլիսն էր (քաղաքացիական համայնքը)¹, Արևելքում՝ Միջին Ասիայի քոչվորները՝ սակարաուկները:²

Արտավազդը հետևողականորեն իրագործում էր իր հոր ծրագիրը՝ երկու հակամարտողների արանքում սեղմված երրորդ կողմի քաղաքականությունը: Նա քաղաքական խարդավանքի, քաղաքական կամուֆլյաժի (դիմակավորման) նրբագործ վարպետ է՝ հակառակորդին

¹ Ռ. Լ. Մանասերյան, Տիգրան Մեծ, էջ 67-84:

² Р. Л. Манасерян. Международные отношения на Переднем Востоке в 80-70 годах до н.э.. Тигран II и войска с берегов Аракса - Вестник древней истории (ВДИ). 1992, № 1. с. 152-160.

¹ А. Г. Бокщанин. նշվ. աշխ. с. 155: A.D.H. Bivar. նշվ. աշխ. р. 66.

ապակողմնորոշող, իր բուն նպատակների վերաբերյալ մոլորության գիրկը գցող: Արտավազդը ջանում էր առավելագույնս օգտագործել բարենպաստ իրավիճակը՝ քաղաքացիական պատերազմում հռոմեական աշխարհակալության պառակտումը: Իր պետության համար գլխավոր վտանգը 36 թ. վերջից նա տեսնում էր Օկտավիանոսի գերիզորացման մեջ՝ նրա աշխարհակալ նպատակներում:

Իմպերատոր Կեսար-Օգոստոս դարձած Օկտավիանոսը էական փոփոխություններ մտցրեց Հռոմի արևելյան քաղաքականության մեջ: Եթե առաջ, Կրասոսի և Անտոնիոսի օրոք, Հռոմը հետամտում էր Պարթևստանի նվաճման նպատակ (որում կարևոր տեղ էր հատկացնում Հայաստանի աջակցությանը), ապա 20 թ. ի վեր նա փոխեց հռոմեական քաղաքականության ուղղվածությունը, Հայաստանը դարձնելով Հռոմի գործողությունների առաջնահերթ նշանակետը: Հռոմին Հայաստանում հակազդելու խնդիրը համապատասխանորեն առաջնային դարձավ պարթևական տերության տիրակալների համար: Այսպիսով, մեծ տերությունների քաղաքական խնդիրները տեղայնացան, կորցրեցին նախկին ծավալը, նրանց միջև մրցակցությունը կենտրոնացվեց Հայաստանում գերիշխելու հարցի շուրջ, ինչն իր հերթին հանգեցնում էր նրանց մշտական միջամտություններին երկրի ներքին քաղաքական գործերին: Հայաստանի վրա երկկողմանի ճնշման սաստկացման պարագաներում խիստ սահմանափակվեցին իր հարևանների հանդեպ լայնածավալ քաղաքականությունն անցկացնելու նրա հնարավորությունները: Մ.թ.ա. 20-ին Օգոստոսը չբավարարվեց Հայաստանի հնազանդեցմամբ Հռոմի արտաքին քաղաքական կուրսին՝ նոր արքայի հակապարթևական դիրքով: Կայսրը Հայաստանի համար հաստատեց կախվածության յուրահատուկ ձև, որը կապված էր հայոց թագավորների կողմից իշխանության ստանձնման հետ և ուներ կրոնազաղափարաբանական հիմնավորում: Կախվածության տվյալ ձևը այնուհետև բնորոշ էր հայոց թագավորի և Հռոմի կայսեր փոխհարաբերություններին և հարատևեց հաջորդ դարերում՝ (մ.թ. 1-3-րդ դդ.), խորապես ազդելով Հայաստանի ներքին քաղաքական կացության վրա: Այն սկիզբ դրեց հիմնարար քաղաքական մի պրոբլեմի:

Գլուխ երկրորդ

ՀԱՅՈՑ ԱՐՔԱՆ ԵՎ ՀՌՈՄԻ ԿԱՅՍՐԸ.
ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԵՎ ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ՀՌՈՄԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳԱՂԱՓԱՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐԸ
(մ.թ.ա. 20 — մ.թ. 298)



Հայաստանի և Հռոմեական կայսրության հարաբերություններին նվիրված ուսումնասիրություններում ուշադրություն է դարձվում ռազմական և դիվանագիտական պատմությանը:¹ Ուսումնասիրությունների տեսադաշտից դուրս են մնացել այդ հարաբերությունների կարևորագույն՝ գաղափարաբանական ոլորտը և դրա հետ կապված նրանց իրավական կողմը: Մենք նկատի ունենք Մեծ Հայքի թագավորի և հռոմեական կայսրի փոխհարաբերությունների յուրահատուկ բնույթը. մեկի գերակայության և մյուսի կախվածության կոնկրետ պատմական ձևը, որը խարսխված էր երկու հասարակություններին բնորոշ կրոնական պատկերացումների, ինչպես նաև արքայական ինքնիշխանության մասին տեղական՝ արևելյան պատկերացումների վրա:

Հայաստանի ոչ իրավահավասար դիրքը Հռոմեական կայսրության հանդեպ իր ողջ սրությամբ երկրի իշխող դասակարգի առաջ դրեց պետական ինքնիշխանության վերահիմնավորման խնդիրը, առաջ բերեց հռոմեա-հայկական գաղափարաբանական դիմակայություն, որը տևեց չորս դար: (Առանց հաշվի առնելու հին հասարակության մարդկանց համար գաղափարաբանական հասկացությունների նշանակությունը, անկարելի է հասկանալ նրանց գործելակերպը): Հայաստան-Հռոմ հարաբերությունների այդ բնագավառը հետաքրքրական է ոչ միայն իբրև 1-3-րդ դարերի կարևոր իրողություն: Հայ-հռոմեական գաղափարաբանական դիմակայման շրջանակներում պետք է որոնել Հայաստանում քրիստոնեության՝ որպես պետական կրոնի ընդունման կոնկրետ, քաղաքական պատճառները:

¹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, հ. Բ: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.1, ԳԱ հրատ., Երևան, 1971: Հ. Աստուրյան Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմի. Վենետիկ, 1912:

R. Grousset, Histoire de l'Arménie des origines à 1071. Paris 1973. M. L. Chaumont. L' Arménie entre Rome et l'Iran 1. De l'avènement d'Auguste à l'avènement de Diocletien — Aufstieg und Niedergang der Römischen welt. II Neunter Band. Walter de Gruyter. Berlin-New York 1976, pp. 71-194

Մ.թ.ա. 20 թ., Արտաշես 2-րդի սպանությունից անմիջապես հետո, Արտաշատից ոչ հեռու կանգնած հռոմեական բանակի ճամբարում, լեգեոնների ներկայությամբ, զորավարական տրիբունի մոտ Տիբերիոսը հայոց թագավորների իշխանության նշաններ դրեց Արտավազդի որդի Տիգրան 3-րդի գլխին:

Ու թեև Հայաստանը Տիգրան 3-րդի թագավորման տարիներին օկուպացված չէր հռոմեական զորքերով, իսկ ինքն արքան՝ իր երկրում միանգամայն ինքնուրույն տիրակալը, կրում էր մեծ թագավորի և հելլենաստների տիտղոսը, այնուամենայնիվ, ի նշանավորումն նրա գահակալման, Օկտավիանոս-Օգոստոսը թողարկել տվեց Հռոմում դենարների շարքը, որտեղ Հայաստանը հռչակվում էր «նվաճված»՝ Armenia captā կամ «վերագրավված»՝ Armenia recepta: Դրամների վրա պատկերված էր Հայաստանը անձնավորող հայոց արքան հպատակությունը շեշտող կեցվածքով՝ ծնկաչոք և աղերսող:¹

Ուշադրության արժանի են Տիգրանի գահակալման մասին հռոմեական հեղինակների հաղորդումներում տված ձևակերպումները. «Տիբերիոսը ենթարկելով Հայաստանը Հռոմի ժողովրդի իշխանությանը (redacta in potestatem populi Romani) Տիգրանին տվեց (dedit) նրա թագավորությունը»: (Velleius Paterculus, II, 94)

Նույն հեղինակը իր երկի այլ տեղում գովաբանում է Տիբերիոսին «Հայաստանի վերագրավման ու մի թագավորի նշանակման համար, որի գլխին նա իր ձեռքով դրեց արքայական նշանները»²: Այդ միջոցառմանը Օկտավիանոս-Օգոստոսի վճռորոշ սահմանադիր դերը շեշտում է Տակիտոսը. «... Կեսարը հայերին իբրև արքա տվեց

¹ Զ. Պտուկեան. Հայաստանի վերաբերեալ հռոմեական դրամներ և մեդալիոններ. Վիեննա, 1971. էջ 46-56:

² Velleius Paterculus. II. 122: Quius enim dubitare potest quin ex Armenia recepta et ex rege praeposito, cuius capiti insigne regium sua manu imposuerat...

Տիգրանին՝ (datus a Caesare Armeniis Tigranes), որը գահ բարձրացվեց Տիգրանի կողմից»¹

Այսպիսով Տիգրանի թագավորումը գնահատվում էր իբրև հռոմեական իշխանության (potestas) հաստատում Հայաստանում, այդ իշխանության իրագործում:

Տվյալ հասկացողությունը, որը հետագայում ավանդական է դարձել Հայաստանի և Հռոմի հարաբերությունները գնահատելիս, ամենից քիչ էր պայմանավորված մ.թ.ա. 20 թ. հռոմեական զորքերի հաջող միջամտության փաստով, կարելի է ասել՝ երկրի բավականին պայմանական գրավմամբ: Թեպետև վերը բերված ձևակերպման մեջ հնարավոր է դեռ տեսնել նվաճման իրավունքով տիրապետության մասին հին պատկերացումների արձագանքը, հռոմեա-հայկական հարաբերությունների գնահատականների հիմքում ընկած էր այլ բնույթի փաստ (նախադեպ): Այդ մասին կարևոր ցուցմունք է պարունակում հռոմեացի հեղինակ Լ. Ֆլորոսի հաղորդումը. «Հայերը հարկադրված են եղել կախվածության այնպիսի մի ձևի, որ տիրակալներ ստանում էին մեզանից, Հայաստանը ենթակա է մեր օրենքներին»²: Այսպիսով Ֆլորոսի մատնանշած փաստը՝ Հայաստանում արքա կարգելու Հռոմի վերապահած առանձնաշնորհը, վճռորոշ նշանակություն ունեցավ այսուհետև Հռոմից Հայաստանի որոշակի կախվածության ձևավորման համար: Այդ քաղաքական առանձնաշնորհը, որի մասին հաղորդում է Ֆլորոսը, իրականացվում էր արքաների թագադրության արարողության միջոցով: Մ.թ.ա. 20 թ.-ի հռոմեական ներխուժման նպա-

տակն էր Տիգրանին գահ բարձրացնելը¹, որը կոնկրետ իրագործվեց Հռոմի ներկայացուցչի կողմից նրան թագադրելու ձևով: (Մ.թ.18թ. Հայաստանում Ջենոնի՝ հռոմեացիների ձեռքով թագադրությունը, իրականացված առանց հռոմեական զորքերի նախնական ներխուժման, Հռոմում գնահատվեց որպես Տիգրանի թագադրմանը համարժեք քայլ):

Հայաստանի վրա կայսեր իշխանությունը (potestas) արտահայտվում էր կարգադիր գործողություններում: Համաձայն Տակիտոսի բերած և կայսրերի պրակտիկայում կիրառված ձևակերպումների՝ կայսրը թագավոր տվեց հայերին կամ հանձնեց երկիրը արքային: Վերջին ձևը ներկայացված է Անկյուրայի կոթողում՝ «Աստվածային Օգոստոսի մեծագործությունների» մեջ. «Ես Հայաստանը... փոխանցեցի Տիգրանին»: (Res Gestae. 27,2)²:

Եթե հավակնորդը համաձայնում էր թագավորություն ստանալ Հռոմից (նրան համարում էր նվիրատու կողմ), ապա այդ ձևով ձեռք բերված թագավորությունը նրա կառավարման ժամանակ համարվում էր ենթակա Հռոմի իրավասությանը: Հռոմին մ.թ.ա. 25-ին այդ տեսակի հարաբերություններ է առաջարկում պարթևական գահի հավակնորդներից մեկը: Այդ վիճակը նույնական է Լ. Ֆլորոսի նշած սահմանման հետ, թե «Հայաստանը ենթակա է մեր օրենքներին»: Այն նաև արտացոլված է մ.թ. 4-րդ դարի հեղինակ Ամմիանոս Մարկելի-նոսի բերած ձևակերպման մեջ «Հայաստանը ենթակա է Հռոմի իրավունքին» (Armeniam Romano iuri obnoxiam occuparat)³:

Հռոմի կայսեր իշխանությունը (potestas) Հայաստանի նկատմամբ՝ կարգադիր գործողությունների ամբողջությունը, հավասար-

¹ Occiso Artaxia per dolum propinquorum, datus a Caesare Armeniis Tigranes deductusque in regnum a Tiberio Nerone (Tac. Ann. II, 3,4). Տիգրանի արշավանքին նվիրված են եղել բազմաթիվ ներբողներ: Դեպի Հայաստան Տիգրանի արշավանքի մասնակից, հույն բանաստեղծ Քրինոգորասը գովերգում է իր հովանավորի «մեծագործությունը». «Հայաստանը սանձահարված է Տիգրանի աջով, արդ, Արաքսից և Հռենոսից ջուրն ընկավ են ստրկացված ժողովուրդներ»: (οἶδεν Ἀράξις καὶ Ῥήνος δούλοισ ἐθεσὶ πίνομενοι): Տեքստը հրապարակված է, M. L. Chaumont, «Echos de la campagne de Tibère en Arménie dans une épigramme de Krinagoras» — L' Antiquité Classique, Bruxelles, t. LXI, 1992.

² L. Florus. Epit. de gest. Rom. XXXII, (42).

¹ Որ Հռոմը մ.թ.ա. 20 թ. չէր հետամտում Հայաստանը բռնազավթելու և նրա պետական կարգավիճակը վերացնելու նպատակը, վկայում է Դիոն Կասիոսը (Dio Cass. LIV,9,4): Օգոստոսը Տիգրանին ուղարկեց, «որպեսզի [Արտաշեսին] թագավորությունից գահընկեց անի և նրա վրա [Տիգրանին] վերականգնի»:

(ὁπως τὸν μὲν ἐκβάλλῃ τῆς βασιλείας, τὸν δὲ εἰς ἀντιγὴν ἀποκαταστήσῃ)

Ընդ որում, Դիոն Կասիոսը նշում է, որ Հայաստանում ռազմական նշանակալից որևէ գործողություն Տիգրանը չկատարեց:

² Just. XLII,5... juris Romanorum futuram Parthiam dfirmans, si eius regnum muneris eorum fuisset.

³ Am. Marc. XXIII,5,11.

վում է նշված իրավունքի իրագործմանը, բովանդակում է այն: ¹ Այդ իշխանությունը արտահայտվում էր թագադրության արարողությամբ, որը հիմք է տվել, որպեսզի արդեն մ.թ.ա. 20-18 թթ. Հռոմում թողարկված դենարների վրա հայոց թագավորին պատկերեն հպատակի կեցվածքով, այսինքն՝ երկրի ազդարարված «նվաճումը» կապեն արքայի անձնական կախյալ վիճակի հետ:

Այստեղ օրինաչափ է լինելու ուշադրություն սևեռել այն գաղափարաբանական և իրավաբանական պատկերացումների վրա, որոնք հռոմեացիներին հիմք էին տալիս իրենց գործողությունները մեկնաբանել իբրև անսահմանափակ տիրապետության իրականացում: Մ.թ.ա. 20 թ. հեղաշրջման հռոմեական մեկնաբանությունը սերտ կապի մեջ է գտնվում Հայաստանում արքայի ու նրա ֆունկցիաների մասին ավանդական պատկերացումների հետ: Հռոմեական և հայկական քաղաքական հայեցողությունների նկատի առնելը թույլ է տալիս մեզ հստակ պատկերացում կազմել 1-3-րդ դդ. Հայաստանի միջազգային իրավական դրության առանձնահատկությունների մասին և տեսնել Հայաստանի համար ստեղծված կացության գաղափարաբանական և ներքին քաղաքական հետևանքները:

Իր դաշնակից թագավորների հետ Հռոմի հարաբերությունները սահմանող դոկտրինան ներկայացված է Տիտոս Լիվիոսի աշխատության մեջ՝ Նոմիդիայի արքա Մասինիսայի որդու Հռոմի սենատին ուղղված խոսքում. «Թագավորը օգտվում է թագավորությունից, իսկ թագավորության նկատմամբ սեփականության իրավունքը նրանցն է, ովքեր որ այն (թագավորությունը) իրեն հանձնել են» ²: Այդ խոսքերը արտացոլում են կոնկրետ Նոմիդիայի թագավորության վիճակը՝ 2-րդ պոնտիկյան պատերազմի տարիներին (մ.թ.ա. 218-203)՝ հռոմեացիների կողմից Մասինիսային ընդարձակ տարածքներ շնորհելու փաստը: Սակայն նրանք բովանդակում են դաշնակից թագավորների

հետ հարաբերություններում Հռոմի դիրքում գերակշռող միտումը: Թագավորը, իրականում, միայն իր երկրի վարչապետն է՝ նշանակված Հռոմի կողմից, իսկ թագավորության նկատմամբ սեփականությունը (dominium) պատկանում է հռոմեական պետությանը: Հռոմեական իրավունքում հստակ սահմանազատված սեփականության և տիրության հասկացությունները փոխանցվել են միջազգային բնագավառ, դրանով իսկ հիմք ծառայել դաշնակից թագավորությունում գահաժառանգման հարցերին միջամտելու համար: Հազիվ թե պետք է տարակուսել, որ Նոմիդիայի թագավորության նկատմամբ հռոմեական պետության սեփականության իրավունքը (dominium) և Հայաստանի վերաբերյալ նրա իշխանությունը (potestas) արտահայտում են էապես նույն տիրական դիրքեր իրավական նույն հետևություններով իրենց արքաների համար: Տիգրան 3-րդի վախճանից հետո Օգոստոսը բացահայտորեն ոտնահարեց Արտաշեսյան տոհմում իշխանության փոխանցման կարգը:

Ի տարբերություն հռոմեական զենքով ընդարձակված Նոմիդիական թագավորության, Հայաստանի վրա իր գերագույն իշխանությունը հաստատելու Հռոմի հավակնությունը հիմնավորվում է այնպիսի նորամուծությամբ, ինչպես Հռոմի կայսեր կողմից հայոց գահակալի թագադրությունը: Ակնհայտ է, որ հռոմեական տերության մեջ, միաժամանակ իշխանության հաստատմամբ, կոլեկտիվ օրգանի՝ սենատի փոխարեն «դաշնակից» թագավորին իշխանության գլուխ կարգող բարձրագույն ատյան էր դառնում կայսրը: Հայոց արքայի թագադրման արարողության՝ արքայաստեղծ ծիսակատարության ընթացքում կայսրը կամ նրա ներկայացուցիչը ստանձնում են վճռորոշ դեր, որը ինքնին թագադրողից պահանջում է հաղորդակից լինել աստվածների աշխարհին: Օկտավիանոս-Օգոստոսի օրոք Հռոմեական կայսրության մեջ արմատավորվում է կայսերական պաշտամունքը: Բուն Հռոմում և արևմտյան մարզերում այն դրսևորվում է կայսեր ուղեկից անձնական ոգու՝ Գենիուսի (Genius) կամ կայսեր գերմարդկային, աստվածային ուժի՝ Նոմենի (Numen) երկրպագությամբ ³: Արևելյան

¹ Ուշ հանրապետական Հռոմում «Potestas»-ը ներառում էր հրովարտակի ձևով իր կամքն արտահայտելու հնարավորությունը, որոշակի իրավասություն, հարկադրման որոշակի իշխանություն» Cl. Nicolet. Rome et la conquête du monde méditerranéen. Les structures de l'Italie romaine. P. 1994. p. 395.

² Tit. Liv. Ab urbe condita. I. XLV, XIII, 15: Masinissam meminisse se regnum a populo Romano partum auctumque et multiplicatum habere; usu regni contentum scire dominium et ius eorum, qui dederint, esse.

³ E. M. Штаерман. Социальные основы религии Древнего Рима. М. 1987, էջ 172-180: Շտաերմանի կարծիքով Օգոստոսի Գենիուսի պաշտամունքից դեպի հենց իր իբրև աստծո պաշտամունքին անցնելը նշանակալից տարբերություն չէր ներկայացնում ժողովրդական զանգվածների համար:

մարգերում՝ եգիպտոսում, Օգոստոսի պաշտամունքը նույնացվում էր Զևս Ագատարարի, Զևս Փրկչի պաշտամունքին¹: Հելլենիստական քաղաքներում կայսեր պաշտամունքը միավորվում էր քաղաքների հովանավոր «դասական» օլիմպիական աստվածների պաշտամունքի հետ²:

Խիստ ուշագրավ է, որ Հայաստանի երկու թագավորների՝ Արտավազդ IV-ի (4-5) և Տիգրան V-ի (5-6) դրամների ետին երեսի վրա, որտեղ, սովորաբար, պատկերվում է գահակալի հովանավոր աստվածը (Բախտը, Վահագնը, Միհրը), մենք տեսնում ենք Օգոստոսի դիմանկարը, հատկանշական մակագրություններով. «Կեսար աստված, աստծո որդի Օգոստոս», «Աստված Կեսարի, Բարեբարի»³:

«Աստվածային Օգոստոսի մեծագործությունների» հաղորդմամբ այդ երկու թագավորները գահ են բարձրացել Օգոստոսի սանկցիայով: Նրանց կողմից Օգոստոսին պաշտոնապես (θεός) աստված անվանելը, անշուշտ, ամսիջական կապ ունի իշխանության ստանձման հետ, վկայելով այդ պրոցեսում Օգոստոսի կողմից ինքնակամ յուրացրած բարձրագույն սահմանադիր ատյանի՝ աստծո դերը⁴:

Տվյալ եզրակացությունը, ընդհանուր առմամբ, համապատասխանում է արքայի աստվածածին լինելու, աստծուց կարգվելու մասին ավանդական, արևելյան պատկերացումներին⁵: Թագադրման արարողության մեջ աստծո դերը կատարելու կայսեր հավակնությունը հաստատում է Դիոն Կասիոսը, բերելով Տրդատ 1-ի խոսքը Ներոնին, ասված իր թագադրման ժամանակ Հռոմում, մ.թ. 66-ին:

«Տեր, ես, Արշակի հետնորդս, Վաղարշ և Բակուր արքաների, եղբայրս, ըո ծառան եմ, ես եկել եմ դեպի քեզ, իմ աստված (τόν εμόν θεόν), քեզ երկրպագելու, ինչպես Միհրին: Ես կլինեմ այն, ինչ որ դու կվամենաս, որովհետև դու ես իմ վիճակը և ճակատագիրը»⁶: Նշանա-

վոր է Ներոնի պատասխանը. նշելով, որ ինքը Տրդատին է տալիս այն բոլորը, ինչ չկարողացան պահպանել նրա եղբայրները, կայսրը հայտարարում է. «Ես այդ բոլորը (Հայաստանը) քեզ պարգևում եմ և դարձնում եմ Հայաստանի թագավոր, որպեսզի դու և նրանք գիտենան, որ ես ի զորու եմ թագավորությունները վերցնել և պարգևել»¹:

Այդ արարողական դիմումում և պատասխանում բավական չէ տեսնել միայն արևելքին բնորոշ վարվելաձևային հարաբերությունները՝ կախյալ թագավորի և վերահաս տիրակալի միջև: Իրոք, Տրդատի խոսքում ակնառու են արևելցու ինքնագիտակցության կարևորագույն քաղաքական հասկացությունները՝ տիրակալի (δεσποτής) և ծառայի (δούλος) անմասնատելի հակադրությունը²:

Թագադրության արարողության մեջ ինքնին տրամաբանական է (պայմանավորելով այդ արարողության սկզբունքային նորամուծությունը), որ Հռոմի կայսրը հանդես է գալիս այլ երկրի իշխողի աստծո դերում, կատարում է այդ երկրի պանթեոնի գլխավոր աստծո՝ Միհրի (և վերջինիս փոխարեն)՝ ֆունկցիան՝ Տրդատին թագավոր է դարձնում: Ներոնին աստված ճանաչելուց հետո Տրդատը ստանում է արքայական իշխանության նշանը՝ դիադեման: Թագավորություններ (որոնք իրականում գեների ուժով նվաճված չեն եղել) ետ վերցնելու և պարգևելու կայսեր իրավունքն ստանում է աստվածաբանական հիմնավորում: Անձամբ Ներոնը իրեն համարում էր Հելիոսի՝

¹ Dio Cass. Ibid.

² Նշենք, որ Պարթևատանում արքայից արքան որպես կանոն հազվադեպ էր թագադրում իրենից կախյալ թագավորին: Միհրդատ 2-րդ Արշակունին 96 թ. Տիգրանին հայրենիք արձակելով, նրան չէր թագադրել: Տիգրանը ինքնուրույնաբար թագադրվեց Արձանիքում: Թագադրման արարողությունը աստծո՝ Արամազդի առանձնաշնորհ էր, իր կամքի իրազնին դրսևորումը: Մյուս կողմից, Տակիտոսից հայտնի է, որ պարթև արքայից արքա Վաղարշը Տրդատի գլխին կապեց իշխանության նշան՝ դիադեման, նրան դարձրեց Հայաստանի թագավոր (diademate caput Tiridatis evinxit. — Tac. Ann., XV.2): Այդ ակտով պարթև արքայից արքան իրականացրեց միանգամից մի քանի քաղաքական խնդիր. համաձայն իր հավակնությունների՝ հաստատեց, որ Հայաստանը Արշակունի տոհմի սեփականությունն է: Շեշտելով իր աստվածային կարգավիճակը՝ նսեմացրեց իր համեմատությամբ հայոց թագավորի դիրքը:

Պարթև Արշակունիների դինաստիայի հիմնադիր Արշակ 1-ինը իր կենդանության օրոք հռչակվեց աստված: Տես. А. Кошеленко. «Царская власть и ее обоснование в ранней Парфии». — История Иранского государства и культуры, М. 1971. с. 215.

Վ. Գ. Լուկոնինի նուրբ դիտարկմամբ՝ Սասանյան արքայի կերպարում հաստատվում էր գերագույն աստծո երկրային մարմնավորումը, բայց ոչ դրանց նույնությունը: Տես В. Г. Луконин. Древний и раннесредневековый Иран М. 1987. с. 115. Աշխատության սույն գլխի անգլ. թարգմ.՝ The Cambridge History of Iran v. 3. pt. 2

Հայտնի է նույնպես Էլիմայիսի արքայի թագադրելու փաստը արքայից արքայի կողմից:

¹ F. Chamoux. La civilisation Hellénistique. Paris. 1993, p. 350.

² И. С. Свенцицкая, А. Б. Ковельман. Восточные провинции Римской империи — История древнего мира. т. 3. с. 79.

³ P. Z. Bedoukian. Coinage of the Artaxiads of Armenia. L. 1978, p. 76-77

⁴ Որոշակի զուգահեռներ նկատելի են Հռոմի կայսրերի և Դրիմում Բուպորոսի թագավորության գահակալների հարաբերություններում: Դիմաժիա թագուհին Օգոստոսին իր իշխանության «հաստատողին» անվանում էր «աստված և աստծո որդի» (Г. А. Цветаева. Боспор и Рим. М. 1979. с. 29)

⁵ J. Zandée. «La Messie. Conception de la royauté dans les religions du Proche-orient ancien» - Revue de l'histoire des Religions. 1971. t. 180 N1 (juillet-septembre), p.7.

⁶ Dio Cass. LXIII, 5,2 «ἐγώ, δεσποτα, Ἀρσάκον μὲν ἔκγονος, Οὐρολογισον δὲ καὶ πακόρον τῶν βασιλέων ἀδελφός, σὸς δὲ δοῦλος εἰμι, καὶ ἡλθόν τε πρός σε τὸν ἐμόν θεόν, προσκνήσων σε ὥς καὶ τὸν Μίθραν, καὶ ἔσομαι τοῦτο οἱ τι ἂν σὺ ἐπικλώσῃς ὃν γὰρ μοι καὶ μοῖρα εἰ καὶ Τυχῇ».

Արեգակի աստծո մարմնավորում: Իր պալատը նա վերաշինել տվեց այդ աստծուն նվիրված տաճարի:¹ Հելիոս-Ներոնը դյուրին կերպով կարող էր միաձուլվել Միհրի հետ, որին պաշտում էր Տրդատը:



Արտաշես III (Ջենոնի) թագադրությունը Գերմանիկոսի կողմից

¹ Suet. Nero, XXXI, 2. P. Petit. Histoire générale de l'Empire romain. t. 1. Le Haut-Empire. P. 1974 (éd 1978). p. 109-110. M. L. Chaumont. նշվ. աշխ. p.121.

Ճիշտ չէ Մ. Լ. Շոմոնի ենթադրությունը (նշվ. աշխ. p.121), որ Տրդատի խոսքում Միհրը հասկացվում էր պայմանադրության աստծո իր հնագույն ֆունկցիայով: Տրդատի դիմումի իմաստը այդ մեկնաբանման համար հիմք չի տալիս: Նա կայսրին անվանում է աստված, նրանից դիտարկման ստանալու կապակցությամբ: Արքայի իշխանությունը ավանդական պատկերացումներով միշտ աստվածատուր էր, աստծուց ծագում ունեցող, հետևաբար Ներոնը, համաձայն իր ստանձնած ֆունկցիայի, Տրդատի համար արդեն աստված էր: Թագադրման այդ խորհուրդը հստակ տրված է իր խոսքում: (Դեռևս Հայաստանում, հաշտություն կնքելով, Տրդատը զոհ մատուցեց Ներոնի պատկերի առաջ, այսինքն, ընդունեց նրա աստվածային բնույթը): Բայց ինքը, Ներոնը, իրեն նույնացնում էր Հելիոս (Արեգակ) աստծո հետ: Այդ հաշվի առնելով Տրդատը նրան նաև երկրպագեց իբրև Հելիոսի մարմնացում, որի արևելյան համարժեքն էր Միհրը, որն իր հերթին հայկական պանթեոնի գլխավոր աստվածներից էր:

Հռոմի կայսեր՝ հայոց արքայի նկատմամբ աստվածային կարգավիճակով հանդես գալու քաղաքական հետևանքները կարելի է լուսաբանել ըստ 1-2-րդ դդ. թագադրությունների արարողությունները պատկերող հռոմեական դրամների, նրանց ներկայացրած տեսարանների նշանաբանության պարզաբանման շնորհիվ:

Մ.թ. 18 թ. Տիբերիոս կայսրը հատուկ առաքելությամբ Ջենոնին թագադրելու համար ուղարկեց իր որդեգիր Գերմանիկոսին: Արտաշատում Ջենոնի թագադրման առթիվ Հռոմում կտրվեցին հուշադրամներ, որտեղ պատկերված էր թագադրման խորհուրդը՝ թագավորական կարգավիճակ ու արժանավորություն ձեռք բերելու պահը: Ջենոնը և Գերմանիկոսը կանգնած են բեմահարթակի վրա. աջ ձեռքով Գերմանիկոսը թագ է դնում նրա գլխին (ձախով հռոմեացին բռնում է գավազանը), իսկ Ջենոնը բարձրացնում է իր աջը՝ արմունկի մասում ծալած, բաց ափով շրջած դեպի ժողովուրդը. Տակիտոսի վկայությամբ՝ արարողությանը ներկա էր ավագանին և ժողովրդի թագմությունը (Tac. Ann. 56,3): Ջենոնի ձեռքի շարժումը իշխանության և օրինության ժեստ է: Հռոմում, արևելյան պաշտամունքների տարածմանը զուգընթաց, այդ ժեստը փոխ առան Հռոմի կայսրերը (Սեպտիմիոս Սևերոս), այնուհետև այն մտավ եկեղեցական աստիճանավորների ծիսակարգի մեջ¹: Այդ ժեստը կատարելով՝ թագավորը կարևոր վճիռներ է կայացնում: Պարթև արքայից արքա Արտաբանը (11-38) իր ապստամբ ավագանու հետ ողորմած վարվելու երդումը տալու ժամանակ բարձրացրեց իր աջը (Jos. Flav. Ant. Jud. XX 62), իշխանության այդ հատկանշական ժեստով են ներկայացված Խաթրայի թագավորների անդրիները²:

Սասանյան արքայի բարձրացրած աջը փրկության շնորհման նշան էր (Procop. Bell. Pers. II, 13,8):

Դրամի վրա պատկերված տեսարանում արձանագրված է արարողության մասնակիցների ժեստերի ակնառու իմաստային նշանակություն ունեցող հաջորդականությունը:

¹ L. Franchi dell' Orto. Rome antique. Vie et Culture, Florence. 1982, p. 90.

² История Ирана. М. 1977. с. 106, Д. Шлюмберже. Эллинизированный Восток. М. 1985, с. 124.

Հռոմի կայսեր լիազոր պատվիրակը ներկայացված է որպես Հայկական (Արտաշեսյան) թագի (տիարայի)՝ արքայական իշխանության այդ նշանի տերը: Թագը Ջենոնը ստանում է նրա ձեռքից: Տակիտոսի վկայությամբ Գերմանիկոսը իշխանության նշան դրեց Ջենոնի գլխին,¹ ինչը ճշգրիտ համապատասխանում է մ.թ.ա. 20-ին Տիբերիոսի ձեռքով Տիգրանի թագադրման մասին Սվետոնիոսի հաղորդմանը: Դրանից հետո է միայն, որ Ջենոնը, արդեն Արտաշես 3-րդ արքան, բարձրացնում է իր աջը՝ իբրև իշխանության ու օրինության նշան, որը, հասցեագրված լինելով ժողովրդին, խորհրդանշում է նրա ու ժողովրդի միջև այսուհետև հաստատված կապը՝ իշխանության հարաբերությունները: Հայոց թագավորությունը դրանով իսկ կայանում է:



Խաթրայի թագավորը

Արարողությունը, որի պատկերը հայտնի է դրամի շնորհիվ, այսպիսով նպատակ ուներ հստակ շեշտելու, որ հայոց թագավորի իշխանության աղբյուրը Հռոմի կայսրն է:

Ջենոնին հայոց արքա թագադրելը Հռոմում հավասարեցվեց հաղթանակի, սենատը Գերմանիկոսին արտոնեց կատարել տրիումֆ՝ հանդիսավոր մուտք մայրաքաղաք: Հայաստանի նկատմամբ իր գերակայության վերահաստատումը (Վոնոնի թագավորումից հետո, որ չի ճանաչվել ոչ Հռոմի և ոչ էլ պարթևների կողմից), այսպիսով, նույնացվում էր Հայաստանի վերանվաճման հետ: Իրադարձության այդպիսի ընկալումը արտացոլում գտավ հռոմեական մանրաբանդակ արվեստի հռչակավոր մի նմուշում, այսպես կոչված «Տրանսիայի մեծ կամեայի» վրա բազմաֆիգուր տեսարանում: Մեր կարծիքով, ֆիգուրներից մեկը պատկերում է Հայաստանը: Ֆիգուրները դասավորված են բարդ կոմպոզիցիայով, որը նպատակ ունի արտահայտել որոշակի գաղափարաբանական խորհուրդ: Նրանք խմբված են երեք, ուղղահայաց ձևով իրար հաջորդող շարքերով: Կենտրոնական (և գլխավոր) շարքում պատկերված է կայսերական ընտանիքը, մեջտեղում, գահավորակի վրա, Յուլիոսեի կերպարանքով նստած կայսեր մեջ դյուրին է ճանաչել Տիբերիոսին¹: Նրա առջև կանգնած է հանդիսավոր սպառազինությամբ, հաղթանդամ մի զինվորական, հետը՝ կին և մանչուկ: Տղան ռազմական տարազով է և զինվորական երկարաձիտ կոշիկներով: Նրա մանրամասն կերտած արտասովոր հագուստը հուշում է, որ մեր առջև երեխայական տարիքում ապագա կայսր Գայոս Կալիգուլայի պատկերն է: Մանուկ տարիքում նա, ապրելով ռազմական ճամբարում, կրում էր զինվորական երկարաձիտ կոշիկներ (caliga-ներ), այստեղից էլ՝ նրան անցած Caligula՝ փոքրիկ երկարաձիտ կոշիկ նշանակող փաղաքշական մականունը: Տղայի անձի պարզաբանմամբ ամեն մի տարակուսանք վերանում է. Տիբերիոսի առջև կանգնած դյուցազն զինվորականը Գերմանիկոսն է՝ Կալիգուլայի հայրը: Կամեան ստեղծվել է Կալիգուլայի պատվերով՝ ի հիշատակ իր հոր կատարած գործերի:

Եթե հռոմեական աշխարհի մարմնավորող կայսերական գերդաստանը պատկերված է կոմպոզիցիայի կենտրոնում, ապա տրամաբանական

¹ Г. И. Соколов. Искусство Древнего Рима. М., 1971, с. 145.

¹ Tac. Ann., II, 56: insigne regium capiti eius imposuit.



Ֆրանսիական Մեծ Կամեա (մ.թ. 37)

է կարծել, որ այդ աշխարհի վերևում է դասավորված երկնականարը, և, իրոք, դրանում կասկած չեն թողնում վերին մասում թռչող թևավոր Աին (Պեգաս) և կենտրոնում ոսկե պսակը կրող Օգոստոսը՝ (ետմահու Հռոմում աստված հռչակված): Ֆիգուրների երրորդ, ստորին շարքում, հպատակության դիրքերով ներկայացված են Գերմանիկոսից պարտված և գերված բարբարոսները: Ֆիգուրների ընդգծված եռահարկ դասավորությունը, երեք շարքից յուրաքանչյուրի խմբվելը ըստ որոշակի սյուժեի, եզրահանգել է տալիս, որ այստեղ ներկայացված է երեք աշխարհների՝ աստվածայինի, հռոմեականի և բարբարոսականի հիերարխիան, որը համապատասխանում է տիեզերքի մասին հնագույն պատկերացումներին որպես եռաստիճան, ուղղահայաց դասավորված աշխարհների համակարգի՝¹ երկնքի, երկրի և տարտարոսի: Շարտարոսի բնույթը քառսն էր: Քառսայինը, տարերայինը հունահռոմեական պատկերացումներով բնորոշ էր բարբարոսական աշխարհին:

Նկատի առնելով, որ կամեայի վրա պատկերը արտահայտում է հռոմեական ավանդական աշխարհայեցողության սկզբունքները, արգասաբեր է լինելու ուշադրություն դարձնել երկրորդ, կենտրոնական շարքի մի կերպարանքի վրա: Նա նստած է անտրտուն ինքնադրությամբ, կայսերական գահավորակի ստորոտում, գլուխը կախ, դեպի ծնկները պարզած ձեռքերով: Նրա տարազի կոնկրետ դրվագները վկայում են, որ ինքը «բարբարոսի» հավաքական տիպարը չէ, այլ որոշակի երկրի ներկայացուցիչ: Մասնավորապես թասակը, երկար ծոծրակալով և դեպի առաջ ցցված կատարով, հիշեցնում է Օգոստոսի դեմարների վրա պատկերված հայերի գդակները և շատ է նման Արտաշատում գտնված զինվորի արձանիկի սաղավարտին:² Դիմագծերի առանձնահատկությունը՝ սափրված դեմքը, ստիպում է միանգամայն բացառել այդ կերպարանքի նույնացումը պարթևի հետ: (Ընդ

¹ В. Н. Топоров. Космос - Мифы народов мира. М. 1982, т. 2, с. 10; В. В. Иванов, Верх и низ. 2-й. 2-й. М. 1980, т. 1. с. 233-234; А. И. Немировский. Отрастки. От мифа к истории. М. 1983, с. 175; В.В. Евсюков. Мифы о вселенной. Новосибирск. 1988. с. 109-110. сл.

Հին Հայաստանում աշխարհի դիցաբանական ըմբռնման առանձնահատկությունների մասին տես՝ А. А. Степанян. Развитие исторической мысли в древней Армении. Миф. рационализм, историописание. Ер. 1991. с. 7-60

² ժ. Խաչատրյան, «Հայաստանի անտիկ շրջանի կորոպլաստիկան», ԼՀԳ, 1977, թիվ 5, էջ 54:

որում, Գերմանիկոսի կենդանության օրոք (մահ. մ.թ. 19-ին) Պարթևստանը, որը գլխավորում էր Արտաքսանը, պահպանում էր Հռոմի դիմաց իր անկախ և թշնամական կեցվածքը, իսկ Զենոնին Գերմանիկոսի ձեռքով հայոց արքա թագադրելը հաղթանակին համագործակցություն էր համարվում): Հետևաբար, հիմնավոր է գտնել, որ կայսերական գահավորակին անմիջապես մոտ՝ գետնին նստած հպատակության արտահայտությամբ ֆիգուրը ներկայացնում է Հայաստանը:



Հայաստանն անձնավորող ֆիգուր

Այսպիսով, պիտի նշենք, որ արևելյան երկիր Հայաստանը դասվում է ոչ թե ստորին շարքում՝ Հռոմին հակադրված և նույնպես հպատակեցված բարբարոսական, «քառսային» աշխարհում, այլ կենտրոնականում, Հռոմեական կայսրության համակարգը անձնավորող ֆիգուրների կողքին: Հայաստանը հռոմեական աշխարհի մեջ դասվելու, նրա մեջ պարփակելու համար շարժառիթները ակնառու են: Իր նշանակությամբ Հայաստանը համարվում էր աշխարհի երրորդ թագավորությունը՝ Հռոմից և Պարթևական տերությունից հետո (Just. XLII, 8), և նրան գերիշխելու ստրատեգիական կարևորությունը քաջ գիտակցվում էր: Կամեայի պատկերում հայի տեղադրությունը շեշտում է Հայաստանի սերտ կապը կայսեր հետ, իրավական ձևակերպում ունեցող նրա կախվածությունը: Կայսրերի կողմից հայոց արքաների հետևողականորեն իրագործվող թագադրությունները գաղափարաբանական հիմնավորում էին տալիս Հայաստանը հպատակեցված երկիր ճանաչելու համար:

Կայսերական ծավալապաշտ դիրքը արտացոլվեց Օգոստոսի դաշարաշանի պատմագրության մեջ, հայերին հելլենական-թեսալական

ծագում վերագրող վարկածում: Ըստ այդ տեսակետի, որը բերում են Պոմպեոս-Տրոգոսը և Ստրաբոնը, հայերը սերում են արգոնավորդների արշավանքի մասնակից թեսալացի Արմենոսից: Ակնառու է այդ տեսակետի քաղաքական նպատակը՝ ցույց տալ Հայաստանի պատկանելիությունը հռոմեա-հելլենական աշխարհին:

Մ.թ. 2-րդ դարում շարունակվեցին հայոց գահակալների թագադրությունները Հռոմի տիրակալների ձեռքով, այդ արարողությունների գաղափարաբանական բովանդակությունը փոփոխություն չի կրել:

Թագադրությունների փաստերի մասին վկայում են դրանց առթիվ Հռոմում կատարված դրամահատությունները՝ 141-ին և 163-ին: Առաջին թագադրությունը իրագործեց կայսր Անտոնինոս Պիոսը (138-160), հաջորդը կատարեց կայսր Լուկիոս Վերոսը (161-169):¹

Այդ դրամների վրա պատկերված են հայոց գահի թեկնածուն և հռոմեական կայսրը: Անտոնինոս Պիոսը ձեռքը ապագա արքայի գլխին դնելով (հավանաբար՝ դիադեման կապելով), նրան հաղորդակից է դարձնում արքայական կարգավիճակին: Գերմանիկոսի գործողությունը ներկայացնող պատկերի համեմատությամբ ակնհայտ է տարբերությունը. հայոց արքան թագ չի կրում, նա անհամաչափ փոքր է հռոմեական կայսրից, ինչը, անշուշտ, նպատակ ունի ընդգծելու նրա դիմաց կայսեր գերմարդկային բնույթը²: Թագադրվողը Զենոն-Արտաշեսի պես բարձրացնում է իր աջը՝ արմուկի մասում ծա-

¹ Խ. Ա. Մուշեղյան. Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում: Եր. 1983. էջ 100, 102-103:

² Թեև դրամները ունեն SC., սենատի որոշում (senatus consultum) նշանակող հապավումը, որը վկայում է, թե հավակնորդի արքայական կարգավիճակին արժանանալուն նախորդեց պրինցիպատի ռեժիմի համար բնորոշ մի ձևականություն, ինքնին ծիսակարգը, կայսեր վճռորոշ մասնակցությամբ, մատնանշում է այլ, բարձրագույն ատյանի գոյությունը: Կայսրության արևելյան մարզերում Անտոնինոս Պիոսը խրախուսում էր իր պաշտամունքի միաձուլումը Զևս Ագատարարին և Նոր Դիոնիսոսին ներկայագելու հետ: (P. Petit. Histoire générale... t.1. Le Haut-Empire, p.278): Եթե 141 թ.-ին և 163-ին թագադրվել էր միևնույն անձը՝ Սոհեմոսը (համենայնդեպս, եղած նյութը չի հերքում այդ տեսակետը), ապա հարկ կլինի ընդունել, որ այդ դեպքերում Հռոմի կայսեր՝ Լուկիոս Վերոսի համար իրավական ուժ չունեին իր նախորդի կատարած թագադրությունը, և Հռոմում իշխանության փոփոխմամբ Սոհեմոսը պիտի վերահաստատվեր: Մյուս կողմից չի կարելի բացառել, որ նման իրավիճակը թելադրված էր 161-163 թթ.-ին Հայաստանում պատերազմի կոնկրետ պարագաներով՝ Սոհեմոսի հավանական վտարմամբ և նրա փոխարեն Բակուրի հաստատումով:

լած, և ուղղում դեպի ժողովուրդը: Գերագույն իշխանություն կրողի այդ ժեստը նորաստեղծ արքան կատարում է իր գլխին Հռոմի կայսեր ձեռքը դրվելուց հետո¹: Դրամների վրա գրությունը ազդարարում է. «Հայերին թագավոր տված» (Rex Armeniis datus): Այդ հակիրճ ձևակերպումը խիստ ուշագրավ է: Այն բացահայտում է հին հայերի քաղաքական գիտակցության երկու հիմնարար հասկացություն՝ թագավոր և ժողովուրդ, որոնց միացումից է գոյանում թագավորությունը՝ որպես քաղաքական ամբողջություն: Թագավորը ժողովրդի գոյության անհրաժեշտ, անփոխարինելի սյունն է: Այդ իրողությունը կապաղովկիացի պատվիրակները պնդում էին Հռոմի սենատի առջև մ.թ.ա. 95-ին՝ «չի կարող ժողովուրդը ապրել առանց թագավորի» (Just., XXXVIII, 2): Կապաղովկիացիների պաշտպանած քաղաքական սկզբունքը բնորոշ էր արևելքում թագավորի վերաբերյալ հինավուրց հայացքներին: Դեռևս ըստ շումերական առածի՝ «ժողովուրդն առանց թագավորի հոտ է՝ առանց հովվի»:²

141 և 163 թթ. վերաբերող դրամագիտական նյութը վկայում է թագադրության արարողության երեք մասնակիցների՝ թագավորի,

¹ 163 թ. թագադրման տեսարանում հստակ զանազանվում է, որ երկու կառավարչակից կայսր Լուկիոս Վերոսը և Մարկոս Ավրելիոսը յուրաքանչյուրը իր աջ ձեռքը, ափով դեպի ներքև դարձած, պահում են Սոհեմոսի գլխի վերևում: Անշուշտ, դրոշմված է արքայական արժանավորության հաղորդման ակտը, որի իրականացման համար թագը արդեն չի օգտագործվում, այլ բավական էր կայսեր ձեռքի հպումը: Ամենայն հավանականությամբ, կայսերական այդ ժեստը արտահայտում էր հռոմեական կայսրությունում կայսեր անձի մասին 2-րդ դարի պատկերացումներում կրած փոփոխությունները, որոնք ընդունվում են ու հովանավորվում նրանց կողմից: «Կայսեր մեջ ավելի ու ավելի էին տեսնում Համաշխարհային Բարերար, աստված, որը նրանց ապահովում էր խաղաղություն և բարգավաճում»: տես P. Petit. p. 180:

² И. М. Дьяконов. «Общественные отношения в шумерском и вавилонском фольклоре (120 пословиц и поговорок)» — ВДИ, 1966, М. с. 25.

Արքայի մասին պատկերացումները՝ իբրև իր ժողովրդի հովվի, հանրաճանաչ են եղել Հին Արևելքում: Հովվի՛ը հոգ է տանում իր հոտի մասին (Steu' Գ. Франкфорт, Գ. А. Франкфорт, Дж. Уотсон, Т. Якобсен. В преддверии философии. М. 1984. с. 85-86, 187-189): Հովվի ցուպը փարավոնի հնագույն տարբերանշանն էր: (Գ. Франкфорт, Գ. А. Франкфорт, Дж. Уотсон, Т. Якобсен. նշվ աշխ. с. 85): Նման կարգի պատկերացումների կենսունակությունը Հայաստանում, թերևս, վկայված է Տիգրան 3-րդի դրամների վրա, նրա ամբողջ հասակով պատկերում, որտեղ արքան բռնում է գավազանը: Գավազանով է իրեն պատկերել տվել Անտիոքոս Կոմմազենացին:



Սոհեմոսի թագադրությունը Անտոնինոս Պիոսի կողմից

կայսեր, ինչպես նաև հայ ժողովրդի (Armenii) մասին, որը մատնանշված է և որի ներկայությունը նկատի է առնվում: Արարողության մեջ կայսրը իրեն է վերապահում վճռորոշ, արարիչ դերը: Նա հանդես է գալիս իբրև տիրակալ, արքայական իշխանության նշանի տիրող, իսկ հավակնորդը՝ իբրև նրա ծառա: Հայերին թագավոր տալու նրա առանձնաշնորհը իրականացվում է, ինչպես արդեն նշվել է Օգոստոսի առիթով, թագադրման միջոցով: Այսինքն՝ դա թագավոր ստեղծելու ակտ է, և դրամների վրա պատկերները ցուցադրում են թագադրման հենց այդ կարևորագույն պահը: Թագավորի և ժողովրդի միակցությունը, նրանից յուրաքանչյուրի կողմից սեփական՝ հասարակական ֆունկցիան ստանձնելը, հետևաբար նաև Հայաստանի՝ որպես քաղաքական ամբողջություն ձևավորվելը, այսպիսով, կախված են լինում Հռոմի կայսեր կամքից: Դա երկրի ներքին գործերի մեջ դրսի ուժի աննախադեպ միջամտություն է: Տեսականորեն և պրակտիկորեն կայսեր իրավասության մեջ է Հայաստանի քաղաքական պետական իրավիճակի տնօրինությունը, ակնառու է հայերի գիտակցության մեջ թագավորի գլխավերևում առաջնակարգ անձի դիրք գրավելու նրա հավակնությունը:



Սոհեմոսի թագադրությունը Լուկիոս Վերոսի կողմից 163թ.

Հռոմը հստակ աստիճանավորում էր պահպանում Արևելյան թագավորությունների նկատմամբ իր վերաբերմունքում: Օգոստոսը Հռոմից Արշակունի պատանդների վերադարձը Պարթևստան մեկնաբանում էր իբրև իր կողմից պարթևներին թագավոր տալու գործողություն: Պարթև դեսպանները Կլավդիոսից են խնդրել թագավորելու ուղարկել պատանդ պահած Մեհերդատին: Սակայն տվյալ միջոցառումները չեն ենթադրել գահի հավակնորդի նախնական թագադրությունը Հռոմում՝ կայսեր ձեռքով, ինչպես նաև Հռոմի կողմից Պարթևստանի միջազգային իրավիճակի նոր գնահատում: Հայտնի է, որ Հռոմի կողմից 35 թ.-ին Արտաբանի դեմ հանած Հռոմի թեկնածու Տրդատը թագադրվեց ինքնուրույնաբար, Տիգրանում: Արքայական իշխանության նշանները նրան հանձնեց տեղի պարթև ավագանին (Tac. Ab excessu. VI, 37): Այնուամենայնիվ, այդ իշխողները (Տրդատ 2-րդ, Վոնոն, Մեհերդատ, Տրդատ 3-րդ), Տակիտոսի խոստովանությամբ, չէին վայելում պարթև ավագանու հեղինակությունը: Պատանդի վիճակը պարթևների աչքում հավասարեցվում էր ստրկականի: Պարթևստանի գահի վրա հռոմեական դրածոների շարքում (Tac. Ann. 2.1 jos. Flav.) բացառություն կազմեց Պարթամասատը, որը թագադրվեց Տրայանոսի ձեռքով, հարավային Միջագետքում,

116-ին: Այդ առթիվ հուշադրամներ կտրվեցին հատկանշական մակագրությամբ՝ Rex Parthis datus: Ծանր պարտությունները հռոմեացիներին ստիպեցին հրաժարվել պարթևական պետությունը ոչնչացնելու ծրագրերից: Հռոմի կողմն անցած Արշակունու թագադրությամբ կայսրը ձգնում էր պահպանել իր կորուսյալ հաղթանակի գեթ երևութականությունը:

II

Հռոմի քաղաքականությունն անմիջապես առնչվում էր Հայաստանում տիպիկ արևելյան երկրում արքայի անձի, նրա իշխանության մասին պատկերացումների առանձնահատկությունների հետ:

Համաձայն ավանդական պատկերացումների՝ թագավորը անմիջական հաղորդակցության մեջ էր գտնվում աստվածների աշխարհի հետ:

Մերձավոր Արևելքի հին հասարակություններին բնորոշ էր արքայի ընկալումը իբրև միջնորդի՝ աստվածների և մարդկանց միջև¹: Արքաների այդ «միջնորդական ֆունկցիան երկակի բնույթ էր կրում, որովհետև ուղղված էր մարդկանցից դեպի աստվածներ և աստվածներից դեպի մարդիկ»², արքան աստված է (ինչպես Եգիպտոսում և հավանաբար՝ Շումերում) կամ, ավելի հաճախ, աստվածածին է, սերում է աստվածներից: Հին Իրանում, Գ. Վիդենգրենի կարծիքով, «արքան սրբազան էր աստվածներից իր ծագման հետևանքով, նրա անձն աստվածային բնույթ ուներ»³: Ըստ մեկ այլ կարծիքի, աստվածածին լինել նշանակում էր դասվել աստվածների շարքը⁴: Ամեն դեպքում արքան աստվածների ընտրյալն էր և այդ պատճառով՝ սրբազան:

Հայոց թագավորների անմիջական կապը գերագույն աստվածների հետ շեշտում են նրանց պատկերները դրամների վրա: Ամենազոր ճակատագիրը (Տյուխեն) և Վահագնը ներկա են Տիգրան Մեծի դրամների վրա, քառաձի մարտականք վարող Միհրը պատկերված է Արտավազդի չորեքդրամյանների վրա⁵: Տիգրան Մեծը ընդունեց

¹ И. П. Вейнберг. Человек в культуре древнего Ближнего Востока. М. 1986. с. 127.

² Նշվ. աշխ., с. 128

³ G. Widengren. «The Sacral Kingdom in Iran» — The Sacral Kingship. Leiden 1959, p. 245

⁴ J. Zandée Նշվ. աշխ., p. 7

⁵ խ. Մուշեղյան, «Արտավազդ երկրորդի չորեքդրամյանը»: - ՊԲՀ, 1964, № 2, էջ 317-323:

«Աստված» մականունը (Pomp. Trog, Prol. XLII), Արտավազը «աստվածային էր»: Սալլուստիոսի հաղորդմամբ Փոքր Հայքի բնակչության մեջ խորապես արմատավորվել է արքայի անվան սրբազանության մասին պատկերացումը (Sall. V. Fr.3): Նույն փաստը Փոքր Ասիայի արևելքի տեղաբնիկ ժողովուրդների (ոչ հույների) համար նշում է Կիկերոնը. «Նրանց համար արքայի անունը մեծ և սրբազան է ներկայանում» (Cic. De imp. Cn. Pomp. IX, 24): Ստրաբոնը մատնանշում է, որ արքաների աստվածային պաշտամունքը առանձնահատուկ է հայերի քաղաքական սովորույթին (էթոսին):

Համաձայն անթիվ գրավոր հուշարձանների ու արվեստի կոթողների վկայությունների՝ թագավորական իշխանությունը աստվածատուր է, արքային իշխանության նշաններ անմիջապես հանձնում է աստվածը¹: Աստծո հենց այդ ֆունկցիան Հայաստանում հավակնում էր կատարել Հռոմի կայսրը: Ինչպես ընդգծվում է ուսումնասիրությունների մեջ, գերագույն աստվածը (Ահուրամազդը) իր ընտրյալին (Դարեհին) երկու բարեմասնություն է շնորհում՝ իմաստություն և եռանդ, դրանք իջեցնել է տալիս նրա վրա²: Արքայի արարչագործությունը Աստծո առանձնաշնորհ է:

Աստվածաշնորհ արժանիքները, որոնց շնորհիվ է արքան տարբերվում հասարակ մահկանացուից, կազմում են հենց այն որակը, որը բնորոշելու համար Ի. Պ. Վեյնբերգը նախընտրում է կիրառել «царственность», մեր թարգմանությամբ՝ «արքայականություն» հասկացությունը³: Աստծո պարգևած բացառիկ բարեմասնությունները պայմանավորում են հպատակների հնազանդությունը, դրանց արքայի կողմից չհամապատասխանելը կարող էր ընդդիմություն հարուցել⁴:

Հին միջագետքյան պատկերացումներով՝ այդ աստվածաշնորհ բարեմասնությունները («արքայականությունը») կրում էին «իրային

ընույթ» դրանք մարմնավորվում էին արքայական իշխանության ատրիբուտներում. հագուստ, թագ, գավազան, գահ և այլն¹: «Դա մարդուն դարձնում է թագավոր, քանի դեռ «արքայականությունը» դրված է, հագցված է նրա վրա, այդ ատրիբուտներից զրկելը արքային հասցնում է սովորական մարդկային վիճակի»²: Թագավորության գոյությունը անբաժանելի է արքայական իշխանության նշաններից, մարմնավորվում է դրանց մեջ: Հասկանալի է հռոմեական տերության իշխողների (Անտոնինոսի, Օկտավիանոս-Օգոստոսի) ձգտումը՝ տիրանալ հայոց թագավորների իշխանության նշաններին՝ թագին, աղեղին ու նետին, որոնք պատկերվում են առանձին՝ իբրև ռազմավար, Հայաստանի նվաճումը ազդարարող նրանց դրամների երեսին: Թագավորական իշխանության նշաններին տիրանալը հավասարվում էր կոնկրետ երկրի անմիջական նվաճմանը: Հենց դրանում էր թագադրության արարողության առանցքային նշանակությունը: Կայսրը հանդես էր գալիս որպես թագ և դիադեմա տիրող և շնորհող կողմ:

Հելլենիստական միապետությունը նույնպես ընդունեց արքայական արժանիքների (արքայականության) ընկալումը սրբազան, պաշտելի առարկաների միջոցով: Այդ առթիվ ուշագրավ հաղորդում է տալիս Մեմնոնը: 281 թ.-ին Սելևկյան տերության հիմնադիր Սելևկոսը ապաստան տվեց Պտղոմեոս Կերավնոսին: Շուտով Պտղոմեոսը ստորաբար, իր իսկ ձեռքով, սպանեց Սելևկոսին: Գլխին կապելով Սելևկոսի արքայական նշանը՝ դիադեման, Պտղոմեոսը ներկայացավ նրա բանակի առջև, որը թեպետ և անցել էր իր առաջնորդի հետ ավելի քան քսանամյա ռազմուղի, «անհրաժեշտաբար ճանաչեց նրան և անվանեց թագավոր»: (Memn. XII)

Իշխանության նշաններում առկա արքայական արժանավորությունը՝ աստծուց տված հզորությունը, արտահայտվում էր նաև ֆառն վերացական հասկացությամբ: Ըստ Վ. Ն. Տոպորովի՝ ֆառնի հայկական համարժեքն էր Փավստոս Բուզանդի հիշատակած արքայական փառքը, քաջությունը, որ թագավորների վախճանից հետո հարատևում էր նրանց դամբարաններում³: Արքային հզորություն պարգևող աստվածային ուժը՝ ֆառնը (փառքը) դրսևորվում է նրա մեծագոր-

¹ Դարեհը Բեհիստունի արձանագրության մեջ հայտարարում է. «Ահուրամազդի կամքով ես թագավոր եմ, Ահուրամազդը տվեց ինձ թագավորությունը»: «Մեծ աստված Ահուրամազդը... որը Դարեհին թագավոր դարձրեց, որը Դարեհին մեծ թագավորություն շնորհեց...» (թարգմ. Վ.Ի. Աբակի. Литература Древнего Востока. М. 1984, с. 41,44):

² Cf. Herrenschildt, «Les créations d' Ahuramazda» - Studia Iranica, 1977, t. 6, fasc. 1, p.31

³ И. П. Вейнберг. Сշվ. աշխ. с. 117:

⁴ И. П. Вейнберг. Նույն տեղում:

¹ И. П. Вейнберг. Сշվ. աշխ. с. 117:

² И. П. Вейнберг. Նույն տեղում:

³ В. Н. Топоров, Фарн.-Мифы народов мира. т.2.с.557.

ծություններում: Ավեստայում աստծուց պարզևած հզորությունը պատկերվում էր Վարզան բազեի տեսքով, վերջինս Վերերթրազնայի (Վահագնի)՝ պատերազմի ու հաղթության աստծո մարմնավորում էր¹: Արքան համարում էր իրեն Վերերթրազնայի մարմնավորում²: Աքեմենյանների գաղափարաբանության հետ կապ են բացահայտում Տիգրան Մեծի իշխանության խորհրդանշանները: Արեգակը՝ Միհրի Տիգրան Մեծի իշխանության խորհրդանշանները: Արեգակը՝ Միհրի նշանը, և արծիվները արեգակի աջ ու ձախ կողմերում, պատկերված են Տիգրան Մեծի թագի վրա: Արծիվները գլուխները թեքել են դեպի ուր ճառագայթանոց լուսատուն, ակներևաբար շեշտելով նրա հետ իրենց կապը³: Քանի որ գիշատիչ թռչունը հնդեվրոպական ժողովուրդների դիցաբանության մեջ ֆառնի՝ աստվածային ուժի, արքայական իշխանության անձնավորում էր⁴, կարելի է կարծել, որ հայոց արքայի թագի վրա պատկերված արծիվները նշանակում են հենց նրա՝ Տիգրանի աստվածատուր կորովը, քաջությունը: Տիգրան Մեծի աստվածային ոգին (*δαίμων*), որը հիշատակում է Պլուտարքոսը, ամենայն հավանականությամբ, նույնական է ֆառնի հետ (Plut. Luc. XXVII):

«Հաղթական ֆառնով օժտված» այդպես է իրեն հորջորջում Տիգրան Մեծի պապը՝ Արտաշես I-ը (189-160)՝ իր արամբերեն արձանագրության մեջ⁵: Աստվածների աշխարհին հաղորդակցող բացառիկ

¹ А. Б. Зубов, Харисма власти. От современности к древности: опыт архетипической реконструкции — Восток, 1994, № 4-6, 1995 № 1-2, 1995 № 2, с. 82.

² А. Б. Зубов. Нույն տեղում:

Այստեղ ակնառու են գիտության մեջ նշված առասպելական զուգահեռները: Եթե հնդիրանական պատկերացումներով Ամի-Դահակ վիշապին սպանում է աստվածը՝ Ինդրան, ապա սույն առասպելի հայկական տարբերակում նրան հաղթում է թագավորը՝ Տիգրանը: Ств. Г.Х. Саркисян. Обожествление и культ царей в древней Армении — ВДИ, 1966 № 2, с. 16

³ Հնդեվրոպական հնագույն պատկերացումներով արծիվը արեգակի թռչուն է: Ств (Ю. Г. Кокорина, «Хищная птица в декоре скифского оружия (к реконструкции семантики образа)» - Вестник Московского университета. Сер. 8. История, 1994. № 1. с 81, 83.

⁴ Ю. Г. Кокорина. Նշվ. աշխ. с. 85. Արծիվը՝ արքայական ֆառնը նաև զուգորդվում է թշնամիներին կրծանող բնական տարերքի հետ:

⁵ A. Perikhanian. Les inscriptions araméennes du roi Artachès - REArm., VIN (1971). p. 169-174. А. Г. Периханян. Материалы к этимологическому словарю древнеармянского языка. Ер. 1993, с. 6.

որակներով՝ եռանդով և իմաստությամբ օժտվելը (այսինքն, ժամանակակից քաղաքական տերմինաբանությամբ՝ խարիզմատիկ առաջնորդ դառնալը), որպես թագավորական իշխանության ձեռքբերման առաջին փուլ, նշվում է Դարեհի արձանագրություններում¹: Արքայականության շնորհիվ, թագավոր դառնալու պահը նախորդում է թագավորություն ստանալուն, կառավարման ֆունկցիաների կատարմանը: Սասանյան թագավոր Նարսեսը 293 թ. նախ ընդունում է աստվածներից փառքը, իսկ հետո՝ նախնյաց գահը (Պայկուլիի արձանագրություն)²: Թագավոր լինել նշանակում էր նախ և առաջ օժտվել յուրահատուկ աստվածատուր որակներով:

Իր երկրի արտաքին անվտանգության ապահովումից բացի արքայի պարտականությունն էր կանոնակարգել նրա ներքին կյանքը, ապահովել նրա բարգավաճումը: Պետությունը, հանձնիս արքայի, կանոնակարգում էր հարաբերությունները ստորադաս, շահագործվող դասակարգի՝ համայնական գյուղացիության ներսում: Արտաշես I-ի արամբերեն արձանագրության մեջ Ա. Գ. Փերիխանյանը ընթերցում է՝ «արքան հողը բաժանեց գյուղերի միջև»³: Երկրի տիրակալ արքան հողային տարածքների սահմաններ գծեց գյուղական համայնքների միջև:⁴ Այսինքն, նա իրավարարի դերն էր ստանձնում միջհամայնական հարաբերություններում, որոնք կապված են եղել հողի տիրության և օգտագործման հետ: Սահմաններ որոշելու արքայի այդ գործողությունը կարող էր առանձնակի հեղինակություն վայելել իր հիմքում հնագույն ավանդույթ ունենալու պատճառով⁵: Նրա հեղինակությունը բխում էր իր աստվածային բնույթից, աստվածներին անմիջապես հաղորդակից լինելուց:

¹ Cl. Herrenschildt. Նշվ. աշխ. p. 32.

² Պայկուլիի արձանագրության տեքստը տես՝ R. Frye. The History of Ancient Iran. München 1985. Appendix 5. p. 375-377. В. Г. Луконин. Древний и раннесредневековый Иран с. 163-169

³ A. Perikhanian. Les inscriptions araméennes du roi Artachès, p. 170.

⁴ Ըստ Մ. Մեսլենի նկատման (M. Meslin. L' homme romain (P. 1978) Bruxelles 1984 P. 20) հնդեվրոպական հասկացություններով սահմաններ գծել հանդիսանում էր իբրև թագավորի հիմնարար կրոնական ակտ, քանի որ թույլ էր տալիս սահմանագծել քաղաքի, տաճարի սրբազան տարածությունը, ինչպես նաև որոշել ազգային տարածքը: Հնդեվրոպական արքայի այդ սրբազան ֆունկցիան մատնանշել էր է. Բենվենիստը (E. Benveniste. Le vocabulaire des institutions indo-européennes. t. 2 Pouvoir, droit, religion. P. 1969, p. 10-14).

Արքայական (պետական) ինքնիշխանությունը գյուղի հանդեպ դրսևորվում էր, սակայն, ոչ միայն վարչադատական ֆունկցիաներով: Արևելքում արքայի ինքնիշխանությունը (սուվերենությունը) հողի նկատմամբ իր արտահայտությունն էր գտնում հարկի (ռենտայի) գանձմամբ¹:

Աբեմենյանների ժամանակաշրջանում մշակվեց «խաղաղության և հովանավորության գաղափարաբանությունը, որն արքային և նրա վարչությանը դարձնում էր գյուղացիության պաշտպաններ ու հովանավորներ»:² Փափսոս Բուզանդի երկում առկա են պետության կողմից գյուղացիության հասարակական դերի ըմբռնումը վկայող բնորոշումներ և նրա հանդեպ որդեգրած քաղաքականության ձևակերպումներ, որ մատնանշում են նույնական պետական գաղափարաբանության գոյությունը Հայաստանում, դեռևս 4-րդ դարում: «Աշխարհաշեն» և «աշխարհատած» գյուղացիության «խնամակալությունը» պետական կարևորագույն խնդիր է հայտարարվում Արշակ 2-րդի օրոք (մոտ 350 թ.): Անկարելի է չեզրահանգել այդ առթիվ գյուղացիության հանդեպ Արտաշեսյանների և Արշակունիների քաղաքական դիրքորոշումների ժառանգորդման մասին:

Թագավորի ֆունկցիան, որպես իր երկրի բարգավաճման երաշխավորի, կոչված էին իրազնին ցուցադրել արքայական պարտեզները՝ պարադիսները³: Ճարտարապետական և այգեգործական այդ համալիրները պտղատու պուրակներով, ջրավազաններով, որսատեղերով, պալատական կառույցներով և, հավանաբար, բազիլիկներով, իրենցից ներկայացնում էին արքայի անմիջական ղեկավարության ներքո կերտած բարգավաճ աշխարհի մոդելը, թագավորության «գաղափարաբանական ցուցափեղը»:⁴ Ապպիանոսի հաղորդմամբ մի այսպիսի հսկայական պարադիս (պարտեզ) ստեղծվել էր Տիգրան Մեծի հրամանով, Տիգրանակերտի անմիջապես մոտակայքում: Պարտեզին կից կառուցված էր պալատական համալիրը (App. Mithr. 84.):

¹ P. Briant. Forces productives, dépendance rurale et idéologies religieuses dans l' Empire achéménide.— P. Briant. Rois, tributs et paysans. P. 1982, p. 439

² P. Briant. Նշվ. աշխ. p. 441

³ P. Briant. Նշվ. աշխ. p. 451-454

⁴ P. Briant. Նշվ. աշխ. p. 455

Ժողովրդի՝ նրա հիմնական սոցիալական շերտի՝ համայնական գյուղացիության պատկերացմամբ արքան ջրի, բերրիության, արևի՝ գյուղացու աշխատանքային պրոցեսը հովանավորող աստվածությունների սրբավայրերի պաշտպան էր: Հատկանշական է, որ 68 թ. Արտաշատի վրա Լուկուլլոսի գրոհը ետ մղելու համար, մոբիլիզացնելով համայնական գյուղացիության զանգվածները, Տիգրան Մեծը, ակներևաբար, խրախուսում էր նրանց մեջ այն համոզումը, թե հռոմեական բանակը ցանկանում է կողոպտել Հայաստանի մեծագույն սրբավայրերից մեկը: Կիկերոնը, որ հաղորդում է այդ մասին (Cic. De imp. Cn. Pomp. IX, 23), նկատում է, որ դա չէր հռոմեական զորքերի նպատակը: Եվ իրոք, Լուկուլլոսի առաջնային խնդիրն էր գրավել Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատը, կործանել Հայոց թագավորությունը: Այստեղ, թերևս, նշմարելի է հետևյալ իրողությունը. տարբեր սոցիալական շերտերում ազգային՝ էթնո-քաղաքական ինքնագիտակցության հասունության տարբեր աստիճանը: Այն այլ էր իշխող դասակարգի՝ արքունական ավագանու միջավայրում և բնատնտեսություն վարող, ինքնամփոփ և մեկուսացված գյուղական համայնքներում: Համազգային սրբավայրերի պաշտամունքը (հենց այդ փաստն է արտացոլված Կիկերոնի հաղորդման մեջ), անշուշտ, գյուղացիությանը բնորոշ տեղայնական (լոկալ) «հայրենասիրության» հաղթահարման միջոց էր:

Արքայի անձնական դերի, նրա հասարակական ֆունկցիաների մասին բերված պատկերացումները թույլ են տալիս գնահատել հայկական հասարակության համար Հռոմի կայսրերի ձեռքով արքաների թագադրման ողջ նշանակությունը:

Հռոմի կայսրը թագադրման արարողության ժամանակ գործում էր ճիշտ նույն հաջորդականությամբ, ինչ Ահուրամազդը Դարեհի արձանագրություններում: Նա այրին դարձնում է արքա, նրան շնորհելով ուժ (փառք), բացառիկ բարեմասնություններ, որ մարմնավորված են կայսեր ձեռքով հանձնվող արքայական իշխանության նշաններում, դրանով իսկ նրան տալիս է թագավորություն: Թագավոր ստեղծելու այդ տարրերը արձանագրված են դրամների երեսի պատկերներում, նաև գրավոր աղբյուրներում (Վելլեռա Պատերկուլոս, Սվետոնիոս, Տակիտոս): «Հայերին տալ թագավոր» ձևակերպումը նույնպես ճշգրիտ զուգահեռներ ունի աստծո առանձնաշնորհը վկայող ձևա-

կերպումների հետ: Յեհովան «ձեզ (ժողովրդին) թագավոր տվեց»¹: Այդ ձևակերպումը ինքնին ենթադրում է հայերի անթագավոր, քաղաքականապես անկարգ վիճակը, երբ նրանք, անտերուհի, մնում են դեմ առ դեմ իրենց իրական տիրակալի՝ Հռոմի կայսեր հետ, որն իր վճռով է որոշում երկրի ու ժողովրդի քաղաքական կացությունը:

Կայսրը իր գործողությամբ փոխարինում էր հայկական պանթեոնի գերագույն աստծուն, նա առնվազն միջնորդ էր աստվածների աշխարհի և հայոց արքայի, իր իսկ ձեռքով ստեղծած արքայի միջև, որն իր ձեռքից ստանում էր արքայական իշխանության նշանները: Աստծո իր կարգավիճակը պարտադրելով հայերին՝ նրանց արքա տալով, կայսրը իրականացնում էր իր ինքնիշխանությունը Հայաստանի նկատմամբ, հորջորջվում էր թագավորի տիրակալ, իսկ նրա իշխած տարածքը համարում Հռոմի տիրապետության տակ գտնվող:

Հարկ է նկատել, որ հռոմեական միջազգային իրավական պատկերացումներում հստակորեն տարբերվում էին արքայական տոհմական (դինաստիական) սեփականությունը և թագավորության տիրությունը՝ հռոմեացիների շնորհումով: Տակիտոսի բովանդակալից դիտողությամբ «Փառասմանը իբերներին իշխում էր իր տոհմին վաղուց ի վեր պատկանող իրավունքով, իսկ հայերին իշխում էր Միհրդատը՝ հռոմեացիների շնորհումով, որոնք նրան օգնություն են ցուցաբերել զենքով և դրամով» (Tac. Ann, XII 44 1-3)

Երկու եղբայրն էլ՝ Փառասմանն ու Միհրդատը (37-51), ունեցել են հռոմեական դաշնակցի կարգավիճակ, սակայն, այնուամենայնիվ, նրանց դրությունը Հռոմի հանդեպ հավասար չէր: Իբերներին իշխելու Փառասմանի տոհմին վաղուց ի վեր պատկանող իրավունքը աստվածային հաստատման (սանկցիայի) հետևանքով էր: Մ.թ. 37-ին Միհրդատի ուժերի ռազմական հաղթանակը Հայաստանում նրան չընձեռեց իշխանության անսահմանափակ իրավունք: Ինչպես բխում է Տակիտոսի վկայությունից, նրա գործողություններին նախորդում էր կայսեր տված սանկցիան: Ըստ Տակիտոսի մեկ այլ վկայության՝ Հայաստանը Հռոմի ժողովրդի սեփականությունն էր (pecunia)՝ Միհրդատին նվեր (donum) տրված (Tac. Ann, XII, 45, 5-6):

Գերագույն իշխանության (potestas) իրականացումը Հա-

յաստանի թագավորության նկատմամբ (ինչն արտահայտվում էր արքաների անընդմեջ փոփոխումներով) հնարավորություն էր ընձեռում Հռոմին Հայաստանի կարգավիճակի համար կիրառել «սեփականության» հասկացությունը: Այդ իրողությունն իր արտացոլումը գտավ Ագաթանգեղոսի աշխատության մեջ, Հայաստանին իբրև «կայսերական դաստակերտի» տված բնութագրումում: Հռոմեական կայսրության վերը դիտարկված մեծատիրական հավակնությունները նկատի առնելով՝ «դաստակերտ» տերմինի գործածությունը Հայաստանի համար ստանում է իր ճշգրիտ բացատրությունը:

Այսպիսով, հռոմեական կայսրերի կողմից հետևողականորեն կատարվող թագադրությունները նշանավորեցին կայսրությունից Հայաստանի կախվածության յուրահատուկ ձևի հաստատում, որը հռոմեական հասկացություններով (միջազգային հարաբերությունների ոլորտը իրային իրավունքի նորմաների փոխադրման հետևանքով) բնութագրվում էր որպես Հայոց թագավորության վրա Հռոմի (հռոմեական ժողովրդի) իշխանություն (potestas), որպես Հռոմի սեփականություն (pecunia), որը կարող էր շնորհվել իբրև ընծա (donum). բնորոշումներ, որ միանգամայն օտար են նոր ժամանակաշրջանի միջազգային իրավական հասկացություններին: Մի պետության գլուխ կայսրը առանձնաշնորհ ուներ թագավոր կարգել այլ երկրում, տնօրինել այդ երկրի ներքին քաղաքական վիճակը: Դա միայն իրավական ակտ չէր, ինչը դարձյալ ինքնին ենթադրում էր մի կողմի (կայսեր) ինքնիշխանությունը մյուս կողմի տարածքի վրա: Կայսրը, իր առանձնահատուկ կարգավիճակից ելնելով, հավակնորդին արքայական արժանավորություն էր հաղորդում, որը չի տեղադրվում նոր ժամանակաշրջանի իրավական հասկացությունների մեջ, սակայն այդ գաղափարաբանական հասկացության կարևորության անտեսելը կոպիտ հակապատմականություն է լինելու:

Հայաստանի կախվածության առանձնահատկությունն էր, որ միայն արտաքին քաղաքական բնագավառով չէր սահմանափակվում, նրա պետականության առանցքային հաստատությունը՝ արքայական իշխանությունը, վերածվեց այլ պետության՝ Հռոմեական կայսրության իրավասության ոլորտի, ստանալով համապատասխան կրոնա-գաղափարաբանական հիմնավորում: Այսպիսի իրադրությունը կարող էր ձևավորվել քաղաքական, միջազգային հարաբերությունների անձ-

¹ Թագ. Ա 7,8,9:

նավորեցման (ֆր. *personnalisation*) հետևանքով, մի բան, որն առանձնահատուկ էր մասնավորապես ֆեոդալական ժամանակաշրջանին¹: իշխանավորների անձնական բնույթի հարաբերությունները հանդես են գալիս որպես միջպետական հարաբերությունների միակ ձև: Ստեղծված կացությունը կանխագործում է միջնադարի սյուզերեն-վասալային կապը, այն էական տարբերությամբ, որ դրա ստեղծմանը նախորդում էր ոչ թե ավատի (ֆեոդի) շնորհում տիրոջ կողմից իր ստորադասին՝ վասալին, այլ ուժի գերազանցման վրա հիմնված արտաքին թելադրանքը: Հռոմի կայսրից հայոց արքայի կախվածությունը ուներ կրոնական սանկցիա՝ արտահայտված թագադրման ակտի մեջ: Հենց բուն թագադրման արարողությունը հաստատում էր կայսեր և արքայի միջև տիրակալի և ստորադասի հարաբերությունները: Այդ իրողությունը, հռոմեական հեղինակներից բացի, նշում է նաև Մովսես Խորենացին (Գիրք 2, գլ. 33): Հայոց արքան Հռոմի կայսրին (կոնկրետ՝ Տիբերիոսին) դիմում է իբրև տիրակալի:

Միջպետական հարաբերությունների անձնական բնույթի կապի տեսքով հարատևմանը պիտի իր կողմից նպաստեին ավանդական արևելյան քաղաքական հայեցումները, որոնց համաձայն թագավորի գաղափարը առաջնային էր թագավորության գաղափարի նկատմամբ: Կապաղովկիացիների խոսքում ուղղված սենատին շեշտադրված էր միայն թագավոր ունենալու կարևորությունը: Երկրի թագավորական (այլ կերպ ասած՝ պետական) կարգավիճակը պայմանավորվում էր կոնկրետ թագավորի առկայությամբ²: Թագավորությունը արքայի, նրա տոհմի սեփականությունն է (տիրությունը), ինչը իր արտահայտությունն էր գտնում թագավորությունները (Պերգամոն, Եգիպտոս, Բոսպոր) այլ պետություններին (Հռոմին, Պոնտոսին) կտակելու պրակտիկայում: Այսպիսի օրինակներ տալիս է հելլենիստական ժամանակաշրջանը:

¹ J. Touchard. Histoire des idées politiques. t. 1. P. 1991, p. 155-156.

² Այստեղ, թերևս, արժե նշել, որ Դարեհի արձանագրություններում xšāça իբրև «թագավորություն» թարգմանվող բառը է. Բենվենիստի հեղինակավոր կարծիքով նշանակում է «միաժամանակ իշխանություն և տարածք, որտեղ իրականացվում է այդ իշխանությունը»: E. Benveniste. Le vocabulaire des institutions indo-européennes. t. 2. p. 19. Դրանով իսկ թագավորություն հասկացությունը բխեցված է թագավորից:

Հռոմի կողմից Հայաստանի կախվածության սահմանած ձևը խիստ բացասական հետևանքներ ունեցավ երկրի ներքին քաղաքական կացության համար:

Թագավորական իշխանությունը զրկվեց իր աստվածատուր բնույթից: Արքայի աստվածատրության (богоданность), աստվածային ծագման մասին պատկերացումները վերացական-տեսական բնույթ չէին կրում, այլ ամեն անգամ իրազննաբար հաստատվում էին թագադրման արարողությունների ընթացքում:

Այսպիսով, թագավորն այսուհետև աստվածակարգ չէր, այլ կայսերակարգ: Բայց եթե արքան իր բարձրագույն արժանավորությանը հաղորդվում էր կայսեր միջոցով (նրա ձեռքով), եթե թագավորությունը նա ստանում էր ոչ թե աստծուց, այլ կայսրից, ապա այդ դեպքում անխուսափելիորեն խախտվում էին նրա մասին պատկերացումները՝ իբրև սրբազան, աստվածահաղորդ անձի: Պետական (արքայական) իշխանությունը (արքայի ֆունկցիաները) օժտված չէր պատշաճ հեղինակությամբ, սրբագործված չէր բարձրագույն կամքով: Տեղի էր ունենում Հայաստանում պետության կրոնա-գաղափարաբանական հիմքերի քայքայում:

Այդ առթիվ պերճախոս է Տակիտոսի բերած փաստը: Երբ կայսեր շնորհումով իշխած Միհրդատը գահընկեց արվեց Հռոմի գահի կողմից, Գառնի բերդի մոտ հավաքված տեղացի գյուղացիների բազմությունը փնտվում էր նրան և փորձում նույնիսկ ծեծել¹: Ընդ որում, հռոմեացի պատմագիրը նկատում է, որ ժողովուրդը (գյուղացիությունը) սովոր էր իշխողների բիրտ կեցվածքին: Թշնամաբար տրամադրվածներին խոչընդոտում էին կարեկցողները, որոնք, ըստ Տակիտոսի, ապշած էին ճակատագրի փոփոխականության այդ օրինակով: Հավաքվածների նաև այդ մասի ըմբռնումով Միհրդատը աստվածածին արժանավորությունից զուրկ էր:

Ոչ աստվածակարգ արքան չէր կարող դիտվել միջնորդ՝ երկրավոր և աստվածային աշխարհների միջև, թեև ինքը կարող էր հորջորջվել աստված (օրինակ, Տիգրան 3-րդը), սահմանում էր իր նախնիների պաշտամունքը, սակայն նրա գլխավերևում այսուհետև ծանրանում էր գլխավոր աստծո՝ Արամազդի կամ Միհրի ֆունկցիան յուրացրած, նրա

¹ Tac. Ann. XII, 47.

թագավորությունն ու անձնական ճակատագիրը տնօրինելու ունակ կայսրը, որի հեղինակությունը հենվում էր լեգեոնների ուժի վրա:

Թագավորական իշխանությունը Հայաստանում կորցրեց իր ժառանգական բնույթը: Կայսեր ձեռքից թագավորություն ստացած արքան այլևս իր երկրի սեփականատերը չէր, իր թագավորությունը չէր տնօրինում: Նա իրավասու չէր իր հայեցողությամբ փոխանցել գահը իր ընտրած ժառանգին: Դա արդեն կայսեր առանձնաշնորհ էր:

Մոտ մ. թ. ա. 8-ին մահացավ Տիգրան 3-րդը: Ինքնուրույնաբար, անտեսելով Օգոստոսի գերիշխան հավակնությունները, հայոց գահ բարձացավ նրա որդի Տիգրան 4-րդը: Շուտով, անհայտ պարագաներում, Օգոստոսի հրամանով, ինչպես ընդգծում է Տակիտոսը, Հայաստանի թագավոր կարգվեց Տիգրան 3-րդի կրտսեր եղբայրը՝ մինչ այդ Հռոմում պահված Արտավազդ 3-րդը¹: Կայսեր հրամանը ջնջում էր Հայաստանում ավանդաբար գործող գահաժառանգման կարգը՝ հորից ավագ որդի, մերժում էր Տիգրան 4-րդի ժառանգության իրավունքը: Մ.թ.ա. 20-ից հետո Հռոմը Արտաշեսյաններին պարտադրում էր մի գոյակիձակ, որը նվաստացնում էր նրանց ինքնիշխանությունը: Սակայն կարճատև թագավորելուց հետո Արտավազդը դուրս վտարվեց Տիգրանի կողմից: Կայսեր քաղաքականության դեմ այդ բացահայտ ըմբոստացումը նշանավորեց աստվածակարգ՝ անկախ ու ինքնիշխան թագավոր ունենալու համար հայերի պայքարի սկիզբը: Ազգային անկախության գաղափարը հանդես եկավ աստվածակարգ արքա ունենալու պահանջի տեսքով:

Տիգրան 4-րդը սկսեց թագավորել որպես անկախ ու ինքնիշխան արքա: Հռոմում այդ վիճակը գնահատվեց իբրև հայերի ապստամբություն (Dio Cass. LV, 10): «Արևելքում ամենից շատ հոգսեր պատճառել են հայերը», այդ տարիներին տարածաշրջանում տիրող իրավիճակը արձանագրում է Լ. Ֆլորոսը: Օգոստոսը շատ էր մտահոգված ստեղծված իրադրությամբ (Dio Cass. LV, 10). Հայաստանում իր կողմից սահմանած հռոմեական գերիշխանության կարգը տապալված էր և, հետևաբար, նույնպես ի չիք էին դարձել կայսրության ստրատեգիական առավելությունները Պարթևստանի նկատմամբ: Արևելյան գործերով կայսրը կարողացավ անմիջականորեն

զբաղվել միայն մ.թ.1-ին: Մեծաթիվ ուժերի գլուխն անցած, արևելյան մարզերի գերագույն կառավարչի լիազորություններով Սիրիա ժամանեց նրա որդեգիր թոռ և իշխանության ժառանգ Գայոս Կեսարը: Նրան կցվեց խորհրդատուների և զորավարների մեծ շքախումբ: Սրանից քիչ առաջ՝ մ.թ.ա. 2-ին, իր որդու՝ Հրահատակի դավադրության զոհ դարձավ ծեր Հրահատ 4-րդը (38-2 թթ.), ըստ երևույթին, Տիգրան 4-րդին աջակցողը: Հրահատակի (Հրահատ 5-րդ) գահակալումը, հնարավոր է, առաջացրեց հայ-պարթևական հարաբերությունների բարդացում:

Հռոմեական մեծ ներխուժման սպառնալիքի առջև Տիգրան 4-րդը հարկադրված էր գնալ սկզբունքային զիջումների: Նա ընծաներով դեսպանություն ուղարկեց Հռոմ, Օգոստոսի մոտ: Հանելով իր արքայական տիտղոսը, Տիգրանը կայսեր ձեռքից խնդրում էր Հայոց թագավորությունը (այդ քայլին նա դիմեց միայն այն բանից հետո, երբ լուր առավ, որ հռոմեական տիրույթներում ապաստանած իր մրցակից Արտավազդը հիվանդությունից մահացել էր):

Ռազմուժի ցուցադրումը, այսպիսով, հասավ իր նպատակին: Օգոստոսը ընդունեց ընծաները և Տիգրանին հանձնարարեց գնալ Սիրիա, Գայոս Կեսարի հետ հանդիպման: Ըստ երևույթին, նախատեսվում էր հայոց թագավորի ինքնիշխանությունը նսեմացնող թագադրությունը՝ կայսեր ներկայացուցչի ձեռքով: Սակայն դա տեղի չունեցավ: Նախակովկասյան տափաստաններից Հայաստան ներխուժեցին Դիոն Կասիոսի ասած «բարբարոսները», հավանաբար, սարմատական ցեղային շրջանակի քոչվորները: Տիգրանը շտապեց ետ մղել նրանց հարձակումը և ընկավ ճակատամարտում: Նրա վաղաժամ մահվամբ Արտաշեսյան արքայատոհմը մարեց: Տիգրանը նրա վերջին արական ներկայացուցիչն էր: Ավագանին ենթարկվում էր և ծառայում թագավորին՝ ամենաքաջ «աստվածաշնորհ այրին», ուստի Տիգրանի թույր և կին Էրատոյի թագավորելը հակառակ էր ընդունված սովորույթին: Հայերը մնացին առանց թագավորի, անտերունչ, ինչպես հաղորդում է Տակիտոսը:

Մինչ Հայաստանում կատարվում էին այդ դեպքերը, կարևոր իրադարձություն տեղի ունեցավ Եփրատի ափին: Այստեղ կայացավ Գայոս Կեսարի հանդիպումը Հրահատ 5-րդի (Հրահատակի) հետ: Արքայից արքան համաձայնեց չխռչնդոտել հռոմեացիների առաջիկա միջա-

¹ Tac. Ann. II, 4. Dein iussu Augusti impositus Artavasdes.

մտությանը Հայաստանում: Օգոստոսը հայոց թագավոր արդեն մտադիր էր դարձնել Արիոբարզանին: Նա՝ Արտավազդ Մեդացու որդին, իշխում էր Ատրպատականում (*Res Gestae* 33) ¹:

Ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ տվյալ պահին առանց թագավոր մնացած հայ ավագանին, Արիոբարզանին ընդունելու փոխարեն, միահամուռ հրաժարվեց ճանաչել նրա իշխանությունը: «Հայերը պատերազմի ելան հռոմեացիների դեմ», արձանագրում է Դիոն Կասիոսը: Այդ ապստամբության պատճառները հստակ բացահայտում է Ֆլորոսը. «Հայերը տիրակալներ ստանում են մեզանից, իսկ երբ այդ կարգը խախտվեց, Գայոս Կեսարը այն վերականգնեց արյունահեղ ճակատամարտի միջոցով»: Ուսումնասիրողների (Աստուրյան, Մանանդյան, Երեմյան, Շոմոն) ուշադրությունից վրիպած այդ հաղորդումը անժխտելի է դարձնում այն փաստը, որ ապստամբությունը ուղղված էր Հայաստանում արքա կարգելու Հռոմի կայսեր հավակնությունների դեմ, նպատակ ուներ խափանել Հայաստանի անկախության համար նվաստացուցիչ կարգի հաստատումը: Ֆլորոսի հաղորդումը թույլ չի տալիս այդ առթիվ տարակուսել. ապստամբության հետևանքով խախտվեց հայերին թագավոր տալու հռոմեացիների առանձնաշնորհը: Այդ կարգի խախտումը Օգոստոսն իր մեծագործությունների հուշակոթողում անվանում է հայերի «անջատում և խռովարարություն» (*Res Gestae* 27): Այսպիսով, մենք իրավունք ունենք եզրահանգելու, որ ապստամբները մերժում էին կայսերակարգ թագավորին: Հետևաբար, անհիմն է այն կարծիքը, թե Արիոբարզանի թեկնածությունը հայերը մերժում էին իբր այն մտավախությամբ, որ նրա գահակալմամբ նրանք կախվածության մեջ կգտնվեն Ատրպատականից, «կմիացվեն» Ատրպատականին ²: Ատրպատականը ինքնին ռազմական և տնտեսական ներուժով զգալիորեն զիջում էր Հայաստանին: Օգոստոսի ծրագրած, ի հակակշիռ պարթևական տերությանը,

հայ-մեդական միասնական թագավորության ստեղծումը ատրպատականյան ավագանու համար հղի էր Արտաշատի արքունիքին ենթարկվելու հեռանկարով: Մեդական տիրապետության սպառնալիքի մասին վարկածը չի հաստատվում Ֆլորոսի, Օգոստոսի հուշակոթողի և Դիոն Կասիոսի հաղորդումներով, որտեղ միանշանակ ընդգծված է Հայաստանում ապստամբության հակահռոմեական ուղղվածությունը: Ճիշտ չէ նույնպես ապստամբներին անվանել պարթևասեր ավագանի ³: Հռոմեացի հեղինակները (Ֆլորոս, Օգոստոս, Դիոն Կասիոս) ապստամբներին ներկայացնում են իբրև հայերի՝ ընդհանրապես, առանց նրանց մեջ որևէ քաղաքական խմբավորում առանձնացնելու: Կոնկրետ այդ պահի համար անհիմն է ենթադրել հայ ավագանու պրոպարթևական կողմնորոշումը. Արշակունյաց տերությունը Հայաստանի հարցում գրավում էր Հռոմին զիջողական դիրք՝ բարենպաստ չեզոքություն: Այսպիսով, անհրաժեշտ է ընդգծել միապետական ինքնիշխանության մասին պատկերացումների (այլ կերպ ասած՝ ազգային «սահմանադրական» գաղափարների) կարևոր դերը ապստամբության բարձրացման համար: Ծավալված իրադարձությունները գալիս են հաստատելու այդ եզրակացությունը:

Հռոմեական բանակը, որ գլխավորում էր Գայոս Կեսարը, մտավ Հայաստան. հռոմեացիները իրենց հետ բերում էին Արիոբարզանին: Վերը արդեն նշվեց Հայաստանում արյունահեղ ճակատամարտի մասին Ֆլորոսի արած հիշատակումը: Նույն հեղինակը ավելացնում է, որ ճակատամարտը նշանակալից հետևանքներ չի ունեցել. անշուշտ, նկատի են առնվում ռազմական արդյունքները: Լեգեոնները շարունակեցին իրենց առաջխաղացումը դեպի Արտաշատ, սաստկացավ նաև հայերի դիմադրությունը: Վճռական պայքարը ծավալվեց Արտագերսիզոր բերդի մոտ: Այդ իրադարձությունների առավել մանրամասն նկարագիրը կարդում ենք նույն Ֆլորոսի երկում: Արտագերսիզոր պարետ (ֆրոնտրեոս) Ադրոնը վստահություն ներշնչող դասալիքի տեսքով մտավ հռոմեական բանակատեղ և ներկայացվեց Գայոս Կեսարին: Ադրոնը հռոմեացիներին խոստացավ հանձնել Արտագերսը և կայսեր ժառանգին մատուցեց բերդում պահվող գանձերի ցուցակը: Գայոս Կեսարը սկսեց այն կարդալ: Անսպասելիորեն Ադրոնը, Կեսարի շքախմբի աչքի առաջ, սուրը մերկացնելով, նետվեց Օգոստոսի թոռան վրա և խոցեց նրան: Ստացած հարվածից կայսեր ժառանգը ուշակո-

¹ Դիոն Կասիոսից (*Dio Cass. LV, 10,5*) հայտնի է, որ մ.թ.ա. 25-ին Արիոբարզանը Արշակունի Տրդատի հետ միասին, որը փոփոխական հաջողությամբ 26-25 թթ. պատերազմել էր Հրահատ 4-րդի դեմ, եկել էր Օգոստոսի մոտ: Բացառված չէ, որ հռոմեացիների մոտ Արիոբարզանի ապաստանելը տեղի է ունեցել հայոց արքա Արտաշեսի դեմ նույն ժամանակ նրա անհաջող պայքարի հետևանքով:

² Ա. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի և Հռոմի մայ, էջ 149: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 708: Նկատենք, որ սույն տեսակետով ոչ հետևողական, անտրամաբանական շարժառիթներ են վերագրվում ապստամբներին. մեդական գերիշխանությունից երկուդանները, սակայն, անվախ պատերազմի են ելնում հզորագույն կայսրության դեմ, իրենց վրա հրավիրելով նրա հարվածը:

³ M. L. Chaumont, *Recherches sur l'Histoire d'Arménie. De l'avènement des Sassanides à la conversion du Royaume*. P. 1969 p. 3.

րույս ընկավ: Ֆլորոսի հաջորդ, արդեն վնասված տողերը թույլ են տալիս պատկերացնել հետևյալ իրադրությունը: Կեսարի շքախումբն ու թիկնապահները չհասցրեցին բռնել ու տեղնուտեղը խոշտանգել Ադդոնին: Հռոմեացիները շրջապատեցին նրան, բայց ինչ-ինչ պատճառով հապաղում էին: Հաջորդ պահին Ադդոնը ինքնասպանություն գործեց: Ըստ Ֆլորոսի՝ իրեն խոցեց իր իսկ սրով և տապալվեց խարույկի մեջ: Հրամանատարի վրանում խարույկը (հավանաբար, խառնաշփոթի պահին բռնկված հրդեհը) կարող է լինել հենց այն հանգամանքը, որը բացատրում է, թե ինչն է խոչընդոտել Ադդոնին շրջապատած թիկնապահներին նրան իսկույնէթ բռնելու¹:

Գրականության մեջ Ադդոնի անձնագրի քայլը հարևանցիորեն է նշվում, իբրև կռվում պատահական մի միջադեպ, այնինչ 2 թ. ապստամբության համար գաղափարաբանական նպատակների նշանակության նկատի առնելը թույլ է տալիս հասկանալ Ադդոնի հետամտած խնդիրը: Բավական է հարց տալ՝ ինչո՞ւ Ադդոնը (հավանաբար, ապստամբության ղեկավար գործիչներից մեկը) իբրև զոհ ընտրեց Գայոս Կեսարին՝ սոսկ անվանական մի դեմքի, այլ ոչ թե Արիոբարզանին կամ հռոմեական բանակի իրական հրամանատարությունը իրագործող զորավարներից որևէ մեկին: Գայոս Կեսարի կյանքի դեմ մահափորձը հասկանալի է լինելու, եթե նկատի առնենք, որ Օգոստոսի ժառանգն ու ներկայացուցիչը, ինչպես նրանից բնականաբար տարի առաջ Տիբերիոսը, պիտի թագադրեր Հայոց թագավորության գահի թեկնածուին (Արիոբարզանին), փոխարիներ հայերի գլխավոր, արքայաստեղծ աստծուն:

Դիոն Կասիոսը ստույգ մատնացույց է անում իրադարձությունների հաջորդականությունը: Արիոբարզանը Հայաստանը «ստացավ» Արտազեսի անկումից հետո միայն, Դիոն Կասիոսի ընդգծմամբ՝ «այն ժամանակ»: Հասկանալի է, որ Արիոբարզանը Հայաստանը պիտի «ստանար» Օգոստոսից և սենատից, այսինքն, նույն կարգի համաձայն, որ նշված է նրա որդու և հաջորդի՝ Արտավազդի համար, որը Հայաստանը «ստացավ Օգոստոսից և սենատից»²: Հայաստանը

«տալու» և «ստանալու» վերաբերյալ ձևակերպումը մատնացույց է անում թագադրության արարողության կայացման փաստը: Գայոս Կեսարի այդպիսի հանձնարարության մասին վկայում է Օգոստոսի մեծագործությունների հուշակոթողը: Արիոբարզանի գահակալման փաստը ներկայացված է այստեղ իբրև 20 թ. Տիգրան 3-րդի՝ գահին կարգվելու համանման գործողություն:

Ադդոնի քայլով նաև արտացոլվեց ապստամբների նախնական վերաբերմունքը Արիոբարզանի նկատմամբ: Հայերը սկզբունքորեն դեմ չեն եղել նրա թեկնածությանը: Տակիտոսի տեղեկությունը, որ հայերը հավանություն են տվել Արիոբարզանի թեկնածությանը, և Դիոն Կասիոսին՝ որ հայերը ապստամբել են իրենց վրա Արիոբարզանին իշխանություն տալու դեմ, իրար հակասական չեն թվալու, եթե հաշվի առնենք, որ Հայաստանի ավագանին սկզբունքորեն մերժում էր հայոց թագավորի գահակալման ձևը, որ նրան պարտադրում էր Հռոմը:

Վերջը, որ հասցրել էր Ադդոնը Գայոս Կեսարին, մահացու էր. կայսեր ժառանգը վախճանվեց մոտ երկու տարի անց՝ 4 թ. Հռոմ վերադառնալիս (Լիկիայում):

Մահափորձից հետո Արտազեսի պաշտպանների համար անձնատուր լինելու մասին որևէ խոսք չէր կարող լինել, բայց, ըստ երևույթին, բերդի կայազորը ի սկզբանե մերժել էր այդպիսի ելքը:

Հռոմեական բանակը գրոհ սկսեց Արտազեսի դեմ: Այդ գրոհը ետ մղվեց, ինչպես որ ետ մղվեցին շատ ուրիշներ: Արտազեսը երկար դիմադրեց, վկայում են Դիոն Կասիոսը և Ստրաբոնը: Իսկ երբ «վերջապես» (Dio Cass., LV, 10a, 7) հռոմեացիներին հաջողվեց խուժել պարիսպներից ներս, այնտեղ կռվում էին ամեն մի աստիճանի համար: Արտազեսի պարիսպները կործանեցին, հողին հավասարեցրին: Ի պատիվ հաղթանակի՝ մահամերձ Գայոս Կեսարը իմպերատոր՝ հաղթող հռչակվեց զորքում, Օգոստոսը Հռոմում նույնպես ընդունեց այդ պատվավոր կոչումը: Ապստամբությունը խեղդվեց արյան մեջ:

Արիոբարզանը թագադրվեց Արտաշատում: «Իմ որդի Գայոսի միջոցով հնազանդեցված հայերին ես հանձնեցի Արիոբարզանին, որպեսզի նա թագավորի»: Սակայն կայսրին իբրև գերագույն արքայաստեղծ ատյան ճանաչած գահակալը դատապարտված էր: Իրեն երկար սպասել չտվեց Տակիտոսի ասած «դժբախտ պատահարը», որը վերջ տվեց նրա կյանքին: Նրա որդին՝ Արտավազդը (Արտավազդ 4-րդը), թագավորությունը ստացավ Օգոստոսի ձեռքից (Res Gestae, 27. Dio

¹ Ըստ Սեքստոս Ռուֆոսի հաղորդման (XIX) Ադդոնը տեղնուտեղը սրախողխող արքայ Գայոս Կեսարի թիկնապահների կողմից:

² Dio Cass., LV, 10 a, 7 «և Հայաստանն այն ժամանակ ստացավ Արիոբարզանը, իսկ նրա մահից ոչ շատ հետո Օգոստոսից և սենատից՝ նրա որդի Արտավազդը»:

Cass. LV, 10a 7): Կայսրին նա աստված ճանաչեց: Այդ միակ հայտնի գործողությունից հետո Արտավազդը սպանվեց ավագանու ձեռքով (Res Gestae, 27): Տակիտոսի այն հաղորդումը, որ Արտավազդի սպանությունից հետո հայերը չհանդուրժեցին Արիոբարզանի հետնորդների իշխանությունը, թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Արտավազդը ոչ թե սովորական դավադրության զոհ դարձավ, այլ պետական հեղաշրջման, որի հետևանքով Հռոմի կայսրին ծառայադրված մեղական արքայատոհմը դուրս վտարվեց Հայաստանից (մոտ 5 թ.): Մեզ անհայտ պարագաներում Օգոստոսին հաջողվեց Հայաստանի թագավորության գահին դնել Տիգրան 5-րդին («Երբ սա (Արտավազդը) սպանվեց, այդ թագավորության վրա ես կարգեցի Տիգրանին»): Հայրական գծով Հուդայի արքա Հերովդեսի, իսկ մոր կողմից Արքելաոս Կապադովկիացու այդ թողն Օգոստոսին աստված ճանաչեց: Շուտով նա ստիպված էր փախչել Հայաստանից (մոտ 6 թ.):

Մ. թ. 2 թ. ազգային հակահռոմեական ապստամբությունը և հաջորդ տարիներին հայ ավագանու հետևողական գործելակերպը հիմք են տալիս ոչ համոզիչ համարել պատմագիտական ու հանրամատչելի գրականության մեջ հաճախակի կրկնվող կարծիքը՝ մ.թ. 1-ին դարի 1-ին կեսին Հայաստանի ավագանու երկու խմբավորումների՝ պրո-հռոմեական և պրոպարթևական «կուսակցությունների» պառակտվելու մասին:¹ Հռոմեական հեղինակների հաղորդումներում վկայություններ չկան Հայաստանում հռոմեական գերիշխանության կողմնակիցների որևէ հոծ ու մշտական խմբավորման գոյության մասին: Ավագանին միակամ ձգտում էր ունենալ ոչ կայսերակարգ, ինքնիշխան, աստվածակարգ թագավորներ, որոնք տվյալ կոնկրետ պատմական պայմաններում մարմնավորում էին ազգային անկախության գաղափարը: Տիգրան 6-րդից հետո գահ բարձրացած Էրատոն՝ Տիգրան 3-րդի դուստրը և Տիգրան 4-րդի այրին, ինքնիշխան թագուհի էր (6-11 թթ. արանքում): Նա չի ճանաչվել Հռոմի կողմից: Պանոնական մեծածավալ ապստամբության ճնշմամբ և գերմանական պատերազմով զբաղված Օգոստոսը ի վիճակի չգտնվեց անմիջապես արձագանքել այդ իրադարձություններին, որոնցով դարձյալ ջնջվում էին նրա քաղաքական ձեռքբերումները Հայաստանում: Իր մեծագործու-

թյուններին նվիրված հուշակոթողում, որը կազմվել էր մ.թ. 12-ին, Օգոստոսը լռության է մատնում իր քաղաքականության ձախողումը Հայաստանում, Հայաստանին վերաբերող իրադարձությունների թվարկումը նա ընդհատում է Տիգրան 6-րդի գահակալումով:

Էրատոն հեռացվեց գահից ավագանու ձեռքով¹: Ավագանին ինքնուրույնաբար թագավոր հռչակեց Վոնոնին՝ Արշակունի արքային, որ վտարվել էր Պարթևստանի գահից իր հակառակորդ Արտաբանի կողմից: Տակիտոսի կարևոր դիտարկմամբ՝ հայերը Վոնոնին արքա ճանաչեցին ազատ ընտրությունից զուրկ լինելու հետևանքով՝ անտերունջ, անթագավոր վիճակը կանխելու անհրաժեշտության գիտակցմամբ: Վոնոնը չի ճանաչվել Հռոմում, իսկ Հայաստանի համար նրա հետագա կառավարումը հղի էր անթույլատրելի հեռանկարով՝ առձակատմամբ Պարթևստանի հետ: Ուստի ավագանին չէր ընդդիմացել, երբ հենց իրենք՝ հռոմեացիները, որ շահագրգռված չէին տվյալ պահին պարթևների դեմ պատերազմով, հարկադրեցին Վոնոնին թողնել Հայաստանը և գալ Սիրիա:

Հայ-հռոմեական հարաբերություններում Հռոմի օգտին վճռական տեղաշարժ նշանավորվեց Ջենոնի թագադրմամբ, 18 թ.-ին: Հայ ավագանու համաձայնությունը Հռոմի կայսեր ներկայացուցչի ձեռքով հայոց արքայի թագադրմանը սկզբունքային զիջում էր ազգային ինքնիշխանության հարցում՝ արված ռազմական մեծ սպառնալիքի ճնշման ներքո: 14-17 թթ. գերմանների դեմ կռիվներում վճռական հաղթանակներից հետո, կայսրությունն արդեն հնարավորություն ուներ մեծ ռազմած գործադրել արևելյան հարցերը կարգավորելու համար: 17 թ. Հռոմը նահանգների վերածեց Հայաստանի սահմանակից թագավորությունները՝ Կապադովկիան և Կոմմագենեն: Պարթևստանի արքայից արքան, երկյուղելով Վոնոնի հնարավոր ելույթից, չեզոք դիրք էր գրավում: 2 թ. հերոսական ապստամբության ջախջախումը հուշում էր ռազմական ընդդիմության դատապարտվածության մասին: Սակայն հենց ինքը՝ Հռոմը, փոխզիջում արեց հայերին. Տիբերիոսը համաձայնություն տվեց, որ գահի թեկնածու առաջադրի

¹ Տակիտոսը Էրատոյի մասին հիշատակելիս, ակներևաբար, շեշտում է ավագանու համար կոռու իշխանությանը ենթարկվելու (feminae imperio) խորթ լինելը: Պատմագրի սուղ հաղորդումը, թերևս, ակնարկ է բովանդակում իրականում եղած ինչ-որ խոր կոնֆլիկտի մասին:

¹ Օրինակ՝ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն... և Ա, էջ 294:

հայկական կողմը: (Ջենոնը մեծ ժողովրդականություն էր վայելում հայ հասարակության բոլոր խավերում): Հռոմի դիրքում այդ տեղաշարժը կարող էր ինչ-որ չափով հետագայում մեղմել հայ-հռոմեական դիմակայության սրությունը, սակայն Կալիգուլայի օրոք դարձյալ կայսեր առանձնաշնորհը դարձավ թագավորի թեկնածության առաջադրումը, և հակառակ հայկական կողմի ցանկության, Ջենոնի ազգակից Կոտիսի փոխարեն, հայոց թագավոր կարգվեց Վիրքի Միհրդատը:

Հետարտաշեսյան արքաների դիմանկարները (Արտավազդ 4-րդի), նրանց թագավոր կարգելու տեսարանները անխուսափելիորեն բարձրացնում են բացատրման կարոտ այն հարցը, թե ինչու նրանցից ոչ բոլորն են հանդես գալիս թագով: Արտավազդ 4-րդ Մեդացին և Սոհեմոսը պատկերված են միայն դիադեմայով: Այդ առթիվ հնարավոր է առաջարկել հետևյալ բացատրությունները:

Ընդհանուր առմամբ, այստեղ անհրաժեշտ է տեսնել արքայի ինքնիշխանության նսեմացման Հռոմի հերթական քայլը: Անվիճելի է, որ Արևելքում թագի մեջ (տիարայում), որպես իշխանության նշան, առարկայանում է արքայի աստվածաշնորհ արժանավորությունը¹: Թագի վրա դրոշմված տիեզերական խորհրդանշանները արքայի սըրբազան ֆունկցիաների կարևոր վկայությունն էին: Հին դիցաբանական պատկերացումներով արքան աշխարհի առանցքն էր, տիեզերքի կենտրոնը, նրա մեջ միաձուլվում էին տիեզերական և սոցիալական ոլորտներ²: Հարկ է ուշադրություն դարձնել, որ հելլենիստական արքաների (Սիրիա, Պոնտոս, Պերգամոն, Բակտրիա) ռազմական և քաղաքացիական (աշխարհիկ) իշխանության ամբողջականությունը արտահայտվում էր դիադեմայի՝ արքայի գլուխը բոլորող և ծոծրակի վրա կապվող սպիտակ երիզի միջոցով: Տիարա նրանք չեն կրում, այն տիպիկ արևելյան գլխանոց է, թեև շատ պարթև Արշակունիներ՝ Միհրդատ 2-րդը, Օրոդես 3-րդը, Հրահատ 4-րդը, Հրահատ 5-րդը, Բակուր 2-րդը (78-115), Արտաբան 4-րդը (80-81), Վաղարշ 3-րդը (101-141) դրամների վրա պատկերված են միայն դիադեմայով՝ հելլենիզմի դարաշրջանին հատուկ արքայանշանով: Ինչպես նշում է Ֆ. Շամունը³ «դիադեման ուղղակի ծագում է ճակատային կապոցից,

որ դնում էին մարմնամարզական մրցումների հաղթողների վրա... Դա, հետևաբար, հաղթանակի նշան է, որը զանազանում է տիարակալին»: Դիադեման մատնանշում է արքայի (բասիլևսի) իշխանության ռազմական, ուժային կռվանը⁴:



Տիգրան Մեծ



Արտավազդ 4-րդ

Արտաշեսյան արքաները՝ Տիգրան Մեծը, Արտավազդը, մյուսները հարկ են համարել կրել բարձր առամնավոր տիարան և կապել նաև դիադեման: Գերագույն հեղինակությունը հաստատող այդ երկու նշանների համատեղությունը, որ առանձնացնում է Արտաշեսյաններին հելլենիզմի դարաշրջանի այլ արքաներից, չի արժանացել անհրաժեշտ մեկնաբանման: Անհիմն չէ եզրակացնել, որ, ի տարբերություն դիադեմայում խորհրդանշվող գերագույն իշխանության, տիարայով պիտի արտահայտվեր իշխանության այլ և, անկասկած, ավելի հին գաղափարը, որը հավանաբար կապված էր միապետի այլ ֆունկցիաների հետ՝ ռազմավարականներից բացի: (Բացառված չէ, որ, ինչպես գտնում է Գ. Ա. Տիրացյանը, տիարան ուներ աքեմենյան ծագում, թեև, ինչպես ինքն է նշում, տիարայի ձևը հիշեցնում է դրա հին արևելյան՝ խեթական և ուրարտական օրինակները)⁵:

¹ E. Bickerman. Institutions des Séleucides. P. 1938, p. 13-14. Պարթևների մեջ համանման ըմբռումների մասին՝ Գ.Ա. Кошелев. Царская власть... с. 214-215:

² Գ. Ա. Тирацян. Армянская тиара: опыт культурно-исторической интерпретации — ВДИ № 2, с. 91.

¹ И. П. Вейнберг. Եզվ. աշխ.

² Н. В. Брагинская. Царь — Мифы народов мира. т. 2 с. 614.

³ F. Chamoux. La civilisation Hellénistique. p. 242

Հատկանշական է այն փաստը, որ Տրդատը, Հռոմեացիներին պատկերի առաջ արքայական իշխանության նշանները հանելուց հետո, եկավ Հռոմ ոչ որպես արքա՝ իշխանության կրող, սակայն Ներոնի առջև ներկայացավ տիարայով, իսկ կայսեր ձեռքից ստացավ դիադեման, որը նշանակում էր հայոց թագավորի իր կարգավիճակը (Suet. Nero, 13 1-3): Դիադեման դնելուց առաջ Ներոնը, Տրդատի խնդրանքով, իր ձեռքով հանեց նրա գլխից տիարան (*deinde precanti tiara deducta diadema imposuit*): Ավետոնիոսի պատմած այդ միջադեպը աներկբա վկայում է, որ թագավորական իշխանությունը առարկայանում էր դիադեմայով, համեմայնդեպս, այդ իրողությունն իր հաստատումը գտավ Տրդատին թագավոր դարձնելու արարողության մեջ: Հայտնի է, արդյո՞ք հետագայում Ներոնը տիարան վերադարձրեց Տրդատին: Ավետոնիոսի հաղորդած փաստը հարցի տեղ է թողնում: Հայտնի է, որ 114 թվականին պարթև արքայից արքայի կողմից Հայաստանում թագավոր դրված Պարթամասիրը տիարա չէր կրում, այլ միայն դիադեմա: (Dio Cass. LXVIII, 19,3), և Տրայանոսին Պարթամասիրի անձնատուր լինելու առթիվ կտրված հռոմեական դրամի վրայի պատկերում Պարթամասիրը հանձնում է կայսրին դիադեման, այլ ոչ թե տիարան¹: Կարելի է ենթադրել, որ միապետական իշխանության հռոմեացիներին ստական ըմբռնումը համընկնում է, ինչպես արդեն նշվել է, պարթևներին բնորոշ հասկացությունների հետ: Տրդատի կրած տիարայի մասին Ավետոնիոսի հաղորդման վերաբերյալ արժե նկատել, որ անձամբ Տրդատը զրադաշտական մոզ էր (Plin. Nat. hist. XXX,17): Բարձր գոյակ ծոծրակալով կրում էր զրադաշտական մոբեզ Կարտիրը: (Այսինքն, տիարա կրելը, ինչպես վկայում են Արշակունիների դիմանկարները, բնորոշ չէր պարթև արքաների համար): Ըստ երևույթին, տիարան կապ ուներ հայոց արքայի կրոնական ֆունկցիաների հետ:

Հայոց Արտաշեսյան արքաների տիարան խորհրդանշում է, թերևս, այն հեղինակությունը, որը հիմնված էր աստվածային աշխարհի հետ նրանց ունեցած միջնորդական, այսինքն՝ սրբազան կրոնական ֆունկցիաների վրա: Տիարայով օծվելը պիտի բարձրագույն, սրբազան հեղինակություն հաղորդեր արքայի վճիռներին, և այդ դեպքում պատահական չէր, որ Արտաշեսի սահմանաքարերը, ինչպես նկատում

է Գ.Ա. Տիրացյանը, ունեն թագի ատամների նման ելուստներ¹: Եթե տիարայի առաջարկած մեկնաբանությունը իրավացի է, ապա հարկ է կարծել, որ Արտաշեսյան արքայի իշխանության նշաններում՝ տիարայով և դիադեմայով, իր արտահայտությունն էր ստացել թագավորական իշխանության հասկացությունը՝ իբրև պաշտամունքային (քրմական) և ռազմավարական ֆունկցիաների համատեղություն: Այլ կերպ ասած, առարկայապես արտահայտվեցին գերագույն իշխանության հաստատության սրբազան և ուժային հիմքերը²:

Թագավորական իշխանության կրոնական (քրմական) սրբազան ֆունկցիան, որը Հայաստանում, ինչպես մենք գտնում ենք, խորհրդանշվում էր տիարայով, հավանաբար կապվում է արքայի մասին հնագույն հնդեվրոպական պատկերացումների հետ: Դրանց համաձայն, ինչպես նշում է Է. Բենվենիստը, արքան իրականացնում էր ավելի շատ կրոնական, քան քաղաքական (կառավարական) առաքելություն: Նրա տնօրինման բնագավառն էր իրավաստեղծ գործունեությունը, սրբացված ավանդույթների պահպանումը³:

Մեզ հետաքրքրող հարցում որոշ պարզաբանումներ կարելի է ստանալ Ջենոնի թագադրման պատկերի շնորհիվ: Գերմանիկոսը նրա գլխին դնում է տիարան՝ հայկական ավանդական թագը: Ըստ Տակիտոսի՝ Ջենոնի գլխին արքայի նշան դրվելուն պես (*insigne regium capiti eius imposuit*) արքային պաշտած բազմությունը ողջունեց նրան՝ իբրև Արտաշեսի: (*Ceteri venerantes regem Artaxiam consalutavere*, - Tac. Ann. II,56,4): Պաշտելը և ողջունելը նշված են որպես ոչ նույնական գործողություններ: Տակիտոսի

¹ Г. А. Тирацян. Նշվ. աշխ. с. 95, ծանոթ. 27.

² Տիարան մեկնաբանելիս, անկարելի է նկատի չունենալ նրա հավանական կապը հնագույն դիցաբանական պատկերացումների հետ, որոնց համաձայն արքան տիեզերքի կնիտրոնն էր: Արքայի գլուխը խորհրդանշում էր արեգակ (տես՝ В. В. Евсюков. Мифы о вселенной, с. 103): Այդ տեսանկյունից պատահական չեն տիարայի վրա պատկերված արեգակը կամ տիարայի սրածայր ատամները՝ արևի ճառագայթների նման, որոնք արքայի գլխավերևը լուսապսակ են կազմում: Արքայի մարմինը ըմբռնվում էր իբրև տիեզերքի մանրակերտ մոդել (միկրոկոսմոս): Հին արևելքում «այն ամենը, ինչ կապ ուներ արքայի հետ, տոգորված է միկրոկոսմոսի խորհրդանշանով» (В. В. Евсюков, նշվ. աշխ. с. 106): Դրանից ելնելով՝ ճիշտ կլինի ընդունել հայկական տիարայի տեղական, բնիկ ծագումը:

³ E. Benveniste. Le vocabulaire des institutions indo-européennes, t. 2., p. 1969, p. 14

¹ Զ. Պտուկեան. Նշվ. աշխ. տախտ. 3

հիշատակած «պաշտումը» (*veneratio*) համարժեք է հայոց արքաների պաշտամունքին, որի մասին խոսում է Ստրաբոնը (*τοὺς βασιλέας θεραπεῖα* - Strabo XI, 13,9,4): Որ արքայի պաշտումը (*veneratio* և *θεραπεία*) կապված էր թագ կրելու հետ, իր հենարանն է գտնում արքայականության իրային, առարկայական մարմնավորման մասին տեսակետում: Ստրաբոնի կարևոր ցուցումով թագավորի աստվածավայել պաշտամունքը Հայաստանում (*σεβασμὸς θεοπροπῆς*) կապ ուներ արքայական տարազի տարրերի հետ, որոնց մեջ, որպես առաջնակարգ, հիշատակվում է տիարան:

Այսպիսով, տիարա չունեցող Արտավազդ 4-րդի, Պարթամասիրի, Սոհեմոսի կարգավիճակը առավելապես նսեմացված էր իրենց հայ հպատակների աչքում: Այդ արքաները չէին կարող ակնկալել իրենց նկատմամբ բավարար պաշտամունքային վերաբերմունք: Նրանց անձնական ճակատագիրը կարծես այդ էր վկայում: Միհրդատ Իբերացու հանդեպ հայ գյուղացիների զգալի մասի բացահայտ թշնամական տրամադրվածությունը նույնպես պարփակվում է տվյալ տեսակետի շրջանակում: (Շատ հավանական է, որ Հռոմի շնորհումով Հայաստանը իբրև նվեր ստացած այդ գահակալը նույնպես թագ չէր կրում): Եվ Միհրդատը, և Սոհեմոսը իշխում էին Հայաստանում՝ հենվելով հռոմեական կայսրության ուժի վրա: Նկատի ունենալով Արտավազդ 4-րդի անթագ լինելը, կարելի է կարծել, որ Ջենոնի դեպքում Հռոմը ընդառաջեց հայկական կողմին, համաձայնություն տալով արքայական իշխանության մասին նրա ավանդական պատկերացումներին: Հռոմը, ինչպես մ.թ. ա. 20, այնպես էլ մ.թ. 18-ի թագադրությունների ժամանակ հանդես եկավ որպես թագի տիրակալ: Հարկ է նաև նկատի ունենալ, որ տիարայով թագադրմանը հաջորդեց Ջենոնի հռչակվելը որպես Արտաշես արքա: Ջենոնը դրանով իսկ հանդես եկավ իբրև Արտաշեսյան դինաստիայի ներկայացուցիչ: Այդ փաստը, թերևս, հուշում է, որ տիարա կրելը բացարձակապես Արտաշեսյանների մենաշնորհն էր: Ազգային ավանդական թագի շնորհումը Ջենոնին ներկայանում է իբրև հայերին արված կարևոր զիջում, որովհետև Արտավազդի, Սոհեմոսի, Պարթամասիրի ու, հավանաբար, նաև Միհրդատի օրինակները վկայում են, որ Հռոմը հնարավորություն ուներ պարտադրելու հայերին միապետական իշխանության այլ կոնցեպցիա: Բերված դիտարկումները, այսպիսով, հաստատում են վերը արտա-

հայտված կարծիքը, որ առկա էր հայոց արքաների ինքնիշխանության նսեմացման, կոնկրետ՝ նրանց ապաստարանականությունը:

Աստվածակարգ արքա ունենալու պահանջի տեսքով ազգային ինքնիշխանության պահպանման հիմնախնդրի առկայությունը հարկադրում է մեզ որոշակի շտկումներ մտցնել մի շարք կարևոր իրադարձությունների ընդունված գնահատականների մեջ: Դա վերաբերում է 52-66 թթ. Հայաստանում, հայկական կողմի ակտիվ մասնակցությամբ մղված հռոմեա-պարթևական պատերազմի արդյունքներին:

52 թ. հայ ավագանին վճռականորեն պաշտպանեց Պարթևստանի արքայից արքա Վաղարշի եղբոր՝ Տրդատի թեկնածությունը: Մերժվեցին Հրադամիզը և Տիգրան 6-րդը: Ինչպես հայտնի է, Հռոմեացիները, 62 թ., Հռոմն ու Պարթևստանը հանգեցին կոնֆլիկտի կոմպրոմիսային լուծմանը: Հայաստանի թագավորությունը անցավ Արշակունի տոհմի գերակայության տակ: Հայոց գահին թեկնածուներ պիտի առաջադրվեին Արշակունի տոհմից: Սակայն Հռոմի կայսրը անփոփոխ պահպանեց գլխավոր առանձնաշնորհը՝ Հայաստանի Արշակունի արքային թագադրելու իրավունքը՝ դրանից բխող բոլոր գաղափարաբանական և իրավական հետևություններով: Արշակունի տոհմից հայոց արքան մնում էր կայսերակարգ: Տեսականորեն, ինչպես նախկինում, Հայաստանը մնաց Հռոմի գերագույն իշխանությանը ենթակա երկիր: Թերազնահատել գաղափարաբանական և իրավական բնույթի այդ իրողությունները ու, հետևելով Թ. Մոմզենին, կայսեր ձեռքով արքայի թագադրության ակտը «ձևական ու անվանական»¹ բնորոշել՝ կնշանակի շեղվել պատմականության դիրքերից, անտեսելով աստվածակենտրոն քաղաքական գաղափարաբանության նշանակությունը Արևելքում, թագավորի աստվածակարգ լինելու կարևորությունը՝ իր հպատակների առջև հեղինակության պահպանման, իր հասարակական ու քաղաքական ֆունկցիաներին սրբազան բնույթ հաղորդելու համար:

Հայաստանում Արշակունի գահակալների հաստատվելը, միջնորդված Հռոմի կայսեր սանկցիայով, չէր նշանակում, որ հայոց նոր Արշակունի թագավորների իշխանությունը վերածվեց ժառանգականի: 18 թ. հռոմեա-հայկական համաձայնությամբ գահին թեկնածու առաջադրելը վերապահվում էր հայկական կողմին՝ դրանով իսկ փաստո-

¹ Т. Моммзен. История Рима, т.4, М. 1949.

րեն հնարավորություն ընձեռելով թագավորական իշխանությունը դինաստիականի վերածելու (Զենոնից հետո հայ ավագանին փորձեց գահը հանձնել նրա ազգական Կոտիսին) :

66 թ. Հայաստանում Արշակունի ինքնուրույն դինաստիայի ձևավորման ճանապարհին արգելք էր արդեն Պարթևստանի արքայից արքան: Օգտագործելով Արշակունի արքայազուններից թեկնածու ընտրելու իր առանձնաշնորհը, արքայից արքան, ինչպես ցույց է տալիս 1-2-րդ դդ. սահմանագլխին Հայաստանում իր ձեռքով արքաներ փոփոխելը, բնավ շահագրգռված չէր այնտեղ իրենից անկախ արքայական գերդաստանի կայացմամբ: 66 թ. Հայաստանում չհաստատվեց Արշակունիների առանձին դինաստիան: Արշակունի տոհմից հայոց արքան «ավագ եղբայր» ուներ՝ հանձինս պարթև վեհապետի: Նա 3-րդն էր համարվում Արշակունի արքաների հիերարխիայում՝ արքայից արքայի և Մեդիայի թագավորից հետո: (Tac. Ann. XV, 2, 1-2) ¹:

66 թ. հռոմեա-պարթևական համաձայնությունը գնահատելիս հարկ է նկատի ունենալ Հայաստանի ինքնուրույն պետական շահը, որը, սովորաբար, հարցադրման առարկա անգամ չի լինում, փաստորեն նույնացվելով պարթևականի հետ: Հայաստանի միջազգային կարգավիճակը չփոփոխվեց դեպի ինքնիշխանության վերականգնում 18 թ. համեմատությամբ, ընդհակառակը, Հայաստանում միապետության հաստատությունը դրվեց դրսի ուժերի կրկնակի վերահսկման տակ, նրանց իրավասության ներքո: Հայաստանի միջազգային այդ կարգավիճակը հնարավոր է բնութագրել իբրև յուրահատուկ condominium, մեծ տերությունների իրականացրած համատիրություն: Հռոմն ու Պարթևստանը հանգել են փոխզիջման՝ անցյալում նրանց հարաբերություններում երրորդ ուժի դեր կատարած Հայոց թագավորության միջազգային կարգավիճակի նվաստացման հաշվին:

66 թ. հաշտությունը ամրապնդեց Մերձավոր Արևելքում փխրուն խաղաղության պայմանները: Հռոմի կայսրը պահպանեց իր հեղինակությունը, իրավական հիմք ունենալով Հայաստանը դիտարկել իբրև իր գերագույն իշխանությանը ենթակա երկիր:

Արշակունիները իրենց գերիշխանությունը տարածեցին Հայոց

թագավորության վրա, թեև նրանց ճանաչած կարևոր կետը՝ Արշակունի արքայազնի կողմից իշխանության նշաններ ստանալը Հռոմից, իրավական հիմք էր ընձեռում կայսրին՝ վերահսկելու Արշակունիների գործելակերպը Հայաստանի հանդեպ: Եթե Հռոմը ինքն իր աչքում մնում էր Հայաստանի գերագույն սեփականատեր, ապա Արշակունիները նրա տիրողներն էին: Պիտի հիասթափություն ապրեր միայն հայկական կողմը: Չիրականացավ հայերի իղձը՝ ունենալ աստվածակարգ, անկախ և ժառանգական արքա:

Սկզբնաղբյուրները որևէ բան չեն հայտնում Հայաստանում Տրդատ 1-ի հաջորդների՝ Սանատրուկի ¹ և Աշխադարի գահակալմաների հանգամանքների մասին, համենայնդեպս, հիմք չկա ենթադրելու, որ նրանք գահ են բարձրացել 66 թ. հռոմեա-պարթևական հաշտության պայմանները շրջանցելով, այսինքն՝ առանց այս կամ այն ձևով Հռոմի կայսրից հաստատվելու: Մոտ 112 թ. արքայից արքա Խոսրովը, գերագույն տիրակալի իր իրավունքով, գահընկեց արեց Աշխադարին, նրա փոխարեն Հայաստանի թագավոր կարգելով Պարթամասիրին (Դիոն Կասիոսը բերում է Աշխադարի մասին Խոսրովի այն անորոշ և հարցահարույց խոսքը, թե նա ձեռնտու չէր ոչ հռոմեացիներին, ոչ պարթևներին: Այդ դիտարկման վերաբերյալ թերևս թույլատրելի է հարց բարձրացնել. այդ դեպքում Խոսրովը նկատի ունե՞ր արդյոք Աշխադարի ձեռնտու լինելը մյուս, երրորդ կողմին՝ հայերին): Այլ աղբյուրներից (Սվիդասից) հայտնի է, որ Աշխադարը, չինազանդվելով արքայից արքայի վճռին, մինչև 114 թ. մնում էր Հայաստանում՝ փորձելով մրցակցել Պարթամասիրի հետ: ² Խոսրովի ինքնիշխան գործողությունները Հայաստանում համաձայնեցված չեն եղել Հռոմի հետ, որը օգտագործեց դրանք իբրև պատրվակ Պարթևստանի դեմ իր վաղուց ծրագրված մեծ պատերազմի սանձազերծման համար:

113-117 թթ. պատերազմը նշանավորեց Հռոմեական կայսրության կողմից Արևելքում մեծածավալ տարածքային նվաճումների քաղաքականությունը վերսկսելու վերջին՝ վճռական փորձը:

¹ Հայկական պատմագրական ավանդույթը (Ագաթ. 18) հայոց թագավորին հատկացնում էր երկրորդ տեղը պարթև արքայից հետո:

¹ Arr. Parthica. Frg. 47

² M.-L. Chaumont. L'Arménie entre Rome et l'Iran. P. 135

114 թ. Տրայանոս կայսրը մեծ բանակով ներխուժեց Հայաստան¹: Էլեգիայում (Իլիջում) կայացավ նրա հանդիպումը Պարթամասիրի հետ: Արքան եկավ հռոմեական բանակատեղի և հռոմեական զորքի շրջապատում, պատվանդանի վրա նստած կայսեր ոտքերի առաջ դրեց իր դիադեման, խնդրելով իրեն շնորհել հայոց թագավորությունը, ինչպես այդ արեց Ներոնը՝ Տրդատի համար: Տրայանոսը մերժեց այդ խնդրանքը և Հայաստանը հռչակեց կայսրության նահանգ (114-117թթ):

Տրայանոսի նվաճողական մեծ ձեռնարկման խորտակումը 116-117 թթ. և Հռոմեական կայսրության արևելյան նահանգներում դրան հետևած խլրտումները հարկադրեցին նրա հաջորդին՝ Հադրիանոսին (117-138) վերականգնել status quo-ն եփրատի վրա: Արշակունիները, հավանաբար, հանձնեցին Վաղարշի, որ եռանդաբար կռվել էր հռոմեացիների դեմ, վերահաստատվեցին Հայաստանում:² Հռոմեական մի արժանահավատ վկայությամբ Հադրիանոսը «թույլ տվեց հայերին ունենալ թագավոր»:³ Հռոմի կայսեր իրավասությունը վկայող տվյալ ձևակերպումը հիմք է տալիս կարծելու, որ Վաղարշը թագավորեց համաձայն 66 թ. հռոմեա-պարթևական հաշտության պայմանի:

Գրավոր աղբյուրները թույլ են տալիս ենթադրել, որ 141 և 163 թթ. թագադրվեց միևնույն անձը, Հռոմի սենատի անդամ, կոնսուլ

¹ 114 թ. Հայաստանի նվաճումը Հռոմի կողմից իրագործվեց առանց լուրջ պայքարի: Դեպի Էլեգիա կայսեր երթի ժամանակ, տեղացի սատրապները՝ հայոց թագավորի հպատակները, նրան հնազանդություն էին հայտնում, ընծաներ մատուցելով (Dio Cass. LXVIII):

Այդ առթիվ չի կարելի անտեսել հայ ավագանու պառակտվելու հնարավորությունը՝ Աշխադարի և Պարթամասիրի մրցակցության հետևանքով: Ինչ-որ տեղ կարող էր իր ազդեցությունն ունենալ որոշ օտարացումը հայ-պարթևական հարաբերություններում: Էլեգիա եկած Պարթամասիրի շքախմբում, հայերից բացի, զգալի էր պարթևների թիվը: Հայաստանի Արշակունի արքան ուներ պարթևական շրջապատ: Տրայանոսը Հայաստանը Հռոմեական կայսրության պրովինցիա հռչակեց միայն Պարթամասիրի հետ հանդիպման ժամանակ՝ Էլեգիայում: Ըստ Մ.-Լ. Շոմոնի դիտարկման, Սվիդասի գրքում՝ Արրիանոսի «Պարթիկա» կորուսյալ աշխատության մի փոքր հատվածը, կարծես, բովանդակում է այն ականարկը, որ Աշխադարը Տրայանոսից ճանաչվելու ականակիքներ ուներ: Տրայանոսը ի սկզբանե մերժում էր Խոսրովի ձեռքով ինքնակամ հաստատված Պարթամասիրի հայոց թագավոր լինելը: Այդ հանգամանքը արտացոլվեց հռոմեական հուշարձաններում, որ կտրվեցին Էլեգիայի հանդիպման առթիվ. Տրայանոսի առջև խոնարհվող Պարթամասիրը կոչված է rex Parthus (պարթև արքա):

² Այս Վաղարշին հիշատակում է Դիոն Կասիոսը (Dio Cass. LXIX, 15,2):

Սոհեմոսը, որը Արշակունի չէր: Ըստ Թ. Մոմգենի վարկածի, նա կարող էր պատկանել Հոմսի (հարավային Սիրիայի) իշխանական տոհմին, թեև իր ծագումը տանում էր դեպի Աքեմենյաններ: ¹ 141 թ. Սոհեմոսի գահակալմամբ Հռոմեական կայսրությունը ինքնակամ խախտեց 66 թ. հռոմեա-պարթևական հաշտության գլխավոր կետը. Արշակունիների փոխարեն հայոց գահը հանձնվեց Հռոմի դրածոյին: Պարթև Արշակունիները կորցրեցին իրենց գերակայությունը Հայաստանում: Հռոմը նորից, ինչպես 1-ին դարի առաջին կեսում, միահեծան տնօրինում էր հայոց գահը: Հայտնի չէ, թե ինչպես դա կոնկրետ կատարվեց, Անտոնինոս Պիոսի հաջողության համար բարենպաստ պիտի լիներ այդ ժամանակ պարթևական տերության ներքին անկայուն վիճակը:

Պարթևները փորձեցին վերահաստատել իրենց դիրքը Հայաստանում: 161-163 թթ. մեծ պատերազմը սկսվեց Հայաստան և Սիրիա նրանց մեծաքանակ հեծելազորի ներխուժմամբ: Սոհեմոսը վտարվեց Հայաստանից (161թ), նրա փոխարեն հայոց թագավոր հռչակվեց Արշակունի Բակուրը: Հայ ավագանին ամենավճռական մասնակցությամբ սատարեց պարթևներին: Կապադովկիայի կուսակալի՝ Հայաստան ներխուժած 3 լեգեոնը ոչնչացվեց (նետարվեց) միացյալ հայ-պարթևական հեծյալ ուժերով, երեք օր տևած Էլեգիայի (Իլիջի) ճակատամարտում: Հռոմեական կայսրությունը արևելք՝ Հայաստան տեղափոխեց իր լավագույն ուժերը: Հռոմեացիներին հաջողվեց գրավել Արտաշատն ու Վաղարշապատը: Բակուրը և նրա եղբայր Միհրդատը գերի վերցվեցին և տարվեցին Հռոմ: Վաղարշապատ վերադարձվեց Սոհեմոսը:

Նրա երկրորդ գահակալումը (163) առաջացրեց նոր հակահռոմեական ընդվզում, ապստամբների գլուխ կանգնեց սատրապ Տրդատը: Վերսկսված պատերազմական գործողություններում հայերից ծանր պարտություն կրեց հռոմեական դաշնակիցների հեծելազորը, սակայն, ոչ շատ հստակ պարագաներում, հռոմեացիները կարողացան գերել Տրդատին: Հռոմի նկատմամբ հայերի անվերապահ թշնամական դիրքը, Սոհեմոսի թեկնածությունը հետևողականորեն մերժելու փաստը

¹ Ի դեպ, Սոհեմոսի թեկնածությունը պիտի հիմնավորված լիներ ինչ-որ ծանրակշիռ տոհմաբանական կապերով: Հնարավոր է, որ ինքը հետնորդ էր Տիգրան 6-րդի, որը մոր զոծով հեռավոր ազգակցական կապի մեջ էր Արտաշեսյանների հետ:

(161, 164-ին) ¹ ինքնին վկայում են, որ Հայաստանը պատերազմում նպատակ էր դնում վերացնել Հռոմի կայսեր արքայաստեղծ առանձնաշնորհը՝ ամրագրված 62 թ. Հռանդեայի հաշտությամբ: 161-163 թթ. պատերազմում Հայաստանը մասնակցեց որպես Հռոմի ինքնուրույն հակառակորդ, պարթևականից տարբերվող սեփական քաղաքական խնդիրը հետամտող կողմ: ² Հռոմն իր պատերազմը հայերի դեմ համարում էր ինքնուրույն թե՛ ճազմական, թե՛ իր հետամտած քաղաքական խնդրի առումով: Պաշտոնապես այն անվանվում էր Հայկական պատերազմ (bellum Armeniacum): Որպես կայսրության ինքնուրույն հակառակորդներ՝ հայերը, պարթևների-ու գերմանների կողքին, նշված են Մարկոս Ավրելիոսի՝ ի հիշատակ իր պատերազմների Հռոմում կանգնեցված (և առ այսօր վեհացող) հաղթասյան պատվանդանի վրա: Հայկական պատերազմի տեսարաններով բազմաթիվ հռոմեական հուշադրամները (քարոզչական արվեստի նմուշներ) վկայում են, որ Հռոմում մեծ կարևորություն էր տրվում հայերի դեմ հաղթանակին՝ 161-163 թթ. ինքնիշխան թագավորության վերականգնման համար ապստամբության ճնշմանը: 164 թ. հռոմեական բանակները, Դուրա-Եվրոպոսի մոտ պարթևական հեծյալ ուժերին ծանր պարտության մատնելուց հետո, ճանապարհ բացեցին դեպի Տիգրիսի Սելևկիան և Պարթևստանի մայրաքաղաք Տիգրան, որոնք իրի ու ավերածության մատնվեցին: Հռոմի դրածո, կայսեր ձեռքից հայոց թագավորություն ստացած Սոհեմոսը (Տիգրան 7-րդ) իշխեց Հայաստանում առնվազն մինչև 185 թ.: Նրա իշխանության հուսալի հենարան էին Վաղարշապատում և Արտաշատում տեղադրված հռոմեական կայազորները:

Արշակունիները Հայաստանում վերահաստատվեցին, ամենայն հավանականությամբ, 190-ական թթ. սկզբին: Հռոմեական կայսրու-

¹ Մեզ հետաքրքրող հարցի համար սկզբունքային նշանակություն չունի Տրդատի ելույթի թվագրման հարցը: Բացառված չէ, որ այն տեղի է ունեցել 172-ին, ինչպես կարծում է Մ. Լ. Շոմոնը (M.-L. Chaumont. L' Arménie entre Rome. et l' Iran, p. 150).

² Մերկախոս է ու անհիմն Ն. Ս. Բոկչանինի (Парфия и Рим. ч. II, с. 269) դիտողությունը, թե 161-163 թթ. Հայաստանում պատերազմական գործողությունները ուսումնասիրած Կ. Տրեբերը (К. Тревер. Очерки по истории культуры древней Армении М. 1953, с. 224-236) չափազանցել էր Հայաստանի դերն ու նշանակությունը:

թյունը, Կոմմոդոս կայսեր սպանությունից հետո, սուզվել էր քաղաքացիական դաժան պատերազմների հորձանուտը: Պարթևական տերությունը գտնվում էր քաղաքական լիակատար մասնատման վիճակում: Ինքնիշխանություն էին վայելում արքայից արքայի վասալ թագավորություններն ու իշխանապետությունները (Ադիաբենը, Օսրոենեն, Հաթրան, Մեսենեն): Խիստ նվազեց Արշակունիների սեփական ռազմափոխ քանակը, արքայից արքան կախման մեջ հայտնվեց իր հպատակների տրամադրած զորքերից (Herodianus, III, 1,2): Նման պարագաներում անկարելի է վերահսկել Հայաստանում հաստատված Արշակունիներին, որոնք, ինչպես ճշմարտորեն նշվում է պատմական գրականության մեջ, 2-3-րդ դդ. սահմանագլխին դառնում են ժառանգական թագավորներ: Այսպիսով հիմնադրվեց Արշակունիների հայկական դինաստիան ¹: 193 և 197 թթ. հռոմեա-պարթևական բախումներում Արշակունի հայոց արքան (Նրա մասին հայտնող Հերոդիանոսը՝ III դարի հեղինակը, Նրա անունը չի հիշատակում) գրավում էր ընդգծված չեզոք դիրք: Ըստ Հերոդիանոսի՝ այդ նույն հայոց արքան (Վաղարշ 2-րդը ²) հաշտություն կնքեց 196 թ. պարթևների դեմ մեծ ուժերով Արևելք եկած, Հռոմում քաղաքացիական պատերազմի հաղթող Սեպտիմիոս Սևերոս կայսեր հետ, Նրան ուղարկելով դրամ, ընծաներ, պատանդներ: Հայոց թագավորի համար, հավանաբար, վերականգնվեց Հռոմի կայսրից կախվածության ավանդական ձևը, քանի որ, ըստ Հերոդիանոսի, Հայաստանում ամեն ինչ լուծվեց ըստ Սևերոսի «ցանկության» (κατὰ γνῶμην):

Ջարգացնելով իր գրոհը, Սեպտիմիոս Սևերոսը գրավեց և ավերեց Տիգրան, պարթևները Նոր ծանր պարտություն կրեցին:

Հռոմեական կայսրության հետ Հայաստանի հարաբերությունների հաստատված ձևի խախտումը կապված էր Կարակալլա կայսեր անվան հետ, որը փորձեց վերսկսել Արևելքում տարածքային նվաճումների քաղաքականությունը: 215 թ. Կարակալլային հաջողվեց, բանակցությունների պատրվակով, իր մոտ հրավիրել հայոց թագավորին (հավանաբար Խոսրովին) և կալանավորել Նրան: Սակայն Հայաստանը

¹ Հ. Մանանդյան. Քննական տեսություն... -հ. Բ. էջ 63; Ս. Տ. Երեմյան. Հայաստանը հռոմեա-պարթևական հսկամարտության ոլորտում: — Հայ ժողովրդի պատմություն, եր. Հ1, 1971, էջ 788-794:

² Հ. Մանանդյան. Քննական տեսություն... -հ. Բ. էջ 55 և հաջորդներ:

պրովինցիա դարձնելու նպատակով Թեոկրիտոս զորավարի ներխուժած հռոմեական բանակը ծանր պարտության մատնվեց հայոց գահաժառանգ Տրդատից: Հաջողություն չունեցավ Կարակալայի ներխուժումը Ադիաբեն: Շուտով դավադիրները նրան սպանեցին, իսկ նոր կայսր Մակրինոսը հաշտություն կնքեց Պարթևստանի հետ: Հարաբերությունները կարգավորելով հայոց թագավորի հետ, Մակրինոսը դիադեման ուղարկեց Տրդատին: Արքայական իշխանության նշանը հայոց արքան ընդունեց վերստին Հռոմի կայսեր ձեռքից¹, դրանով իսկ ճանաչելով Հայաստանի վրա Հռոմի գերագույն իշխանությունը: Երկու դար շարունակ կայսրությունն անփոփոխ հետևում էր իր սահմանած սկզբունքին՝ համարելով Հայաստանն իր իրավասությանը ենթակա երկիր: (Հայաստանի կարգավիճակի մասին տարբեր ժամանակաշրջանների հեղինակներ Լուկիոս Ֆլորոսի և Ամմիանոս Մարկելինոսի տված ձևակերպումները համընկնում են): Հայ Արշակունիների դինաստիայի համար, որ ձերբազատվեց իր պարթև ազգակիցների գերակայությունից, հրատապ էր մնում իր ինքնիշխանությունը ամբողջությամբ վերահաստատելու խնդիրը:

Հայաստանի թագավորական ինքնիշխանության վերահիմնավորման առաջնակարգ պրոբլեմը, որ ստեղծվել էր Հռոմեական կայսրության դարավոր ծավալապաշտ քաղաքականությամբ, միառժամանակ ետին պլան մղվեց նոր և առավել մեծ վտանգի երևան գալու հետևանքով: Անսպասելիորեն սպառնալիքի տակ դրվեց Հայաստանի իբրև պետության գոյությունը: 226-228 թթ. Արշակունիների գահավիժելը Պարսի տիրակալ Արտաշիր Պապական Սասանյանի հեղաշրջման հետևանքով և նրա իշխանության ներքո քաղաքականապես մասնատված Իրանի արագ վերամիավորումը նշանավորեցին տարածաշրջանում ուժային հարաբերակցության մեջ վճռական բեկում՝ հոգուտ արևելյան աշխարհակալության: Արշակունիների օրոք տրոհված մարդկային և նյութական ռեսուրսները Սասանյանները համախմբեցին, դրանք ծառայեցրին Աբեմենյան աշխարհակալության վերականգնման մեծ խնդրին: Հռոմեական կայսրությունը այդ պահին մոտեցավ ներքին ծանրագույն քաղաքական ճգնաժամին, իսկ նրա հռենոսյան-դանուբյան սահմանի երկայնքով ծանրացավ հզորացած բարբարոսական աշխարհը՝ պատրաստ մեծ գրոհը սկսելու: Սասանյանները Հռոմին հարկադրեցին մղել ծանր պաշտպանական կռիվներ:

Արշակունիների թշնամի Արտաշիրը չէր կարող հանդուրժել իր տոհմական հակառակորդների իշխանությունը Հայաստանում: Միջդինաստիական պայքարը ընդունեց միջպետական՝ հայ-իրանական հակամարտության ձև: Իր հերթին, Ագաթանգեղոսի երկում պահպանված ավանդույթը Տրդատին ցույց է տալիս որպես պայքար նախաձեռնողի, Սասանյանների վտանգավոր հակառակորդի¹: Սասանյանների դեմ Տրդատը կարողացավ համախմբել իբերներին, աղվաններին, հարավ-ռուսաստանյան տափաստանների քոչվորներին: Այդ վճռական, հարձակողական գործելակերպը բացահայտում է ստրատեգիական նպատակը. թույլ չտալ Հայաստանի հարավային և արևելյան սահմանների երկայնքով հզոր ու ծավալապաշտ տերության հաստատվելը:

3-րդ դարի առաջին կեսի հռոմեա-պարսկական պատերազմների պատմությունը՝ ընթացքը, ժամանակագրությունը, դրանց հետ կապված տարածքային փոփոխությունները մեր ուսումնասիրության պրոբլեմի շրջանակներից դուրս գտնվող հարցեր են: Դրանց շուրջը գոյություն ունի ընդարձակ գրականություն: Աղբյուրագիտական բազայի սղությունը ու ոչ միշտ նաև՝ արժանահավատությունը անխուսափելի է դարձնում եղած տեսակետների շատ դեպքերում վարկածային բնույթը: Մենք կփորձենք շոշափել 3-րդ դարի միայն այն անցքերը, որոնք անմիջապես առնչվում են հետազոտության բուն առարկայի՝ հարևան տերությունների հետ հայոց թագավորների հարաբերությունների գաղափարաբանական և իրավական բնագավառին:

232-233, 238, 244 թթ. հռոմեա-պարսկական պատերազմները, որտեղ եռանդուն մասնակցեց Տրդատը, կողմերից որևէ մեկին վճռական հաջողություն չբերեցին: 244 թ. Հռոմի կայսր Փիլիպոսը Շապուհ 1-ի (240-272) հետ կնքեց հաշտության պայմանագիր, որը փաստո-

¹ Հայկական պատմագրական ավանդույթը Արտաշիրի դեմ պայքարը վերագրում է Խոսրով անունով հայոց թագավորին, որը վրժ է լուծում իր եղբոր՝ Պարթևստանի արքա Արտավանի (Արտաբան 5-րդ, 223-227) կործանման համար: Խոսրովի թագավորումը դասվում է 226-230 թթ. հստակ ժամանակագրական շրջանակում: Դրանով իսկ իիմնավոր է, ինչպես ցույց է տալիս Հ. Մանանդյանը (Քննական տեսություն, հ. Բ, էջ 80), նրա նույնացումը հռոմեական աղբյուրների հայոց արքա Տրդատ 2-րդի հետ, որը պիտի թագավորած լիներ 216-252 թթ.

¹ Dio Cass., LXXVIII, 27,4. (το διάστημα παρά τῶν Μακρίνων λαβόντος).

րեն սեպարատ բնույթ ուներ¹: Սասանյանների դեմ պատերազմելու բեռը ընկավ Հռոմի դաշնակցի՝ Տրդատի վրա: Հռոմի կայսեր՝ Փիլիպոսի հաջորդի՝ Դեկիոսի ուժերը գամված էին Բալկանյան ռազմաճակատում՝ Դանուբն անցած գոթերի և կարպերի դեմ պայքարով²: Տրդատի ու Շապուհի պայքարի հանգուցալուծումը տեղի ունեցավ 252 թ. կայսր Տրեբոնիոս Գալլուսի կառավարման օրոք (251-253)՝ համաձայն Ջոնարասի՝ Սասանյանները նվաճեցին Հայաստանը, որի արքա Տրդատը փախուստի դիմեց, «իսկ նրա որդիները մեկնեցին Պարսից կողմեր»: Սակայն վիճաբանական աղբյուրները (Շապուհի արձանագրությունը) այն տպավորությունն են թողնում, որ Հայաստանում դրանով պայքարը չավարտվեց և մինչև 256 թ. խառնաշփոթ իրավիճակ էր տիրում: Այդ ժամանակ կեսարը՝ Վալերիանոսը, Շապուհի արձանագրության հաղորդմամբ, «չարություն գործեց Հայաստանում»: Հայաստանից Սասանյաններին դուրս մղելու այդ փորձը, անշուշտ, պիտի հիմնվեր Արշակունիների աջակցության վրա: 250-ական թթ. երկրորդ կեսին Սասանյանների դեմ վճռական պայքար վերսկսած Հռոմեական կայսրության համար կարևոր ստրատեգիական հարց էր Հայաստանում իր գերիշխանության վերականգնելը, հետևաբար, դժվար է ընդունել Հ. Մանանդյանի այն կարծիքը, որ 252թ. Տրդատի որդիները, մնալով Հայաստանում, հնազանդվեցին Սասանյաններին³: Ինչպես ցույց են տալիս Շապուհի հետագա գոր-

ծողությունները, նրա համար գերադասելի էր իսպառ վերացնել Արշակունիների ներկայությունը Հայաստանում: Այդ նկատառումների լույսի ներքո իրավացի է ներկայանում Ա. Մարտիրոսյանի տեսակետը, որ Հայաստանում 250-ական թթ. թագավորում էր Տրդատի որդին՝ Խոսրովը⁴: Նա պիտի, անշուշտ, օգտագործեր Հռոմի վերսկսած հակազորոհը:

Այդ հակազորոհը հաջողություն չունեցավ: Շապուհը հայտարարում էր իր հաղթանակի մասին⁵: Պարսիկները ասպատակեցին Փոքր Հայքը, գրավելով Սատաղը:⁶ 256 թ. կնքվեց հռոմեա-պարսկական զինադադար,⁷ որի՝ Հայաստանին վերաբերող պայմանները հայտնի չեն: Սակայն արդեն հաջորդ՝ 257թ. պատերազմը վերսկսվեց⁸: Որոշ հաջողություններից հետո, 259 թ., Վալերիանոսի գլխավորած 70 հազարանոց բանակը գլխովին ջախջախվեց Եդեսայի մոտ⁹: Գերի ընկավ կայսրը: Այդ աննախադեպ հաղթությունը Շապուհը անմահացնել տվեց իր հուշակոթողներում¹⁰: Հռոմեական կայսրության արևելյան մարզերում այլևս չկար Սասանյան բանակներին դիմադրելու ունակ զորք: Ավերվեցին հռոմեական հարուստ մարզերը, Սիրիան, Կիլիկիան, Կապադոկիան: Եդեսայի մոտ հաղթանակը վերջնականապես վճռեց Արշակունիների թագավորության գոյության հարցը: Հայաստանում «Հայոց մեծ թագավոր» տիտղոսով հաստատվեց Շապուհի գահաժառանգ Հորմիզդ-Արտաշիրը¹¹, որը, հավանաբար, դեռևս դրանից առաջ հակադրվում էր Խոսրովին:

¹ Ջոսիմուր (5-րդ դար) և Ջոնարասը (12-րդ դ.) անորոշ պնդում են Հռոմի կողմից Սասանյաններին Հայաստանը զիջելու մասին: Շապուհի Նախ-հ-Ռուստեմում արձանագրությունը այդ փաստը չի հաստատում (տես՝ R. Frye. Նշվ. աշխ., Appendix 4): Այդ զիջումը ճիշտ կլինի հասկանալ որպես Հռոմի միակողմանի և իր դաշնակից Հայաստանի հանդեպ սեպարատ հաշտություն Սասանյանների հետ: Հ. Մանանդյանը (Քննական տեսություն... հ. 2, էջ 88), հենվելով Ջոնարասի աշխատության այլ հաղորդման վրա, գտնում է, որ Փիլիպոսի և Դեկիոսի օրոք Հայաստանը չի նվաճվել Սասանյանների կողմից: Պ. Պետին (Histoire générale... t.2. La crise de l'Empire, p. 181) կարծում է, թե հայոց թագավորը՝ Տրդատը, միայնակ է մնացել մարտնչելու Հայաստանում: Ջոսիմուսի և Ջոնարասի հաղորդումները Պ. Պետին ոչ ճշգրիտ է համարում: Դրան չի հակասում Վ.Ն. Լուկոնիսի կարծիքը (В. Г. Луконин, Культура Сасанидского Ирана. М. 1969, с. 56), թե 244-253 թ. կռիվների ընթացքում Սասանյանները կարող էին նվաճել Հայաստանի ինչ-որ մի մասը, որի գլուխ կարգվեց Սասանյան գահաժառանգ Հորմիզդ-Արտաշիրը:

² P. Petit. Histoire générale... 2. La crise de l'Empire, p. 173.

³ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն... հ. Բ, էջ 88:

⁴ Ա. Մարտիրոսյան, Հայաստանը և առաջին Սասանյանները, ՊԲՀ, 1975, № 3, էջ 150-152:

⁵ В. Г. Луконин. Նշվ. աշխ. с. 57. Նախ-հ-Ռուստեմում Շապուհի արձանագրության ամբողջական տեքստը տես՝ R. Frye. Նշվ. աշխ.

⁶ R. Frye Նշվ. աշխ. p. 372:

⁷ В. Г. Луконин. Նշվ. աշխ., նույն տեղում:

⁸ В. Г. Луконин Նշվ. աշխ., էջ 58:

⁹ Ըստ դրամագիտական որոշ նյութերի՝ Վալերիանոսի բանակի ջախջախումը պիտի տեղի ունենար 260 թ. ամառն վերջին: (M. Besnier. L'Empire romain de l'avènement des Sévères au concile de Nicée - Histoire romaine t. IV. Histoire ancienne P. 1937, p. 178, n. 222).

¹⁰ В. Г. Луконин Նշվ. աշխ. 57; A. Christensen. L' Iran sous les Sassanides. Copenhagen, 1944, p. 221-222.

¹¹ В. Г. Луконин. Древний и раннесредневековый Иран, с. 118.

Հայաստանն ընդգրկվեց Սասանյան տերության կազմի մեջ, համարվելով Շապուհից Հորմիզդ-Արտաշիրին շնորհած «դաստակերտ»¹, բաժին հանած մարդ: Հայաստանի մեծ արքայի տիտղոսը չպիտի մեզ մոլորության մեջ գցի: Տվյալներ չկան Հորմիզդ-Արտաշիրի՝ Հայաստանի առանձին գահակալ թագադրվելու մասին: Սասանյանների կառավարման պրակտիկայում «արքա» տիտղոսը համապատասխանում էր կենտրոնական իշխանության նշանակած (Սասանյան տոհմից) կառավարչի կոչմանը: Հայաստանը կառավարող Հորմիզդ-Արտաշիրը 273 թ. ստանձնեց իրանյան տերության գահը: Այդ իրադարձության առթիվ թողարկվեցին դրամներ, որտեղ Հորմիզդ-Արտաշիրը ներկայացված է Հայաստանի մեծ արքայի տիտղոսով,

¹ 260 թ. ի վեր Սասանյանները իշխում էին Հայաստանում: Աղբյուրների արդի վիճակը բացառում է այլ քաղաքական իրադրության հնարավորությունը, օրինակ, 260 թ. Հայաստանում Արտավազդ անունով թագավորի իշխանությունը: «Օգոստոսների պատմություն» հռոմեական կայսրերի կենսագրությունների ժողովածուի մեջ նրան վերագրվում է Շապուհին ուղերձը, որտեղ նա պահանջում է ազատ արձակել Վալերիանոսին և կասկածի տակ է դնում Սասանյան վեհապետի հաղթանակի նշանակությունը: Եվրոպական պատմագիտության կողմից «Օգոստոսների պատմության» աղբյուրագիտական թնտեսության արդյունքները խիստ կարևոր են Արտավազդի նամակը գնահատելու: Նրանք լիովին հաստատում են դեռևս Հերման Դեսաուի եզրակացությունը, որ «Օգոստոսների պատմությունը» ոչ թե III-IV դդ. սահմանազկի, այլ իրականում 390-400 թթ. գրված մի հեղինակի գործ է, որը քողարկվել է 6 կեղծանուններով: Ռ. Սայմը իր մենագրության մեջ բացահայտում է Օգոստոսների պատմության մեջ Ամմիանոս Մարկելինոսի աշխատությունից արված փոխառությունները (R. Syme. *Ammianus and the Historia Augusta*. Oxford. 1968 p. 43-71): Ռ. Սայմը ցույց է տալիս 200 հորինված, ոչ վավերական անձ ավագանու դասից, այդ թվում են Գորգիանոս կայսեր կինը, Մաքսիմիանոս կայսեր ծնողները և այլն (R. Syme նշվ. աշխ. p. 164-175): Ռ. Սայմի եզրակացությունների վերլուծությունն ու բարձր գնահատականը տալիս է Ա. Ի. Դովատուրը (A. И. Доватур. ВДМ, 1972, № 3. с. 221-225): Ա. Շաստանյոլը (A. Chastagnol. *L'évolution politique, sociale et économique du monde romain de Dioclétien à Julien*, P. 1982, p. 14-18) գտնում է, որ Տակիտոս կայսեր կենսագրությունը լեցուն է կեղծ դրվագներով: Ուսումնասիրողը մեկ այլ տեղ ցույց է տալիս կայսերական իշխանության երկու հավակնորդների հորինված լինելը: Ըստ Ա. Ալֆոլդիի (A. Alföldi. *Bonner Historia Augusta-Colloquium* 1963 (1964), p. 31)- Վալերիանոսի կենսագրության մեջ արևելյան թագավորների ուղերձները սարքած են «Օգոստոսների պատմության» հեղինակի կողմից՝ ի հակադրություն նրան աղբյուր ծառայած չորրորդ դարի սկզբի քրիստոնյա գրող Լակտանցիոսի հաղորդմանը Վալերիանոսի մասին (De mortibus persecutorum 5,4-5), որտեղ հատկապես ասված է, որ նրա կայսր որդին (Գալլիենոս) իրականում երբեք չի պահանջել

սով, բայց արդեն Իրանի շահնշահի արքայազգեստով¹: Դրամների ետին երեսին պատկերված է աստծուց՝ Միհրից թագավորական իշխանության նշանի ընդունման տեսարանը²: Լուկոնինը նշում է, որ Ահուրամազդի փոխարեն գերագույն իշխանությունը առաջին անգամ հանձնում է Միհրը (Հորմիզդ-Արտաշիրից առաջ Արտաշիր Պապականը և Շապուհը, իսկ նրանից հետո՝ Վարահրանը, իշխանությունն ընդունում էին Ահուրամազդից): Գիտնականի ենթադրությամբ՝ Միհրի հանդես գալը իշխանություն պարզևող աստծո դերում կարող էր Հայաստանի ավանդույթների անուղղակի դրսևորումը լինել³: Ի հաստատումն այդ կարծիքի՝ վկայաբերենք Միհրի պատկերը Արտավազդի չորեքդրամյանների ետին երեսի վրա: Վ. Գ. Լուկոնինի նկատառումը

հոր վերադարձը: Ա. Շաստանյոլի եզրահանգամբ հեղինակը օգտագործում է կարևոր աղբյուրներ, բայց ավելացնում է իր երևակայած դրվագներ, մաքուր ձևով հորինում է, հետևաբար «Օգոստոսների պատմությունը» օգտագործման համար դժվար սկզբնաղբյուր է (A. Chastagnol, նշվ. աշխ. p. 16): Մ. Լ. Շոմոնը ոչ վավերական է համարում Արտավազդի անձը: Իր կողմից նա մատնացույց է անում, որ միանգամայն հակապատմական է Վալերիանոսի կենսագրության մեջ հիշատակված իրադրությունը, երբ իբերները, աղվանները, տավրոսկյութներն ու բակտրիացիները զորք են գումարում՝ Վալերիանոսին պարսկական զեռությունից ազատելու համար (M.-L'Chauumont. *L' Arménie entre Rome et l'Iran*, p. 177-178): Նկատենք, որ այդ պահին տավրոսկյութները՝ Ղրիմի սկյութները, հպատակ էին դարձել գոթական ցեղերին: Այսպիսով, ծանրակշիռ հիմքեր կան Արտավազդին ոչ պատմական անձ համարելու: Կոնկրետ դրանում մեզ համոզում է Արտավազդի նամակի բուն բովանդակությունը: Հեղինակը ցուցաբերում է 260 թ. միջազգային դրության կատարյալ անգիտությունը (հեռավոր Գալիան, որի ժողովրդի թշնամանքից երկյուղ է կրում Արտավազդ անունով հայոց արքան, այդ պահին ենթարկվել էր բարբարոս ցեղերի մեծ ներխուժմանը և, փաստորեն, չէր կառավարվում Հռոմի կողմից): Նամակում ակնառու է նաև անախրոնիզմը, հիշատակվում է Պոնտոսի դիոցեզը, որ ստեղծվել է Դիոկղետիանոսից ի վեր (282-305): Եվ ուշագրավ է, որ Արտավազդից բացի Վալերիանոսի ազատման պահանջով դիմում են ոմն արքայից արքա Վելսելոսը և կադուսեցիների թագավոր Վելենոսը՝ ակնհայտորեն ոչ վավերական, հորինված անձինք: Մյուս կողմից, հեղինակը ցույց է տալիս, որ իրազեկ է Հայաստանի պատմությանը: Նա թագավորին վերագրում է այն միտքը, որ հռոմեա-իրանական պատերազմների պայմաններում նրա երկիրը առավելապես տուժում է:

¹ В. Г. Луконин. *Культура Сасанидского Ирана*. с. 101,102

² В. Г. Луконин. նշվ. աշխ. с. 102.

³ В. Г. Луконин. նշվ. աշխ. с. 103, ծանոթ. 3:

կարևոր է մեզ հետաքրքրող հարցի համար. դրանով իսկ մենք կունենանք III դարի Հայաստանում աստվածակարգ թագավորական իշխանության մասին պատկերացումների հարատևության մի ցուցմունք:

3-րդ դարի հակասասանյան պայքարում Հռոմի կայսրերը շարունակում էին հանդես գալ՝ իբրև Արշակունիներին թագավորություն շնորհողներ, նրա գերագույն տիրակալներ: Ագաթանգեղոսի հաղորդումը Տրդատի՝ Դիոկղետիանոսից թագադրվելու մասին դրանում կապած չի թողնում: Արշակունիների կայսերակարգ լինելը, անշուշտ, նրանց գաղափարաբանական և իրավական թույլ կողմն էր Ահուրամազդից թագավորություն ընդունած, աստվածակարգ Սասանյանների դեմ պայքարում, որոնք, համառոտ հետամտելով իրենց տերության մեջ Հայաստանը ներառելու նպատակը, անշուշտ, պիտի ձգտեին շահել հայ ավագանու, մասնավորապես, նախարարական դասի համակրանքը: Սասանյանների սպառնալիքը պիտի ամրապնդեր կայսրերից Արշակունիների անձնական կախվածությունը: 273 թ. Հորմիզդ-Արտաշիրին Հայաստանում փոխարինեց նրա եղբայրը, Շապուհի մյուս որդին՝ Նարսեսը, որը մինչ այդ թագավորի տիտղոսով կառավարում էր Իրանշահի՝ «Սակաստանի, Տուրեստանի և Հնդկաստանի մինչև ծովափ ընկած մարզերը»: Պայկուլիի արձանագրությունը հավաստում է «Հայաստանի մեծ թագավոր» տիտղոսավորված Նարսեսի կառավարումը Հայաստանում մինչև 293 թ.¹: (Իսկ Հորմիզդ Արտաշիրի կարճատև թագավորումից հետո (273-274) աշխարհակալության գահն անցավ Շապուհի մյուս որդուն՝ Վարահիրանին (274-276)):

Ավրելիանոս կայսեր օրոք (270-275) Հռոմեական կայսրությունը հիմնականում հաղթահարեց ճգնաժամը, վերականգնվեց նրա տարածքային ամբողջականությունը: Ավրելիանոսը մեծ հակասասանյան արշավանք պլանավորեց, բայց դավադրության զոհ դարձավ Բյուզանդիոնում, իր երթի սկզբնական փուլին, և արշավանքը չկայացավ: Հետագա չորս տարիներին (275-279)՝ գերմանների սաստկացած ներխուժումները Հռոմի ուժերը շեղեցին դեպի Հռենոս²: Եփրատի ափին հռոմեա-իրանյան մեծ հակամարտությունը վերսկսվեց Կարոս կայսեր օրոք, 282 թ.: Լեգեոնները գրոհեցին մինչև Տիգրոս: Միայն մայրաքաղաքի մատույցներում պարսիկներին հաջողվեց հակառակորդին հարկադրել նահանջի: Վերստին հզորացած Հռոմեական կայսրությունը վճռականություն էր ցուցաբերում վերականգնելու

Արևելքում և, նախ և առաջ, Հայաստանում իր կորցրած գերակայությունը: 282 թ. պատերազմի հետ կապված է մի ուշագրավ իրադարձություն, որի մասին տեղեկացնում է Մովսես Խորենացին: Հռոմեական բանակի արշավանքին մասնակցեց Արշակունի Տրդատը՝ Հայաստանի գահաժառանգը:

Ագաթանգեղոսն ու Խորենացին հաղորդում են պատերազմին Տրդատի մասնակցության մի ուշագրավ միջադեպ. պարսից հեծելազորի հետ մի անհաջող մարտի ժամանակ Տրդատը, ետ մղված դեպի եփրատի ափը, թողեց իր վիրավոր նծույզին և փրկվեց, թամբը ձեռքին լող տալով, կտրելով լայնահուն գետը: Արքայի հեղինակության համար այդ ոչ շատ նպաստավոր պատկերը, դրա ռեալիստական մանրամասները հուշում են ավանդույթի պահպանած միջադեպի պատմականության մասին:

Կարոսի բանակում Արշակունի թագաժառանգի հայտնվելը թելադրված էր հռոմեական կողմի քաղաքական նկատառումներով: Անվիճելի է, որ Տրդատը, քաղաքական բեմահարթակում իր առաջին իսկ ելույթում, իր տոհմական թշնամիների՝ Սասանյանների դեմ արշավում, պիտի հանդես գար որպես Հայոց թագավորության օրինական հավակնորդ: Բացառված չէ, որ այդ ժամանակից սկսած նա կարող էր կրել հայոց թագավորի տիտղոսը: Այդ առթիվ կարևոր է Հռոմի կայսեր («Հունաց թագավորի»)՝ Դիոկղետիանոսի ձեռքով Տրդատի թագադրվելու մասին Ագաթանգեղոսի հաղորդումը (Գլ. Դ, 46-47). «Յայնժամ մեծացոյց յոյժ թագաւորն զՏրդատիոս, և մեծամեծ պարգևս ետ նմա. թագ կապեաց ի գլուխ նորա և ծիրանեօք զարդարեալ մեծացոյց զնա, և կայսերակերպն զարդու շքեղացուցեալ մեծարեաց զնա. և զամարեաց ի ձեռս նորա զօրս բազումս յօգնականութիւնս նմա, և արձակեաց յիւրական աշխարհն Հայոց»: Հաղորդման մեջ թագադրությունը չի նշանակում իրական իշխանության ձեռքբերում, այն դրան նախորդում է. «Արքայ հայոց Մեծաց» դարձած Տրդատը իր ժողովրդի վրա իշխանություն չունի, իր թագավորության տերը չէ, այն դեռ պիտի զենքի ուժով ետ գրավվի Սասանյաններից. «Խաղաց զնաց թագաւորն ի կողմանս Հայոց»: Այստեղ գործողությունների հաջորդականության մեջ առկա է թագավորական կարգավիճակի սահմանազատվելը թագավորական իշխանության ֆունկցիայի իրականացումից, ինչը, ընդհանուր առմամբ, արտացոլում էր իշխանության նշաններում արքայական արժանավորության մարմնավորվելու մասին արևելյան ավանդական պատկերացումները: Հարկ է նշել «թագ կապեաց ի գլուխ նորա» ձևակերպումը, որն ինքնին նկատի ունի դիադեման, այլ ոչ թե տիարան:

¹ В. Г. Луконин, Древний и раннесредневековый Иран. с. 158-159:

² P. Petit. Histoire générale... 2. La crise de l' Empire. p. 206-207

Այսպիսով, կարելի է համաձայնել, որ 280-ական թվականներին Տրդատը պաշտոնապես հանդես էր գալիս որպես Հայաստանի գահի հավակնորդ: Բացառված չէ, որ այդ տարիներին Արշակունի արքան հողային տիրույթներ ուներ Հայաստանի արևմտյան կամ նրան սահմանակից հռոմեական ենթակայության շրջաններում: Դիոն Կասիոսը հիշատակում է Սեպտիմիոս Սևերոսի օրոք հայ Արշակունիների հողային տիրույթները Կապադովկիայում (Dio Cass. LXXVIII, 27, 4): Ըստ Դիոն Կասիոսի՝ Կապադովկիայի տարածքում այդ տիրույթները, (որոնց կարգավիճակի հարցն անորոշ է) ձեռք բերվեցին Տրդատ 2-րդի (216-252) նախորդի օրոք:

280-ական թթ. Տրդատ 3-րդի քաղաքական ասպարեզ իջնելը Սասանյաններին պարզորոշ էր դարձնում, որ Հռոմը մոտ ապագայում մտադիր է վերսկսել պայքարը Հայաստանում: Չի կարելի բացառել նաև, որ այդ ժամանակահատվածում, մինչև 298 թ. Մծբինի հաշտությունը, հռոմեացիները հարկադրեցին Սասանյաններին որոշ տարածքային զիջումներ անել Հայաստանում, ձեռք բերված շրջանները հանձնելով Տրդատի իշխանությանը: Սակայն հարկ է ճանաչել, որ այդ հարցի վերաբերյալ տվյալները կցկտուր են ու անբավարար՝ որոշակի ու վերջնական եզրակացությունների համար¹:

¹ Ամմիանոս Մարկելինոսի հաղորդումը, որ 296 Սասանյան արքա Նարսեսը գրավեց Հռոմի իրավունքին ենթակա Հայաստանը, կարծես թե պարզորոշ մատնանշում է մինչև 296-ը Հայաստանի գտնվելը Հռոմեական կայսրության եզրակացություն ենթադրելու և սակայն այդ կարգի անվերապահ եզրակացություն անել թույլ չեն տալիս Պայկուլիի արձանագրության տվյալները՝ 293 թ. «Հայաստանի մեծ արքա» Նարսեսի իրագործած հեղաշրջման, Հայաստանից դեպի Տիգրան արշավանքի ու Վարահրան 3-րդ շահնշահի գահավիժման մասին:

Ամմիանոս Մարկելինոսի և Պայկուլիի արձանագրության տվյալները բավական չեն Հայաստանում չբացառվող տարածքային սահմանազատումների հարցը պարզելու համար, եթե իրոք, ինչպես կարծում է Ռ. Ֆրայը, 287 թ. Հայաստանը բաժանվեց երկու թագավորների՝ Արշակունի Տրդատի և Սասանյան Նարսեսի միջև (R. Frye, նշվ. աշխ., p. 305), թեև հենց ինքն էլ շտապում է այն վերապահությունն անել, որ այդ «ժամանակահատվածում Հայաստանին վերաբերող տարեթվերն ու իրադարձությունները խիստ անորոշ են» (R. Frye նշվ. աշխ. p. 305.): Համենայնդեպ, Վ. Սեստոնի կարծիքը (W. Seston. Diocletien et la tétrarchie. I: Guerres et Reformes. P. 1946. p. 161-163) Դիոկղետիանոսի և Վարահրանի 287 թ. կայացած համաձայնությամբ Հայաստանը Սասանյանների կողմից Տրդատին զիջելու մասին, ակնհայտ չափազանցություն է: Հարկ է նշել, որ 287 թ. առանց պատերազմում պարտվելու, Հայաստանից Սասանյանների ամբողջապես կամ թեկուզ մասնակի հեռանալը հիմնավորելու համար անհրաժեշտ է բերել այն ծանրակշիռ պատճառները, որոնք Սասանյաններին հարկադրեցին կատարել այդչափ անշահավետ քայլ: Եղած աղբյուրները վկայում են Սասանյան տերության ներքին կայուն վիճակը 287 թ.: Ըստ Գ. Լուկոնիսի հետազոտությունների տվյալների՝ 283 թ. Վարահրանի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց Մեսենի կառավարիչը, իսկ 291 թ.-ին Սակաստանի կառավարիչ, «թագավոր» Հորմիզդը: Նարսեսը շահնշահի դառնալու հավակնությունն հանդես բերեց 293 թ.ին (В.Г. Луконин. Иран в III веке. М. 1979. с. 10, 60-61):

296-298 թթ. հռոմեա-պարսկական պատերազմների նախօրեին Հայաստանի քաղաքական իրավիճակի մասին որոշակի պատկերացում են տալիս Պայկուլիում հայտնաբերված Նարսես շահնշահի արձանագրության տվյալները՝ 293 թ. Իրանում կատարված հեղաշրջման վերաբերյալ: Նրանք վկայում են այդ ժամանակ Հայաստանում «Հայաստանի մեծ արքա» տիտղոսով Նարսեսի կառավարման մասին: Նարսեսը, հրաժարվելով ճանաչել Վարահրան 2-րդի որդու՝ Վարահրան 3-րդի գահակալումը, ապստամբեց: Նարսեսի կողմնակիցները նրա մոտ՝ Հայաստան, պատվիրակներ ուղարկեցին՝ հրավիրելով ընդունել «աստվածներից փառքը և նախնյաց գահը»: Իր զորքերի գլուխն անցած՝ 293 թ. Նարսեսը Հայաստանից մտավ Ասորեստան, որտեղ նրան միացան «պարսիկները և պարթևները» և Ասորեստանի մարդիկ: Հայաստանից արշավի ելած «Հայաստանի մեծ արքայի» կողմնակիցների մեջ առանձնակի չի հիշատակվում հայ ավագանին: Վերջինիս մասին լռելը և «Հայաստանի թագավորին» պարսիկների և պարթևների միանալու փաստը նշելը, թերևս, հայերի՝ Նարսեսի անմիջական հպատակների, իրենց «թագավորի» ձեռնարկմանը ինքնըստինքյան հասկացվող մասնակցության արտահայտությունն է¹:

Հայաստանում տեղակայված զորքերից բացի Նարսեսին աջակցեցին զինված ուժերը՝ Իրանշահիում և Խուզեստանում: 293 թ. Նարսեսը բազմեց Տիգրանում, ոչնչացնելով Վարահրան 3-րդին և նրա կողմնակիցներին: Իր գահակալման առթիվ նոր տիրակալը ընդունեց կախյալ արքաների, նահանգապետերի շնորհավորանքները: Պայկուլիի արձանագրությունը թվարկում է նրանց, բերելով նրանց անուններն ու կառավարած երկրները, կամ հիշատակում է առանց անուն տալու, որպես կոնկրետ շրջանների իշխողներ: Նշված են Նարսեսի մոտ եկած քուշանների, Տուրանի, Մեկրանի, մեսքիթների, Վիրքի, Սիկանի, Աղվանքի արքաները, Էդեսայի Աբգարյանները, Լահմյանների թագավոր Ամրը: Ներկա են եղել անգամ Հռոմի կայսեր (Գալերիոսի) դեսպանները: Շնորհավորողների թվում հիշատակվում է նաև թագա-

¹ Վ. Գ. Լուկոնիսի ընթերցմամբ Պայկուլիի արձանագրության փոքր-ինչ վնասված տողը կարծես հաղորդում է Նարսեսին Հայաստանի բոլոր մարդկանց աջակցելու մասին (В. Г. Луконин. Древний и раннесредневековый Иран, с. 163): Ըստ Ռ. Ֆրայի տված թարգմանության՝ միայն հիշատակված են «Հայաստանի բոլոր մարդիկ» և ինչպես երևում է դրական առումով: (R. Frye, նշվ. աշխ. Appendix 5, p. 375).

վոր Տրդատը, որը, Ռ. Ֆրայի անվիճելի ենթադրությամբ, կարող էր լինել հայ Արշակունին: Գիտնականի կարծիքով, «Տրդատն այդ ժամանակ հայոց թագավորն էր, որին վերահաստատել են հռոմեացիները»¹:

Ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ, ի տարբերություն շնորհավորանքներ մատուցողների մեծ մասի, Տրդատը ներկայացված է սոսկ որպես արքա, առանց իրեն ենթակա երկրի (թագավորության) հիշատակման:

Խստիվ հետևելով արձանագրության սուղ տվյալներին, տեսնում ենք, որ մատնանշված է Տրդատի արքայական տիտղոսը, բայց ոչ Հայաստանի թագավոր լինելը: Այստեղ, ակներևաբար, արտացոլված է Նարսեսի հատուկ դիրքը Տրդատի նկատմամբ: Ամենահավանական է այն ենթադրությունը, որ Սասանյան արքան, չժխտելով Տրդատ Արշակունու արքայական արժանավորությունը, նրան չէր ճանաչում որպես Հայաստանի թագավոր:

Ակնառու է նաև հետևյալ հանգամանքը. նույնիսկ եթե ընդունենք, որ Տրդատը իշխում էր Հայաստանի՝ Հռոմեական կայսրությանը սահմանամերձ շրջաններում, այդ դեպքում հարկ է ընդունել, որ նա լուրջ վտանգ չէր ներկայացնում Նարսեսի ձեռնարկման համար: Առանց վստահ լինելու իր թիկունքի ամրությանը (որ հռոմեական սահմանի կողմից իր համար սպառնալիքը բացակայում է), Նարսեսը չէր համարձակվի իր բանակով Հայաստանից արշավել Տիգրանի վրա: Գնահատելով 280-290-ական թթ. քաղաքական իրադրության վերաբերյալ աղբյուրների կարևորությունը՝ նշենք, որ եթե նկարագիր աղբյուրները տեղ են թողնում ենթադրելու 280-ական թթ. Հայաստանի անհավասար բաժանումը Հռոմի և Սասանյան տերության միջև, ապա Պայկուլիի արձանագրությունը անվիճելի է դարձնում Սասանյաննե-

րի պետության կազմում Հայաստանի առնվազն մեծ մասի գտնվելը 293 թ., դրանով իսկ հաստատելով 298թ. Մծբինի պայմանագրի ավանդական գնահատականը՝ որպես մերձավորարևելյան տարածաշրջանում ուժերի հարաբերակցության մեջ կարևորագույն տեղամի, որը նշանավորվում էր Հայաստանի թագավորության վերականգնմամբ: Արշակունիները, ի դեմս Տրդատի, շուրջ քառասնամյա վտարանդիությունից հետո վերահաստատվեցին Հայաստանում: Հայաստանը վերականգնվեց իր բնական պատմական սահմանների կազմում՝ վերին Եփրատից մինչև Կուր և Կասպից ծով (Սասանյանների օրոք Հայաստանի կազմից, իբրև ինքնուրույն վարչական միավորներ, դուրս էին բերված Սիսականն ու Բալասականը): Հայաստանի անջատումը Սասանյանների տերության կազմից և Արշակունիների հայկական դինաստիայի կառավարման ներքո ինքնուրույն թագավորության վերածվելը հնարավոր դարձավ հռոմեական զենքի վճռական հաղթանակի՝ կեսար Գալերիոսի շահած Բասենի ճակատամարտի շնորհիվ, որին մասնակցեց Արշակունի Տրդատը:

298 թ. Հայաստանի գահի վրա հաստատվելով, Տրդատը գտավ իր երկիրը զգալի փոփոխված. այդ փոփոխությունները շոշափում էին սոցիալական և քաղաքական վիճակը: Մյուս կողմից, Հայաստանի՝ որպես ինքնուրույն թագավորություն վերաստեղծվելը, նշանակում էր Հայաստանի հանդեպ Հռոմեական կայսրության նախկին գերիշխան դիրքի վերահաստատում: Արտաքին և ներքին քաղաքական իրադրությունը արքային ներկայացնում էր բարդ պետական խնդիրներ, պահանջելով դրանց անհետաձգելի ու վճռական լուծումը: Տրդատի թագավորելու առաջին տարիներին քրիստոնեությունը Հայաստանում ընդունվեց որպես պետական կրոն:

¹ R. Frye Լ24. աշխ. p. 307

Այստեղ անկարելի է չնկատել հետազոտողի թույլ տված ժամանակագրական անորոշությունները. Տրդատի վերահաստատման ո՞ր ժամանակի մասին է խոսքը. արդյո՞ք 287-ի, երբ, Ռ. Ֆրայի ենթադրությամբ, Հայաստանի ինչ-որ մի տարածք զիջվեց Հռոմին, թե՞ 293-ի մասին (բայց հենց Պայկուլիի արձանագրությունը նման իրադարձության մասին որևէ ակնարկ չի բովանդակում): Միանգամայն կամայականություն կլիներ ենթադրել, թե Նարսեսը 293 թ. ամբողջապես զիջեց Հռոմին Հայաստանը՝ Սասանյան տերության համար ստրատեգիական առումով կարևորագույն երկիրը, և այդ կորստի զնով հաստատվեց Տիգրանում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ԳԱՂԱՓԱՐԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ



Հայաստանն առաջին երկիրն էր, որ քրիստոնեությունը հռչակեց պետական կրոն: Հին աստվածների սրբավայրերը քանդվեցին, հնամենի պաշտամունքները մերժվեցին և արգելվեցին: Դա կատարվեց Տրդատի թագավորման առաջին տարիներին, նրա հրամանով և անձնական մասնակցությամբ:

Ակնհայտ է այդ իրադարձության պատմական մեծ կարևորությունը: Կրոնական-աշխարհայեցողական բնագավառում հեղաշրջում լինելով, այն իր նշանակությամբ դուրս եկավ իր դարաշրջանի սահմաններից, պայմանավորելով Հայաստանի հետագա հոգևոր և մշակութային զարգացումը, քաղաքակրթական դիմագիծը:

Հարկ է նշել, որ դարձի քաղաքական ասպեկտները չեն հետազոտվել: Քրիստոնեության ընդունումը ներկայացվում է իր ժամանակի կոնկրետ պատմական պայմաններից կտրված:

Հայաստանի քրիստոնեացումը, որը վճռականաբար իրագործվեց պետության կողմից, կարող է ստանալ իր բացատրությունը, եթե հաշվի առնվեն անցյալից երկրի ժառանգած գաղափարաբանական և քաղաքական պրոբլեմները: Հետևաբար հիմնավոր է առաջադրել հարցադրումը Հայկական պետության քաղաքական և գաղափարաբանական այն խնդիրների մասին, որոնք պետությունը պիտի լուծեր քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունելով: (Տրդատը բացառություն չէր Կոնստանտինոսի, Ֆրանկների առաջնորդ Զլովիսի (496) կամ Ռուսիայի մեծ իշխան Վլադիմիրի (988) համեմատությամբ, որոնք, քրիստոնեությունը հաղորդվելիս, հետամտում էին շատ որոշակի քաղաքական խնդիրներ): Իրադարձության ամբողջական քննությունը անկարելի է նաև առանց նկատի առնելու 3—4-րդ դդ. Հայաստանի բնակչության կրոնական պատկանելությունը: Այդ պրոբլեմի մյուս երեսն է՝ քրիստոնեությունը յուրացնելու պատրաստականության աստիճանը Հայաստանի հասարակության տարբեր սոցիալական շերտերում:

Վերը նշված հարցերի քննությունը թույլ է տալիս գնահատել Հայաստանի դարձի նշանակությունը 3—4-րդ դդ. սահմանագլխին ձևավորված քաղաքական իրադրության վերաբերյալ, ինչպես նաև նրա ընդհանուր քաղաքական կարևորությունը: Բուն պրոբլեմը դի-

տարկելուց առաջ նպատակահարմար է կանգ առնել Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումը մեկնաբանող պատմագիտական երկու ավանդույթի վրա: Առաջինը մարքսիստական (պատմամատերիալիստական) տեսության դրույթների վրա հիմնված մոտեցումն է, երկրորդը փաստն արձանագրող է, զուտ նկարագրական մոտեցումը:

Պատմագիտական ավանդույթներ

Մարքսիստական (պատմամատերիալիստական) մոտեցում: Ուշ սովետական պատմագիտության մեջ վերանայման ենթարկվեց քրիստոնեության՝ իբրև «միայն դասակարգային հասարակության կրոնի» հասկացությունը¹: Պետերբուրգի համալսարանի պատմաբանների դիտարկմամբ՝ «քրիստոնեական դավանության առաջացումը դասակարգային հասարակության պայմաններում մատուցվում է իբրև քրիստոնեության պատկանելություն դասակարգային սոցիալական սիստեմին»²:

Մասնավորապես ընդգծվում է, որ քրիստոնեության ծագումն ու տարածումը ուղղակիորեն կապված չէր Հռոմեական կայսրության մեջ տնտեսական որևէ երևույթի հետ³:

Հայտնի է որ քրիստոնեության տարածումը Միջերկրածովքի հելլենիզմեական հասարակության մեջ պայմանավորված էր վերջինիս հոգևոր խոր ճգնաժամով, որի հիմքում էր կայսերապետական կարգի հաստատման պատճառով ինքնավար քաղաքի (անտիկ համայնքի) քաղաքացիական արժեքների ճգնաժամը, դրանց ուղեկցող բարոյական անկումը, միջմարդկային հարաբերությունների մեջ խորացած օտարացումը: Սաղմնավորվելով մ.թ. 1-ին դարում՝ հյուսիսային Պաղեստինում, քրիստոնեությունն իր բնույթով դուրս եկավ որոշակի սոցիալական խավերի ակնկալիքները արտահայտող գաղափարաբանության սահմաններից, կարևորագույն փուլ նշանավորելով հելլենիստական միջերկրական քաղաքակրթության հոգևոր զարգացման

¹ Г. Л. Курбатов, Э. Д. Фролов, И. Я. Фроянов. Христианство: Античность, Византия, Древняя Русь, Л. 1988, с. 10.

² Նույն տեղում:

³ И. С. Свенцицкая. Источники по истории раннего христианства в работах А. Б. Рановича — А. Б. Ранович. Первоисточники по истории христианства. Античные критики христианства, М. 1990, с. 7-8.

մեջ: Առաջին անգամ դավանաբանության կենտրոնում դրվեցին բարոյական (էթիկական) և մարդաբանական պրոբլեմները (առաջին մեղքի և նրա հաղթահարման՝ փրկության մասին գաղափարը):

Հռոմեական կայսրության մեջ քրիստոնեության ընկալմանը նպաստած ճգնաժամային երևույթները ժամանակագրական առումով նախորդում են տնտեսական ստրկատիրական համակարգի սպառնալու, որի առաջին ախտանիշները ի հայտ են գալիս 2-րդ դարի երկրորդ կեսից միայն: 1—2-րդ դարերում կայսրության արևելյան մարզերում՝ այնտեղ քրիստոնեության հանդես գալու ժամանակաշրջանում, ստրկատիրական հարաբերությունները դեռ վերելքի աստիճանին էին¹: Ըստ էության սովետական պատմագիտության մեջ քրիստոնեության ընդունումը Հռոմեական կայսրության մեջ այլևս չէր գնահատվում որպես հասարակության տնտեսական բազիսում կատարված փոփոխությունների հետևանքով հասարակության գաղափարաբանական վերնաշենքում կատարված փոփոխություն:

Նկատի առնելով այդ վերաքննումների հիմնավոր լինելը, մենք, այնուամենայնիվ, չէինք ցանկանա մերկախոս ձևով մերժել Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման պատմամատերիալիստական բացատրությունը, այլ հարկ ենք գտնում քննել դրա կիրառման հնարավորությունը հայկական իրականության հանդեպ:

Սովետահայ պատմագիտության մեջ քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում ներկայացված էր ընդհանրացնող բնույթի աշխատություններում կամ բուհական ձեռնարկներում: Մենագրական բնույթի ուսումնասիրություններ չեն գրվել: Այդ գրքերում դարձը մատուցվում է տնտեսական բազիսի և քաղաքական ու գաղափարաբանական վերնաշենքի մասին ուսմունքի տեսանկյունից:

Հայաստանում ստրկատիրական հասարակական ֆորմացիայի (դրա տեղական տարբերակի) բնորոշ արտադրողական հարաբերությունների ճգնաժամը և դրանց ընդերքում ֆեոդալական արտադրանքի ձևավորումը հանգեցրեց քաղաքական գաղափարաբանության փոփոխմանը: Նոր ֆեոդալական իշխող դասակարգին անհրաժեշտ էր ունենալ նոր գաղափարաբանություն, որը պիտի հիմնա-

վորեր նրա դասակարգային շահը՝ աշխատավոր դասակարգի՝ համայնական գյուղացիության իր նկատմամբ հնազանդությունը¹: Համապատասխանաբար գործում էր պետությունը՝ իբրև տնտեսապես իշխող դասակարգի քաղաքական կազմակերպություն, նրա կամքի կատարածու:

Չխորանալով հարցի մանրամասների մեջ նշենք էականը. Արտաշեսյան և վաղ Արշակունյաց Հայաստանում ստրկատիրական հասարակարգի գոյությունը չի հաստատվում աղբյուրներում եղած նյութով, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքի հասարակությունների զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների մասին ուսումնասիրություններով: Իրականում, Հայաստանում, ինչպես տիպիկ արևելյան հասարակության մեջ, համայնական գյուղացիությունը հանդիսանում էր աշխատավոր արտադրող հիմնական դասակարգը: Ստրկական կարգավիճակ ունեցող աշխատողները հավանաբար զբաղեցրած էին ոչ արտադրական բնագավառներում (շինարարություն, հանքեր):

Ստրկական աշխատանքը չէր գերակշռում արտադրության (գյուղատնտեսության) մեջ²: «Պարթևստանում և Անդրկովկասում գլխավոր տնտեսական և սոցիալական ուժ ներկայացնում էին գյուղացիական և քաղաքացիական համայնքները³»: (Ավելացնենք մեր կողմից, որ քաղաքացիական համայնքները գլխավորապես օտարածին էթնո-սոցիալական օրգանիզմներ էին՝ գաղութաբնակ հելլենիստական բնակչությունից կազմված): Վերջին տարիների հետազոտությունները հաստատում են գյուղական համայնքի՝ որպես աշխատավոր բնակչության արտադրող և շահագործվող սոցիալական կազմակերպության անփոփոխ գոյությունը Հին Արևելքի հասարակությունում⁴: Այսպի-

¹ Լ. Գ. Ժամկոչյան, Ա. Գ. Աբրահամյան, Առ. Ս. Մելիք-Քախչյան. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.1, Եր. 1963, էջ 283: «Հայաստանում ձևավորված ֆեոդալական նոր հարաբերությունները պահանջում էին համապատասխան նոր գաղափարախոսություն: Քրիստոնեությունը մուտք գործեց որպես ֆեոդալական կրոն»: Մ. Ս. Երեմյան. Հայաստանը ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման ժամանակաշրջանում (3-4-րդ դդ.) — Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Եր. 1984, էջ 71:

² А. П. Новосельцев. Генезис феодализма в странах Закавказья, М. 1980, с. 104, 170.

³ А. П. Новосельцев. նշվ. աշխ. с. 141.

⁴ М. А. Дандамаев. Нерабские формы зависимости в древней Передней Азии (К постановке вопроса) — Проблемы социальных отношений и форм зависимости на Древнем Востоке. М. 1984, с. 14-23.

¹ А. Б. Егоров. Социально-экономическое и политическое развитие Римской империи — История древнего мира, т. 3, М. 1989, с. 67-70, И. С. Свенцицкая. А. Б. Ковельман, Восточные провинции Римской империи, նշվ. աշխ. с. 73-76.

սով, 20-րդ դարի սկզբին հայ պատմագիտության մեջ համայնական գյուղացիության՝ որպես հիմնական արտադրող դասի մասին արտահայտված դրույթները (Խ. Սամվելյան, Հ. Մանանդյան) իրենց հաստատում են գտնում:

Եթե առկա տվյալները կասկած չեն թողնում, որ Հայաստանի աշխատավոր դասակարգը համայնական գյուղացիությունն էր, ապա դրանք տեղ են թողնում իշխող դասակարգի՝ սոցիալական տարբեր բնորոշումների համար: Ըստ Ն. Ադոնցի դա տոհմական ավագանին էր, իսկ ըստ Հ. Մանանդյանի ֆեոդալական ավագանին էր՝ իրեն բնորոշ հիերարխիկ կազմակերպությամբ: Այդ բնութագրերը, ի դեպ, արտացոլում են հասարակական (տնտեսական) կացութաձևը, չբովանդակելով ավագանու քաղաքական կազմակերպության ձևերը¹: Նկատի առնելով Արտաշեսյան և վաղ Արշակունյաց Հայաստանում արքայական իշխանության հասարակական կազմակերպչական առաջատար դերը, մենք առանձնացնում ենք ծառայողական (արքունական և ռազմավարչական, այլ կերպ ասած՝ ապարատային) ավագանու գոյությունը², որը միաձուլվում էր կենտրոնական պետական կառույցների հետ³: Պետությունը իշխող դասակարգի գոյության ձևն էր:

Ծառայողական, ապարատային ավագանին իր կառուցվածքային տիպով և անգամ ժամանակագրական առումով միջնական դիրք է գրավում ռազմատոհմային և ֆեոդալական (նախարարական) ավագանու միջև:

Այդ կապակցությամբ տեղին է ընդգծել, որ ստրկատերերի դասակարգի՝ մասնավոր ապրանքային տնտեսությունների՝ վիլլաների սեփականատերերի խավի ձևավորումը հնարավոր էր միայն անտիկ քաղաքի (Հռոմի քաղաքացիական համայնքի) պայմաններում. այն է՝

¹ Այդպես, օրինակ, «ստրկատիրական ավագանի» տարտամ հասկացությունը չի արտահայտում տվյալ դասակարգի քաղաքական կազմակերպման ձևը, չի շոշափում դասակարգին էական բնորոշ հատկությունը, այլ, իբրև առաջնակարգ հատկանիշ իշխող դասակարգի բնութագրման համար, մատնանշում է նրան հպատակ, շահագործվող դասակարգի կարգավիճակը: Այսպիսով, անտեսվում են իշխող դասակարգի կառուցվածքը, քաղաքական կազմակերպման ձևը, այսինքն՝ ներդասային հարաբերությունները, որոնք իրենց հերթին պայմանավորում են նրա հասարակական դերը:

² Ռ. Լ. Մանասերյան, Տիգրան Մեծ, էջ 100:

³ Գ. Ա. Меликишвили. Некоторые аспекты вопроса о социально-экономическом строе древних ближневосточных обществ — ВДИ, 1975, № 2, с. 34.

նվաճումների ճանապարհով անընդմեջ ընդարձակվող հողաֆոնդի բաշխում քաղաքացիների միջև, միայն դրսի աղբյուրներից աշխատուժի օգտագործում և այլն⁴: Հայաստանի հասարակության պատկերացումը, համաձայն անտիկ՝ հունա-հռոմեական հասարակության զարգացման օրինաչափությունների, չի համապատասխանում երկրի հասարակական-քաղաքական ռեալություններին, և, ընդհանուր առմամբ, վերջիններս Ֆ. Էնգելսի տեսության դիրքերից դիտարկելու հետևանք է: Ուսումնասիրելով եվրոպական հասարակություններում տոհմատիրական կարգերի քայքայումն ու պետության ձևավորումը, նա մասնավոր սեփականության ձևավորումը վճռորոշ գործոն էր դիտում հասարակությունը անտագոնիստական դասակարգերի՝ շահագործողների և շահագործվողների պառակտվելու, ինչպես նաև պետության ստեղծվելու համար²:

Այստեղ անհրաժեշտ է ընդգծել այն հայտնի փաստը, որ Կ. Մարքսը, հիմնվելով արևելյան հասարակություններին վերաբերող տվյալների վրա, 1850-ական թթ. առաջ քաշեց «ասիական արտադրաեղանակ» հասկացությունը որպես Արևելքում հասարակության զարգացման բնորոշ գիծ: Կ. Մարքսը մատնանշում է հողի նկատմամբ համայնական գյուղացիական (ոչ մասնավոր) սեփականության ձևը և դրան (մասնավոր սեփականատիրոջ փոխարեն) գերագույն կոլեկտիվ տիրողի՝ պետության հակադրությունը³: Պետությունը իրականացնում էր համայնքից հարկի գանձում: Հետագայում այդ սկզբունքային դրույթի ճշմարտությունը հաստատվեց Արևելքի հասարակություններին նվիրված հատուկ ուսումնասիրություններում (Ն. Տեր-Հակոբյանի, Յու. Հ. Սեմենովի, Լ. Ս. Վասիլևի, Գ. Ա. Մելիքիշվիլու, Յու. Հ. Կոբիշչանովի, Պ. Բրիանի և այլոց հետազոտությունները)⁴:

¹ Այդ պրոցեսի վերլուծությունը տես՝ В. И. Кузищин. Античное классическое рабство как экономическая система. М. 1990, с. 149-151.

² Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. М. 1973.

³ Կ. Մարքս, Կապիտալ, հ.3, 2-րդ մաս, 3-րդ գիրք, Եր. 1949, էջ 324 (սակ՝ К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч., 2-е изд. т. 25, ч. II, с. 354.

⁴ Այդ տեսության վերաբերյալ նյութերը տես՝ Общее и особенное в историческом развитии стран Востока М. 1966, նաև Л. С. Васильев, История Востока, М., т.1, 1993, с. 13-82, Գ. А. Меликишвили, նշվ. աշխ., Н. Б. Тер-Акопян. Азиатский способ производства - Философский энциклопедический словарь, М. 1983.

Արտաշեսյան և վաղ Արշակունյաց (1—2-րդ դդ.) Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կարգը սկզբունքորեն չէր տարբերվում Աքեմենյան Իրանի համապատասխան սիստեմից, որը Պ. Բրիանը բնութագրում է որպես «հարկային»:

Հայաստանում այն վերջնականապես ձևավորվեց Տիգրան Մեծի վճռական ձեռնարկումների շնորհիվ և բնորոշվում էր հետևյալ հատկանիշներով.

ա) Արտադրության գլխավոր միջոցի՝ հողի նկատմամբ պետության՝ հանձինս արքունիքի և ռազմավարչական ապարատի գերագույն սեփականությունը: (Պետության կենտրոնացված բնույթը դրսևորվեց Հայաստանն ընդգրկած 120 ստրատեգիաների՝ պետական, ռազմավարչական միավորների ցանցում):

բ) Պետությունը վերացրեց տոհմատիրական ավագանու (Պլուտարքոսի կողմից Հայաստանում նշած «արքաների»՝ բասիլևսների) ինքնիշխանությունը տեղերում ու խոշոր հողատիրությունը¹:

գ) Ռազմավարչական ավագանին նյութապես գոյություն ուներ ոչ թե ծառայության դիմաց հող ստանալու շնորհիվ, այլ թագավորի կողմից խստիվ սահմանած եկամտի («ուտեստի») հաշվին. հավելյալ արդյունքի պետականորեն կանոնակարգված ու վերահսկվող յուրացում:

Արտաշեսյան և վաղ Արշակունյաց (1—2-րդ դդ.) պետությունը, այսինքն իշխող գերագույն ռազմավարչական կոլեկտիվը, հավելյալ արդյունքի օտարումով վերջին հաշվով նպաստում էր գյուղացիության համայնական կազմակերպության պահպանմանը²: Հայաստանի զարգացման հասարակական և քաղաքական հատկանշական գծերը թույլ չեն տալիս պնդել ստրկատիրական արտադրանքային վրա հիմնված հասարակարգի (ստրկատիրական հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայի) գոյությունը, որի ճգնաժամը պիտի հիմք ծառայեր քաղաքական և գաղափարաբանական «վերնաշենքի» փոփոխման, դրանով իսկ քրիստոնեության՝ իբրև նոր իշխող ֆեոդալական դասակարգի կրոնի ընդունման համար:

¹ R. Manassarian. «L'Arménie et le Proche-Orient hellénistique au temps de Tigrane le Grand» — Arménie entre Orient et Occident. Trois mille ans de civilisation. Sous la direction de R.H. Kévorkian. P. 1996. p. 32-37.

² А. И. Першиц, Д. Трайде. «Община» — Социально-экономические отношения и соционормативная культура, М, 1986, с. 112.

Ֆեոդալական հասարակական-քաղաքական սիստեմը Հայաստանում, հանձինս նախարարական տոհմերի լիիշխանության, հաստատվում է ոչ թե «ստրկատիրական» արտադրանքային ճգնաժամի, այսինքն՝ անմիջական արտադրողի հասարակական կարգավիճակի բնաշրջման (եվոլյուցիայի) ճանապարհով՝ ստրուկից դեպի գյուղացի, այլ պետական (արքայական) տիրական համակարգի թուլացման և ներքին ու արտաքին ուժերի ճնշման տակ 4-րդ դարի վերջում փլուզման հետևանքով:

Իր մեջ անորոշություն է բովանդակում ֆեոդալական արտադրանքային հասկացությունը: Ի տարբերություն հռոմեական վիլլայի սեփականատիրոջ՝ ֆեոդալը ինքը արտադրողական պրոցեսի կազմակերպիչը չէր, ինքը չէր տնտեսավարում: Հողի անմիջական տիրողը, արտադրության գործիքների, շարժական գույքի սեփականատերը գյուղացին էր: Ելնելով Արտաշեսյան և վաղ Արշակունյաց Հայաստանում պետական-տիրական, կենտրոնացված սիստեմի գոյության փաստից, հարկ է ընդունել, որ 3—4-րդ դդ. նախորդ ժամանակաշրջանի համեմատությամբ, տեղի ունեցավ միայն պետական (արքունական) հողաֆոնդի՝ ավելի ճշգրիտ, նրա աշխատավոր մարդկային ռեսուրսների փաստացի վերաբաշխում՝ ինքնիշխան դարձած տոհմերի միջև: Փոփոխություն չեն կրել շահագործման եղանակները՝ հավելյալ արդյունքի ոչ տնտեսական, հարկադրական յուրացումը՝ ռազմականապես տիրապետող դասակարգի կողմից:

Այսպիսով, չի փոխվել նաև իշխող դասակարգի սոցիալ-տնտեսական բնույթը. դա նույն ռազմական (ոչ տնտեսավարող) ավագանին էր՝ միայն արքունիքի՝ կենտրոնական կառավարության վերահսկողությունը թոթափած և տեղերում իր իրավունքները ինքնակամ ընդարձակած: Հայաստանում իրականում տեղ է գտել հասարակության տնտեսական արտադրական միավորի (գյուղացիական հարևանային համայնքի) հարատևման պայմաններում ինքնակալական պետության, ինքնաբավ այդ քաղաքական համակարգի վերահսկիչ, կանոնակարգող ֆունկցիաների թուլացում տեղային ավագանու նկատմամբ և դրա հետևանքով իշխող դասակարգի շերտավորում: Օգտագործելով մարքսիստական տեսության հասկացությունները, կարելի է արձանագրել «վերնաշենքային» ճգնաժամը, որը սակայն կատարվեց միայն «վերնաշենքին» բնորոշ ինքնուրույն զարգացման (դինամիկայի) հետևանքով: Մինչդեռ, ըստ նույն տեսության պնդման, գաղա-

փարաբանական վերնաշենքի արմատական փոփոխումը պիտի արտացոլեր բազիսային՝ տնտեսական արտադրողական հարաբերություններում վճռական տեղաշարժեր՝ կապված արտադրական սոցիալ-տնտեսական նոր ուժերի հանդես գալու հետ:

Հայաստանում տեղի ունեցած կրոնա-աշխարհայեցողական վճռական հեղաշրջումը՝ Մերձավոր Արևելքի ավանդական հասարակությունների պատմության համար աննախադեպ, բացառիկ փաստը, չի տեղավորվում քաղաքական - գաղափարաբանական վերնաշենքի տնտեսական բազիսով պայմանավորվելու մասին ուսմունքի մեջ:

Ի դեպ, եթե մենք անգամ հիմք ունենայինք ընդունելու պատմամատերիալիստական տեսության դրույթը քրիստոնեության մասին՝ իբրև «ֆեոդալական հասարակության գաղափարաբանության», ապա այդ դեպքում էլ բնավ չէր բացառվի պետական իշխանության հետամտած կոնկրետ քաղաքական նպատակների հարցը:

Ոչ մարքսիստական մոտեցում:

Արտասահմանյան պատմական աշխատություններում (նույնպես ոչ հատուկ մենագրական բնույթի ուսումնասիրություններում) քրիստոնեության ընդունման փաստին ցուցաբերվող մոտեցումը կարելի է, ընդհանուր առմամբ, անվանել «պոզիտիվիստական»: Այն չի փորձում բացատրել այդ իրադարձության պատճառները, հետևաբար, նաև գնահատել նրա կոնկրետ նշանակությունը, և սահմանափակվում է Ազաթանգեղոսի աշխատության նյութերի վերաշարադրանքով¹: Այդ դեպքում էլ, ինչպես և մարքսիստական տնտեսամետ ըմբռնման մեջ, նկատի չի առնվում ազգային պետական խնդիրների բուն գոյությունը, հին Հայաստանի հասարակական զարգացման առանձնահատկությունները՝ պետության ինքնաբավ բնույթը, հասարակության նկատմամբ նրա ինքնուրույն ղեկավար դերը: Ըստ էության, գերագնահատվում է Հայաստանում քրիստոնեության տարածման տարերայնությունը, որի շնորհիվ 4-րդ դարի շեմին այն պիտի դառնար գերիշխող կրոն: Թագավորը միայն վավերացրեց ստեղծված դրու-

թյունը: Այնինչ, փաստերի վրա հարևանցի գցած հայացքն անգամ խորհելու տեղ է թողնում: Քրիստոնեությունը ընդունվեց Հայաստանում՝ սոցիալ-քաղաքական կառուցվածքով, կրոնական համակարգով, քաղաքակրթական տիպով իրանական աշխարհին մոտ երկրում, մինչդեռ Հռոմեական կայսրությունում, որի հասարակության մեջ սկզբնավորվեց նոր ուսմունքը, այն որպես միայն գերիշխող կրոն ճանաչվում է 340-ական թթ., Կոնստանցիոս կայսեր օրոք:

Կարելի է հիմնավոր կերպով կարծել, որ 2—3-րդ դդ. Հայաստան եկել են քրիստոնյա քարոզիչներ, որ նրանք տարածում էին նոր վարդապետությունը, որ փորձեր են արվել հիմնադրելու քրիստոնեական համայնքներ²:

Մյուս կողմից, Հայաստանում քրիստոնեության տարածման մասին 1—3-րդ դդ. եղած սուղ տեղեկություններին դժվար է անվերապահորեն հավատ ընծայել: Հռոմեացի քրիստոնյա գրող Տերտուլիանոսի (160-220) հայտարարությամբ «քրիստոնյա են դարձել աշխարհի բոլոր ժողովուրդները, պարթևները, մեդագիները, էլամիտները, Միջագետքի, Հայաստանի, Փոյուգիայի, Կապադովկիայի, Պոնտոսի, Հռոմի բնակիչները, Երուսաղեմի հրեաները»: Քրիստոսին հավատացյալ ժողովուրդների թվարկումը եզրափակում են սարմատները, դակիացիները, գերմանները, սկյութները:

Եկեղեցական պատմաբան Մ. Է. Պոսնովի կարծիքով Տերտուլիանոսի սույն հաղորդումը ակնառու չափազանցումներ է բովանդակում՝ ընդդիմախոսների հետ սուր վիճաբանության հետևանքով³:

Այն, հարկավ, բավարար հիմք չի տալիս 2-րդ դարում Հայաստանում քրիստոնեության զգալի տարածման, քրիստոնյա մեծաթիվ համայնքի գոյության մասին անվերապահ եզրակացություններ անելու համար⁴: Տերտուլիանոսի ասածից կարող է բխել միայն, որ

¹ Հայաստանում մինչև նրա պաշտոնական դարձը քրիստոնեություն տարածելու փորձերը կարող էին արձագանք գտնել վկայաբանական գրականության մեջ, որը Բ. Ս. Տեր-Դավթյանի դիտարկմամբ «ունի մեկ ընդհանուր ուղղվածություն՝ ձգտում Հայաստանում քրիստոնեության տարածման պատմությունը տանելու առաջին դարեր, հայերի մկրտությունը կապելու առաքյալների՝ Քրիստոսի աշակերտների անունների հետ»: (Տես՝ **К. С. Тер-Давтян. Предисловие — Армянские жития и мученичества V - XVIII вв.**, Ер. 1994, с. 13).

² **М. Э. Поснов. История христианской церкви (до разделения Церквей — 1054 г.)**. Брюссель, 1964 (Киев, 1991) с. 77-78.

³ Այդպիսի ենթադրություն է անում Ռ. Գրոսսեն (**R. Grousset, Histoire de l'Arménie**, p. 121).

⁴ Նման մոտեցում է ցուցաբերվում *Histoire du Christianisme, Sous la direction de J.-M. Mayeur. Ch. et L. Pietri, A. Vauchez, M. Venard. t.2. Desclée 1995*. կոլեկտիվ աշխատության համապատասխան բաժիններում. Ch. Pietri *La géographie nouvelle*. p. 114-115. P. Maraval. *Les nouvelles frontières p.* 943-944.

մ.թ. 2-րդ դ. երկրորդ կեսին Հայաստանի բնակիչները քրիստոնեությանը ոչ ավելի մեծ չափով հաղորդվեցին, քան Երուսաղեմի հրեաները, պարթևները կամ սկյութներն ու դակիացիները: 2—3-րդ դդ. Հայաստանում քրիստոնեության հնարավոր տարածման չափերը պարզելու համար չեն կարող ցուցադրական ծառայել առանձին քարոզիչների գործունեության փաստերը¹: Այստեղ որոշիչ կլինի, ինչպես վերը նշվեց, Հայաստանի տարբեր սոցիալական շերտերի (դասակարգերի) կողմից քրիստոնեության ըմբռնման պատրաստակամության աստիճանը: Քարոզի հաջողությունը դրանից էր կախված՝ նոր կրոնը յուրացնելու, հասկանալու ունակությունից, իսկ դրան, որպես կանոն, նախորդում է հին կրոնական գիտակցության որոշակի ճգնաժամը, հիասթափությունը հին «հեթանոս» աստվածներից: Այդպիսի բնույթի երևույթ դիտարկվում է հռոմեա-հելլենիստական հասարակության իշխող խավերում: «Դասական հեթանոսական կրոնների ճգնաժամը երկարատև և բարդ պրոցես էր, որն ընթանում էր պոլիսի և պոլիսային գաղափարախոսության հաղթահարման կապակցությամբ»²: Այդ միջավայրում՝ նախկին քաղաքացիական ինքնավար համայնքում (պոլիսում) դարձրելով քրիստոնեություն խթանված էր կայսրության կոնկրետ քաղաքական իրողությամբ: Հանրապետական քաղաքացիական արժեքների խոր ճգնաժամը՝ քաղաքի ինքնավարության ձևականացում, քաղաքացիական ազատությունների հետզհետե ճնշում, քաղաքացու անձնական անպաշտպանվածության վիճակի ապրումներ, առաջ բերեցին այն հոգևոր վակուումը, որն, ի վերջո, լցվեց հույս ներշնչող ուսմունքով: Անգամ ամենաթռուցիկ հայացքը անկարելի է դարձնում որևէ զուգահեռներ անցկացնել Հայաստանի և Հռոմեական կայսրության հասարակություններին բնորոշ հոգևոր և բարոյական կացությունների միջև:

¹ Եվսեբիոս Կեսարացի (260-339) «Եկեղեցու պատմությունը» աշխատության մեջ հիշատակում է Հայաստանում եպիսկոպոս Մեհրուդանին (Hist. Ecc. 14,46,2), որին ուղերձ է գրել Ալեքսանդրիայի եպիսկոպոս Դիոնիսոսը: Հիմնավոր է թվում այն տեսակետը, որի համաձայն Մեհրուդանի նստավայրը տեղադրված էր Հռոմեական կայսրության սահմանների ներսում՝ Փոքր Հայքում (տես՝ Histoires des Arméniens, Toulouse, 1982, p.136, կոլեկտիվ աշխատություն):

² Յ. Դ. Фролов. Возникновение христианства. — Г. Л. Курбатов, Э. Д. Фролов, И. Я. Фроянов. Христианство, с.45.

Այսպիսով, ընդգծենք այն իրողությունը, որ հռոմեա-հելլենիստական աշխարհում և Հայաստանում դարձրելու ունեցել է զանազան պատճառներ, որոնց հիմքում հասարակությունների տարասեռությունն է, այլ տիպաբանությունը: Այդ սկզբունքային տարբերությունները ճիշտ կլինի բնութագրել նաև որպես քաղաքակրթական բնույթի տարբերություններ (քաղաքակրթության հասկացության կիրառումը դրանց բնորոշման համար ամենահարմարն է)¹:

Հին Հայաստանի օրինակով մենք ունենք ավանդության (ավանդության պահ) քաղաքակրթություն՝ անհատի ճշգրիտ ամրագրված դերով (այսինքն՝ անձնական կախվածության որոշակի ձեւով) արխայիկ կոլեկտիվում՝ նահապետական ընտանիքում, համայնքում, արքունիքում: Հասարակության (սոցիումի) կազմակերպման մեջ վճռորոշ են ուղղահայաց կապերը: Անձի ինքնագիտակցության ճգնաժամ այդ հասարակությունը չի ճանաչել: Ա. Ֆ. Լոսևի սահմանմամբ անհատապաշտությունը (ինդիվիդուալիզմը) հելլենիստական մշակույթի գլխավոր դիմագիծն է: Անտիկ քաղաքակրթությանը բնորոշ էր մասնավոր սեփականության և քաղաքացիական ազատությունների (իրավունքների) սկզբունքների փոխալման ավորվածությունը, անձի ինքնորոշման զարգացած աստիճանը՝ ընդհուպ մինչև հասարակությունից գիտակցական օտարացում (էպիկուրյան, կինիկյան բարոյականություն)²:

Հայկական և անտիկ (հռոմեա-հելլենիստական) հասարակությունների քաղաքակրթական (հոգևոր, սոցիալական, մշակութային և այլն) տարասեռությունը որևէ հիմքից զրկում է քանիցս արտահայտված այն դրույթը, որ քրիստոնեական վաղ քարոզի կենտրոն հռոմեական Սիրիայի հետ Հայաստանի հարևանությունը պիտի նպաստավոր հանգամանք լիներ 1-ին դարից Հայաստանում նոր

¹ Որպես հասարակության քաղաքակրթական պատկանելության ամենատեղական չափանիշ իրավացի է թվում սահմանազատել մարդու (անհատի) դրությունը (կարգավիճակը) հասարակական կապերի ողջ միակցության մեջ և այդ կապերի բնույթը: Տվյալ իրողության ասպեկտներից մեկն է իշխանության հարաբերություններում ավազանու միջավայրից ելած անհատի դրությունը:

² Հելլենիզմի դարաշրջանի մարդու ինքնագիտակցման և աշխարհայեցողության համակողմանի շարադրանքը տալիս է Ա. Ֆ. Լոսևը (А. Ф. Лосев. История античной эстетики. Ранний эллинизм, М., 1979, с. 17-48):

դավանանքի տարածման համար¹: Աշխարհագրական մոտիկությունը նշանակություն չունեցող հանգամանք է հասարակությունների տիպաբանական տարբերության համեմատությամբ:

4-րդ դարի շեմին Հայաստանում քրիստոնեությունն ըմբռնելու պատրաստականությունը հնարավոր է պարզաբանել հայկական հասարակության երեք հիմնական սոցիալական դասերի՝ գյուղացիության, քաղաքային բնակչության և ավագանու դավանած կրոնների քննության շնորհիվ: Աղբյուրները տալիս են կրոնական իրադրության բարդ պատկեր:

Կրոնական իրադրությունը Հայաստանում քրիստոնեացման նախօրյակին

ա) Գյուղացիություն. Գյուղում կրոնական իրադրությունը պատկերացնելու համար մեծ արժեք ունի Փավստոս Բուզանդի աշխատության դրվագը, որը նկարագրում է 340-350-ական թթ. իրավիճակը: Մեզ հայտնի չէ, որ այն երբևէ հատուկ քննման առարկա է դարձել: Ներկայացվող դրվագը որևէ հիմքից զրկում է Հայաստանի բնակչության մեջ, մանավանդ գյուղացիական զանգվածներում պաշտոնական դարձից հետո քրիստոնեության դյուրին յուրացման մասին պատկերացումները: Մեջբերենք այն՝ ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի աշխարհաբար թարգմանությամբ:

«Որովհետև վաղուց ի վեր, երբ նրանք քրիստոնեության անունն ստացան՝ այդ (կրոնը) հանձն առան հարկից ստիպված՝ իբրև մի մարդկային սովորություն, իբրև մի մոլորություն, առանց ջերմեռանդ հավատի, (կրոնն ընդունեցին) ոչ թե գիտությամբ, հուսով ու հավատով, ինչպես որ հարկն էր, այլ միայն քչերը, որոնք փոքր ի շատե ծանոթ էին հունական կամ ասորի գրագիտության՝ մասամբ հասկանում էին այդ (կրոնը): Իսկ որոնք որ գրագիտության արվեստից զուրկ էին, նախարարների և շինականների մյուս խառնիճաղանձ բազմությունը, եթե ուսուցիչները նստելով գիշեր ցերեկ ամպերի նման ուսումը ինչպես հորդ անձրև նրանց վրա հոսեցնեին՝ նրանցից

ոչ մեկը ոչ մի խոսք, ոչ կես խոսք, ոչ մի բան, ոչ մի նշույլ իրենց լսածներից չէին կարող մտքերը պահել կամ հասկանալ: Որովհետև նրանց մտքերն զբաղված էին անպիտան, անօգուտ բաներով, ինչպես փոքր երեխաները, որոնք տարվում են իրենց երեխայական խաղալիքներով, այնպես և նրանք, անփույթ լինելով պիտանի ու կարևոր բաներ՝ իրենց տիաս մտքերով՝ իրենց (ժամանակը) մաշում էին պարսավելի կրթություններով, հին հեթանոսական սովորություններով, խուժադուժ բարբարոսական միտք ունենալով: Նրանք սիրում էին իրենց առասպելների երկերը, վիպասանությունները, նրանցով կրթվում էին, նրանց հավատում էին, նրանց մեջ հարատևում... Աստվածների հին պաշտամունքները կատարում էին գիշերները՝ նման պոռնկական գործի, ոմանք հենց իրենց վրա կատարում էին նույն պոռնկական ցանկությունը: Ուստի ոչ խելացի խրատ էին լսում և ոչ հնազանդում էին առաջնորդների քարոզած աստծու պատգամներին, այլ նրանց հանդիմանական խոսքերի համար նրանց ատում էին, հալածում և սպանում...»¹:

Բերված հաղորդումը վերաբերում է դարձից մոտ քառասուն տարի հետո ընկած ժամանակաշրջանին, Տիրանի թագավորման շրջանին

¹ Փավստոս Բուզանդ, Պ.Է.Ե. ԺԳ: (Երևան, 1987 թ.)

«Զի՛ի վաղնջուց, յորմէ հետէ առին նոցա զանուն քրիստոնեանն, լոկ միայն իբրև զկրօսս իմն մարդկութեան յանձինս իրեանց և ոչ ջերմեռանդն ինչ հաւատովք ընկալան, այլ իբրև զմոլորութիւն իմն մարդկութեան ՚ի հարկէ: Ոչ եթէ որպէս պարտն էր գիտութեամբ յուսով կամ հաւատով, քայց միայն սակաւ ինչ զհանգամանս գիտէին հելլէն կամ ասորի դպրութեանց, որք էին հասու ինչ այնմ փոքր ՚ի շատէ: Իսկ որք արտաքոյ քան զգիտութիւն արուեստին էին խառնադանձ բազմութիւն մարդկան ժողովորոց նախարարացն և կամ շինականութեանն, եթէ զցայգ և զցերեկ նստեալ վարդապետացն և ըստ նմանութեան ամպոցն իբրև զյորդահեղեղ ինչ անձրևաց սաստկութիւն զվարդապետութիւնն ՚ի վերայ հոսէին, ոչ որ ՚ի նոցանէն և ոչ մի ոչ, և ոչ մի բան, և ոչ կէս բանի, և ոչ դոյզն յիշատակ ինչ, և ոչ նշմարանս ինչ զոր լսէինն, և ոչ կարէին ինչ ունել ՚ի մտի: Վասն զի միտք իրեանց ընդ անպիտանս ընդ անօգուտս և եթ զբօսեալ էին. զոր օրինակ մանկունք տղայք ընդ մանգութեանն և ընդ տղայութեանն խաղալիկ խանկարեալք, և զպիտոյիցն և զկարևորացն ոչ ինչ փոյթ արարեալ, սոյնպէս և ղեգերեալ մաշէին յանուղղայ կրթութիւն ընդ չքնտոյ մտացն ՚ի հնութիւն հեթանոսաթեանց սովորութեանց, բարբարոս խուժադուժ միտս ունելով: Եւ զիրեանց երգս առասպելաց զվիպասանութեանն սիրեցեալք ՚ի փոյթ կրթութեանցն, և նմին հաւատացեալք, և ՚ի նոյն հանապազորդեալք... Եւ զդիցն հնութեան պաշտամունս ՚ի նմանութիւն պոռնկութեան գործոյն ընդ խաւար կատարէին, և ոմանք զնոյն իսկ ցանգութիւն զիջութեան պոռնկութեան կատարէին յանձինս իրեանց: Վասն այսորիկ ոչ զխրատ իմաստութեան լսէին, և ոչ առաջնորդացն ասելոյ զաստուծոյ պատգամն անսացեալք հնազանդէին, այլ վասն ՚ի նոցանէն յանդիմանութեանն, ատէին և հալածէին զնոսա և սպանանէին»:

¹ Այդպիսի միտք արտահայտում է Ն. Ադոնցը, (Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана (СПб 1908), Ер., 1971, с. 346).

(մոտ 340-ական թթ.): Փալստոսը վկայում է երկու խավի՝ շինականության և նախարարության մեջ իշխող հակաքրիստոնեական տրամադրությունների մասին: Կարևոր է քրիստոնեության ընդունման բնույթի վերաբերյալ նրա խոստովանությունը, որ նոր կրոնը ընդունվեց հարկադրաբար: Մեր առջև ներկայացված են ոչ թե մերժման առանձին, մեկական դեպքեր, այլ բնակչության լայն զանգվածներ ընդգրկած գաղափարաբանական ընդդիմության երևույթներ: («Խառնադանձ բազմութիւն մարդկան ժողովրդոց նախարարացն և կամ շինականութեան»): Կրոնական դիմակայությունը վերածվում է ամենախիսկական շարժման, եկեղեցու ներկայացուցիչները վտարվում են կամ սպանվում, հին աստվածների պաշտամունքները բացեիքաց կատարվում (Խոսրովի օրոք այդ ծեսերը կատարվում էին գաղտնաբար): Շարունակելով իր օբյեկտիվ նկարագրությունը, հեղինակը չի թաքցնում քրիստոնեության նկատմամբ բնակչության ոչ ըմբռնող լինելու փաստը, քրիստոնեության բացասական գնահատականը («իբրև զմոլորութիւն իմն մարդկութեան»): Միանգամայն համոզիչ են քրիստոնեության հանդեպ այդ մերժողական վերաբերմունքի պատճառները, որ բերում է Փալստոս Բուզանդը: Դա նախ՝ լեզվական անջրպետ է, քարոզը տարվում էր հունարեն և ասորերեն՝ մեծամասնության համար անհասկանալի լեզուներով: Եվ երկրորդը՝ բնակչության՝ համայնական գյուղացիների և նախարարների նվիրվածությունն է առասպելին և վեպին: («Եվ զիդեանց երգս առասպելաց զվիպասանութեան սիրեցեալք»): Այդ կարևոր վկայությունը թույլ է տալիս հաստատել հետևյալ իրողությունը: Փալստոս Բուզանդի նշած առասպելը գոյություն ունի քնարերգական ձևով, հիշատակված է վիպասանության հետ միասին: Այն, ինչպես երևում է, լիովին բավարարում էր ժողովրդի հոգևոր պահանջմունքները: Այստեղ, անշուշտ, վկայված է առասպելը՝ մյուսոսը՝ արխայիկ, ավանդապահ, տվյալ դեպքում՝ կոնկրետ գյուղացիական հասարակության հասարակական գիտակցության ձևը¹:

«Առասպելը (մյուսոսը) պոետիկ ձևն է, որ դուրս է գալիս պոեզիայի շրջանակներից նրանով, որ ճշմարտություն է հռչակում»²:

¹ Փ. Խ. Կեսսիդի. От мифа к логосу. (Становление греческой философии), М., 1972, с. 39-63.

² Գ. Ֆրանկֆորտ, Գ. Ա. Ֆրանկֆորտ, Ժ. Սիլվեստր, Գ. Կոբսեն, նշվ. աշխ. ս. 28.

Փալստոս Բուզանդի հաղորդման մեջ առասպելը հանդես է գալիս որպես նոր կրոնական գիտակցության՝ անդրաշխարհյան (տրանս-ցենդենտ) աստծո գաղափարի ընդդիմադիր: Կրոնական - զգայական մտածողությունը խոչընդոտ է աստծո վերացական ըմբռնման համար՝ իբրև համաշխարհային բանականություն, որը օժտված է ստեղծարար Լոգոսով (Բանով)¹: Փալստոս Բուզանդի նկարագրած իրադրությունը բնորոշելի է առասպելաբանական հին գիտակցության և քրիստոնեական աստվածաբանության սուր բախմամբ: Քրիստոնեական դավանությունը, փուլային առումով, սահմանազատելի է առասպելաբանությունից՝ նրան հակադրելով անդրկողմյան «ճշմարտությունը»²: Կոնկրետ - զգայական առասպելաբանական աշխարհընկալումը դրսևորվում էր կռապաշտության տեսքով՝ աստվածության նույնացումով նրա կոնկրետ պատկերի հետ³: Փալստոս Բուզանդի հաղորդումից ակներև է, որ նախաքրիստոնեական Հայաստանում հին աստվածների հավատը ձգնաժամ էր ապրում: Գյուղում շարունակում էին պաշտել Արային, Աստղիկին, Անահիտին:

Քրիստոնեությանը ցույց տված ընդդիմության պատկերը, որն ի հայտ է գալիս Փալստոս Բուզանդի բերած նկարագրից, լիովին համապատասխանում է գյուղացիական միջավայրում քրիստոնեության նկատմամբ վերաբերմունքի մասին տվյալներին: Գիտության մեջ իրավամբ ընդունվում է այն դրույթը, որ գյուղացիությունը, կրոնական առումով, բնակչության ամենապահպանողական շերտն էր⁴: Քրիստոնեությունը ամենաերկար չընդունվեց նրա միջավայրում (Գալիլայում, Պանոնիայում, Փոյուգիայում): Այդ հանգամանքը վկայված է արդեն Պոլոս առաքյալի անհաջող փորձով Լիկոնիայում, երբ գյուղում նրան և իր ուղեկցին աստվածների տեղ ընդունեցին: Վաղ շրջանում քարոզը տարվում էր քաղաքի միջավայրում: Կայսրության արևելյան պրովինցիաների գյուղական վայրերում քրիստոնե-

¹ «Սկզբից էր Բանը, եւ Բանը Աստուծոյ մօտ էր, եւ Բանը Աստուած էր»: Ավետարան ըստ Հովհաննեսի (Ա, 1):

² Ս. Ս. Աверинцев. Христианская мифология — Мифы народов мира, т. 2, с. 598.

³ Լ. Օппенхейм. Древняя Месопотамия. М., 1990, с. 145-146.

⁴ Ի. Ս. Свенцицкая. От общины к церкви. М. 1985, с. 96. А. Я. Гуревич. Средневековый мир: культура безмолствующего большинства. М. 1990. с. 43-46Р. Petit. Histoire generale... t2. La crise de l'Empire, p. 242.

յաների որոշ սակավ քանակը արձանագրվում է 2-րդ դարից սկսած: Ե. Ս. Գոլուբցովան, քննելով 3-րդ դարի Փոքր Ասիայի գյուղական վայրերից ծագող վիմագրական նյութերը, հանգում է կարևոր եզրակացությունների¹: Փոքրասիական գյուղում տարածված էին «Արբազան և Արդարացի» դիցուհու և Արտեմիս-Անահիտի պաշտամունքները: Գյուղացիները օգնություն էին հայցում տեղական, իրենց բնիկ աստվածներից: Փոքր Ասիայի քաղաքներից քրիստոնեական արձանագրությունների քանակը զգալիորեն մեծ էր, քան գյուղական վայրերից²: Գյուղական շրջաններում՝ Գալաթիայում, Փռյուգիայում, Լիկանոնիայում քրիստոնեության ներթափանցումը վկայվում է 4-րդ դարից միայն³: Միանգամայն ներդաշնակ Փավստոս Բուզանդի ներկայացրած պատկերի հետ՝ Ե. Ս. Գոլուբցովան եզրահանգում է, «որ համայնական կոլեկտիվիզմը, ներփակությունը, ընդհանուր աստվածներին երկրպագելը, գյուղական համայնքի կյանքի ողջ կարգը ընդդիմանում էին նրան խորթ դավանության ներթափանցմանը»⁴:

Հայտնի է, որ Հռոմեական կայսրության մեջ քաղաքը (ինքնավար քաղաքացիական համայնքը) քրիստոնեության տարածման սոցիալ-մշակութային միջավայրն էր: 1—4-րդ դդ. Հայաստանի քաղաքների հասարակական և հոգևոր կյանքի մասին տեղեկություններն ավելի քան սուղ են, և ցայսօր գիտության տրամադրության տակ չկան այնտեղ քրիստոնյա համայնքների գոյությունը հավաստող անմիջական վկայություններ: Եթե դիմենք վկայաբանությունների տվյալների, ապա նրանք իրենց սղությամբ հանդերձ, այնուամենայնիվ, թույլ չեն տալիս Հայաստանի քաղաքներում պատկերացնել Հռոմեական կայսրության քաղաքին բնորոշ իրադրությունը: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Հռոմեական կայսրությունից Հայաստան գաղթած քրիստոնյաների քարոզչական գործունեությունը ընթանում է Վաղարշապատ քաղաքում: Բայց հենց նույն քաղաքը, Ագաթանգեղոսի պատկերմամբ, ներկայանում է քրիստոնյաների համար իրպես թշնամական միջավայր: Քրիստոնյաները (ավելի քան 70 մարդ), որոնց հետ էին

Հռիփսիմեն և Գայանեն, հայտնվում են լիակատար մեկուսացման մեջ, օտարացված քաղաքային բնակչությունից: Որ Ագաթանգեղոսը չի չափազանցում Հռիփսիմեի ու նրա կրոնակիցների այդ ողբերգական վիճակը, վկայում է քաղաքում նրանց ապրելակերպի մասին հետևյալ կոնկրետ ռեալիստական մանրամասնը: Մյուսնդ, հայթայթելու համար նրանք ստիպված էին վաճառել իրենց ունեցվածքը՝ որովհետև ապրուստի այլ միջոցներ, Ագաթանգեղոսի բացատրմամբ, նրանք չեն ունեցել (Ագաթ. 150): Այդ պերճախոս փաստի առթիվ հարկ է նկատել, որ քրիստոնեական համայնքների հանրահայտ սկզբունքն էր նյութական օգնություն և բարոյական աջակցություն ցույց տալ իրենց դավանակիցներին՝ եղբայրներին, մանավանդ, եթե վերջիններս կարիքավոր էին ու հալածական¹:

177 թ. Լուգուդունում (Լիոնում) քրիստոնյաների հալածանքների ժամանակ, զնդաններ նետված և կրկեսի արենայում նահատակվելու դատապարտված քրիստոնյաներին սատարում էին ազատ մնացած իրենց դավանակիցները²: Նրանց չէր վախեցնում քրիստոնյաների մահապատիժ սահմանել պահանջող ամբոխի ներկայությունը քաղաքում:

Լուկիանոսը (մոտ. 120-180)՝ թափառաշրջիկ փիլիսոփա Պերեգրինոսի մասին իր պատմվածքում (Luc. De mor. Per., 11-13) նշում է, որ երբ հռոմեական իշխանությունները նրան բանտարկեցին քրիստոնյաների հետ մտերմանալու համար, բազմաթիվ քրիստոնյաներ, առավոտ կանուխ, հերթապահում էին բանտի առաջ, իսկ համայնքի առաջնորդները, կաշառելով պահակներին, Պերեգրինոսի հետ ժամանակ էին անցկացնում զնդանում: Անգամ գալիս էին քրիստոնյաների պատվիրակություններ այլ քաղաքներից: Քրիստոնյաների համերաշխության ու փոխօգնության օրինակները կարելի է շարունակել:

Քրիստոնյաները, որոնց հետ եկել էր Հռիփսիմեն, Վաղարշապատում իրենց գտնվելու ժամանակ հավատակիցներից աջակցություն

¹ Е. С. Голубцова. Мировоззрение горожанина и крестьянина Малой Азии в I - III вв. — Культура Древнего Рима, М. 1985, т. 2, с.329-330.

² Е. С. Голубцова. Նշվ. աշխ. с. 324.

³ Е. С. Голубцова. Նշվ. աշխ. с. 326-327.

⁴ Е. С. Голубцова. Նշվ. աշխ. с. 328-329.

¹ Հռիփսիմեի և Գայանեի վկայաբանության մեջ արտացոլված իրողություններից մեկը քրիստոնեական դավանության ժողովրդականության փաստն է կանանց միջավայրում: (Տես նաև М. Э. Поснов, Նշվ. աշխ. с. 83):

² Լուգուդունի եպիսկոպոս Հիրենաի վկայաբանությունների մասին գրքից հայտնի այդ փաստը, որպես միջքրիստոնեական համերաշխության օրինակ, բերում է Ի. Ս. Ավենցիգկայան: И. С. Свенцицкая, От общины к церкви, с. 127.

չեն ստացել, ամենամանրամասն բաների կարիք զգալով: Այդ հանգամանքը, անշուշտ, չի կարող խոսել Վաղարշապատում տվյալ պահին քրիստոնեական համայնքի առկայության օգտին, առավել ևս, անկարելի է, հետևելով Ագաթանգեղոսի հաղորդած պատմությանը, միանալ այն կարծիքին, թե Հռիփսիմեն և իր ուղեկիցները «իրենց կողմն են գրավել շատ հետևորդների»¹: Քրիստոնեության ընդունման շեմին Հայաստանի քաղաքային բնակչության միջավայրում տարածում գտած կրոնի հարցը կարոտ է առանձին դիտարկման:

բ) Հայաստանի քաղաքների բնակչության կրոնական պատկանելության հարցը (մ.թ.ա. 1 — մ.թ. 4-րդ դդ.)

Արտաշեսյան և Արշակունյաց ժամանակաշրջանների հայկական քաղաքներում ապրում էր մեծաքանակ օտարազգի բնակչություն՝ մ.թ.ա. 70-ական թթ. Տիգրան Մեծի ձեռքով վերաբնակեցված կիլիկյան հույների, կապադոկիացիների, ադիաբենցիների, ասորեստանցիների հետնորդներ: Ինչպես գիտահետազոտական, այնպես էլ հանրամատչելի գրականության մեջ լայն տարածում է գտել այն կարծիքը, որ Նշված ժողովուրդների ներկայացուցիչներից բացի Տիգրան Մեծը Պաղեստինից² Հայաստան բերել տվեց մեծաթիվ հրեական գաղութաբնակների: Այդ կարծիքը հիմնվում է Փալատոս Բուզանդի հաղորդման վրա. 367-368 թթ. Շապուհ 2-րդի գործերը, ավերելով հայկական քաղաքները՝ Վաղարշապատը, Արտաշատը, Նախիջևանը, Երվանդաշատը և այլն, հայկական բնակչության հետ միասին գերեվարել են նաև հրեաներին, թվով մինչև 95 հազար ընտանիք՝

«տուն», ինչը մոտավորապես կկազմի կես միլիոն մարդ¹: Փավստոս Բուզանդը գրում է. «Զայս ամենայն բազմութիւն Հրէից, զոր գերեցին տարան յերկրէն Հայոց, ածեալ էր յերկրէն պաղեստինացոց մեծի թագաւորին Հայոց Տիգրանայ 'ի ժամանակին՝ յորժամ գերեաց նա և ած 'ի Հայս զքահանայապետն Հրէից զՀիւրկանդոս զառաջին ժամանակաւ: Եվ էաժ մեծ արքայն Տիգրան զամենայն զիւրութիւնն զայն բնակեցոյց 'ի քաղաքսն Հայոց յիւրում դարուն ի ժամանակին» (Փ.Բ. 4 ԾԵ): Այդ հաղորդումից եզրակացություններ են արվում ոչ միայն Սիրիայից և Հուդայից (Հրեաստանից) Տիգրանի կողմից հրեաների արտաբնակեցման, այլև Հայաստանի քաղաքների բնակչության էթնիկական կազմի մասին²:

¹ Փաժտոսոս Բուզանդի տվյալների համաձայն՝ Սասանյան զորքերը դուրս են բերել 82 հազար հայկական ընտանիք (սուռն»), այդ թվում Արտաշատից՝ 40 հազար, Երվանդաշատից՝ 20 հազար, Ջարեհեականից՝ 5 հազար, Ջարիշատից՝ 10 հազար, Նախիջևանից՝ 2 հազար, Կանից՝ 2 հազար: Գերեվարված հրեական ընտանիքները կազմում էին 95 հազար, այդ թվում՝ Արտաշատից՝ 9 հազ., Երվանդաշատից՝ 30 հազ., Ջարեհեականից՝ 8 հազ., Ջարիշատից՝ 14 հազ., Նախիջևանից՝ 16 հազ., Կանից՝ 18 հազ.: Կաղարշապատից դուրս բռնվեց 19 հազ. ընտանիք, սակայն Փաժտոսոս Բուզանդը չի հայտնում, թե որքան էր նրանց մեջ հայերի քանակը, իսկ որքան՝ այլ էթնոսի ներկայացուցիչների: Այդ տեղեկությունների կարևոր աղբյուր է Բնումա Մովսես Խորենացին: Կանի հրեաները վերաբնակվեցին Սապադանում, իսկ Արտաշատի և Կաղարշապատի հրեաները քրիստոնեություն են ընդունել Հայաստանի դարձի ժամանակ:

2. Մանանդյանը, հիմնվելով Փավստոս Բուզանդի այդ հարդորման վրա, գտնում է, որ «Հայաստանի քաղաքների բնակչության մեծագույն մասը կազմել են հրեաները» (Հ. Շ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 206)։ Նույն տեսակետն է պաշտպանում Գ. Ա. Մելիքիշվիլին (նշվ. աշխ. էջ 448, ծանոթ. 230), գտնելով, որ «մ.թ. առաջին դարերի հայկական քաղաքների բնորոշ առանձնահատկությունն էր հրեական և սիրիական բնակչության գերակշռությունը»։ Ընդ որում, անկարելի է ընդունել այն կարծիքը (տես Շ. Դ. Երեմյան, նշվ. աշխ., շ. 24-25, Գ. Ա. Մելիքիշվիլի, նշվ. աշխ., շ. 448, ծանոթ. 230), թե իբր, ի դեմս գերեվարված հայերի, հարկ և նկատելու ենթադրելով ոչ թե բուն հայերին, այլ Հայաստանի քաղաքների մաքուր քրիստոնեական բնակչությանը, այն է՝ սիրիացիներին, հույներին և այլն։ Այդպես կարծելով՝ «հայ» բառը (Էբնուսինը) չափերտների մեջ են վերցնում։ Հազիվ թե արդարացված է այն ենթադրությունը, որ քրիստոնյա հեղինակը, ցանկանալով մատնացույց անել ընդհանրապես քրիստոնյաներին, դավաճաբանական պատկանելությունը նշանակող տերմինի փոխարեն («քրիստոնյաներ») կօգտագործեր Էբնանվանում («հայ»)։ Եվ միանգամայն ճիշտ չէ մտածել, որ Փավստոս Բուզանդը, իշխատակելով և՛ հայերին, և՛ հրեաներին, հավասարապես առաջնորդվում էր դավանական մոտեցմամբ։ Եթե դա իրավացի է հրեաների հարցում, ապա նույնը չէր կարող լինել հայերի դեպքում։ Մնում է միայն հիշել, որ քրիստոնեությունը վերագրային, համաշխարհային կրոն է, և հայ եղիցիակը ոչ մի դեպքում չէր կարող հայ համարել Հայաստանում Քրիստոսի բուրդ հավատացյալների, անտեսելով վերջիններիս Եթնիկական պատկանելությունը։ «Հայ» Էբնանվանումը Փավստոս Բուզանդի երկում օժտված է կոնկրետ Եթնիկական բովանդակությամբ, որի հիմքում նա դառում է լեզվական պատկանելությունը։ Հատկանշական է, որ Փավստոս Բուզանդը, խոսելով անգամ կրոնավորների մասին, չի մոռանում նշել նրանց Եթնիկական ծագումը (աստիճան Զարիսան, Դանիելը, հույն Եպիֆանը և այլն)։

¹ История древнего мира. М., 1989, т. 3, с. 279.

² **Հ. Մանանդյան**, **Քննական տեսություն**, հ. Բ., էջ 208, **Գ. Ա. Меликишвили**. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959, с. 448, **Л.М. Меликсет-Бек**. Armeno-hebraica. Тбилиси, 1945, с. 238. **С. Т. Еремян**. Развитие городов и городской жизни древней Армении— ВДИ. 1953, № 3, с. 14-16. **Գ. Грец**. История евреев, т.4. Одесса, 1905, с. 273: Այդ տեսակետը շարադրված է История древнего мира, т. 2. Расцвет древних обществ, М. 1989, 5-м номер, 10, որտեղ, ընդ որում, ասված է, որ այդ հիշանքները («հուրացիները») լիովին ձուլվել են տեղացի բնակչության հետ:

Հրեա ժողովրդի կյանքում այդ մեծածավալ իրադարձությունը, որի մասին հաղորդում է հայ հեղինակը, նախ և առաջ պիտի արտացոլվեր հրեական պատմական ավանդույթում, նաև հունա-հռոմեական հեղինակների հաղորդումներում՝ Տիգրան Մեծի կողմից օտարերկրացիների վերաբնակեցումների մասին¹։ Միայն այդ դեպքում է կարելի վստահ խոսել Փավստոս Բուզանդի հաղորդման հավաստիության մասին, մի հեղինակի, որը գրում էր Տիգրան Մեծի ժամանակաշրջանից հինգ դար հետո։ Տիգրանի կարճատև, էպիզոդիկ բնույթի հարաբերությունները Հուդայի թագավորության հետ հայտնի են հրեա պատմիչ Հոսեպոս Փլավիոսի (մ.թ. 37 — 100 թթ.) շնորհիվ։

Համաձայն հրեա հեղինակի տվյալների՝ Տիգրան Մեծը Հուդայի տարածք չի մտել։ Փլավիոսը ուշադրություն է հատկացնում Տիգրանի և Հուդայի միջև պայմանագրի կնքմանը։ Մ.թ.ա. 70 թ. Տիգրանի բանակատեղը Պտղոմայիսի մոտ «հարգանք» հավաստելու նպատակով, ժամանեց Հուդայի թագուհու պատվիրակությունը։ Տիգրանը նրան ընդունեց բարեհաճորեն՝ «լավ հուսադրեց», ցրեց հրեական արքունիքի տազնապը Փյունիկիայի հարավում՝ Հուդայի սահմանի մոտ հայոց արքայի մեծաթիվ զորքերի երևան գալու առնչությամբ²։ Կարևոր է նկատի ունենալ, որ Հոսեպոս Փլավիոսը, որի ուշադրությունից չի վրիպել Անտիոքոս 3-րդի (223—187 թթ.) կողմից Բաբելոնիայից 2000 հրեա ընտանիքներին արտաքսելը Փոքր Ասիա (Jos.

Flav. Ant. Jud. XII, 149), չի հայտնում, անգամ ակնարկ չի պահպանել այն մասին, որ հրեաները, իրեն ժամանակագրապես ավելի մոտ՝ մ.թ.ա. 70-ան թթ. և անհամեմատ ավելի մեծ քանակությամբ, հայոց թագավորի կողմից գաղթեցվել են Սիրիայից և, առավել ևս, Հուդայից։ Ընդհակառակը, Հոսեպոս Փլավիոսը Տիգրանի մասին չեզոք, նույնիսկ դրականորեն է արտահայտվում։

Անտիոքի հրեական համայնքը, որը հայտնի էր արդեն Անտիոքոս 4-րդի (178-164) և սցորդների օրոք³, ըստ ամենայնի, բարվոք ապրում էր Սիրիայի քաղաքամայրում՝ Տիգրան Մեծի կառավարման տարիներին (83-69 թթ.)։ Հաղորդելով Տիգրան Մեծի կողմից 78-77 թթ. Հայաստանում օտարազգի բնակչության լայնածավալ բնակեցումների մասին, Ստրաբոնը, Պլուտարքոսը, Ապպիանոսը նույնպես չեն հիշատակում հրեաներին, բայց միահամուռ են, որ արտաբնակեցումները ընդգրկել են կապադովկիացիներին (համայնական գյուղացիներին, Մաժակի քաղաքացիներին) և Դաշտային Կիլիկիայի հույներին²։

Հրեաները (հուդացիները) չեն նշվում օտարազգիների թվարկման մեջ, որոնք, ըստ Պլուտարքոսի, բնակեցվել են Տիգրանակերտում, 78 թ.։ Պլուտարքոսը կիլիկյան հույներից և կապադովկիացիներից բացի նշում է նաև գորգվացիներին, ադիաբենցիներին և ասորեստանցիներին³։ (Plut. Luc. XXVI, 1-2)։ Աղբյուրներում վկայու-

¹ Հրեական պատմական ավանդույթին հրեաների արտաբնակեցումը Տիգրան Մեծի կողմից հայտնի չէ։ Այդ բանը արտացոլում գտավ պատմական աշխատություններում, որտեղ քննվում են Ալեքսանդր-Յանայոսի և Ալեքսանդրա Սալոմեայի օրոք (76-67 մ.թ.ա.) Հուդայի պատմության հարցերը։ E. Schürer. The History of the Jewish people in the age of Jesus Christ. (Revised English edition). Edinburg, v.1, 1973, p. 229-232; S. Herrmann. A History of Israel in Old testament times L., 1981, p. 375-377. Լակ Արմենիա — Еврейская Энциклопедия., т.3, с. 144. С. М. Дубнов. Всеобщая история евреев. СПб. кн. 1, 1910, с. 386-391.

² Հարկ է նկատել, որ Հուդայում տազնապելու համար հիմքեր կային։ 72 թ. հրեական զորքերը, գահաժառանգ Արիստոբոլոսի գլխավորությամբ, ռազմերթի ելան՝ ի օգնություն Նաբաթեայի թագավոր Հարիթարի, որը Դամասկոսը պաշտպանում էր Տիգրան Մեծից։ Սակայն Արիստոբոլոսի արշավանքը շուտով ընդհատվեց՝ Տիգրան Մեծից Նաբաթեացիների կրած պարտության պատճառով, և հրեական զորքը ետ դարձավ, շփման մեջ չմտնելով հակառակորդի հետ, ինչպես գրում է Հոսեպոս Փլավիոսը՝ «որևէ նշանակալից բան չկատարելով» (Jos. Flav. XIII, 3(418)։ Այդ իրադարձությունների մասին տես՝ Ռ. Լ. Մանասերթյան, Տիգրան Մեծ... էջ 105-115։

¹ И. Ш. Шифман. Сирия эпохи принципата. Л. 1977, с. 204.

² Ապպիանոսը (App. Mthr, 67) հաղորդում է 300 հազ. կապադովկիացիների, իսկ Ստրաբոնը (X, 15)՝ 12 հելլենիստական քաղաքների մասին, որոնց մեջ հարկ է տեսնել գլխավորապես Դաշտային Կիլիկիայի քաղաքացիական համայնքները (բացառված չէ և կապադովկիական Մաժակի բնակչությունը)։ Կիլիկիայի քաղաքներից ոմանք պարզաբանված են Գ.Լ. Սարգսյանի կողմից. դրանք են՝ Մալլոսը, Էպիֆանիան, Ադանան (տես՝ Դ.Մ. Саркисян, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин. М. 1960, էջ 51)։ Դիոն Կասիոսը (Dio Cass. XXXVII 6) հաղորդում է Կիլիկիայի Սոլեի քաղաքացիների արտաբնակեցման մասին։ Պլուտարքոսի երկու հաղորդումն էլ (Plut. Luc. XXI, 4; XXV 4, 1-2) մատնանշում են, որ հելլենական բնակչությունը Հայաստան էր բերվել Կիլիկիայից։

³ Ասորեստանցիները, որոնց մասին հիշատակում է Պլուտարքոսը, հավանաբար, Ադիաբենցի սահմաններից դուրս Հյուսիսային Միջագետքում ապրող մնացյալ արամեալեզու բնակչություն է։

թյուններ չկան Տիգրան Մեծի կողմից Սիրիայից բնակչության դեպորտացման (արտաքսման) մասին: Ընդհակառակը, Տրգրան Մեծի իշխանության ներքո Սիրիայի քաղաքների վիճակին վերաբերող տվյալները վկայում են նրա կողմից հեռատես քաղաքականության իրականացումը, որը հաշվի էր առնում նրանց արմատական շահերը և հետամուտ էր Հայաստանի և Սիրիայի իշխող դասակարգերի քաղաքական մերձեցման նպատակին ¹:

Ուշագրավ է, որ ըստ Փավստոս Բուզանդի, Հայաստան բերված հրեաների մեջ գտնվում էր նրանց հոգևոր առաջնորդ Հյուրկանոսը: Այդ մանրամասնը չի վկայում հաղորդման հավաստի լինելու օգտին: Իրականում, ինչպես այդ հայտնի է Հոսեպոս Փլավիոսի և Դիոն Կասիոսի շնորհիվ, Հյուրկանոսը գերի վերցվեց պարթևական զորքերով մ.թ.ա. 40 թ. Սիրիա և Հրեաստան նրանց արշավանքի ժամանակ և ուղարկվեց ոչ թե Հայաստան, այլ Բաբելոնիա՝ հրեական հոծ համայնքի ապրելավայրը (Jos. Flav. Ant. Jud. XV, 11-15; Dio Cass. XLVII, 26,2):

Հուդայում պարթևական զորքերի՝ Բակուրի և Բարզափոանի գլխավորությամբ ներկա գտնվելու ժամանակ հայտնի միջադեպը տեղափոխվեց հայկական հողի վրա, ժամանակագրական առումով՝ երեսուն տարի առաջ ²:

Հյուրկանոսի գերեվարման մասին հայ պատմիչի հաղորդման մեջ հաճախակի են փորձում տեսնել մ.թ.ա. 40-39 թթ. Սիրիա և Հուդա պարթևների կատարած արշավանքներին Արտավազդ 2-րդի զորքերի մասնակցության վկայությունը: Դեռ ավելին, այդ հաղորդումը հիմք

է ծառայում այն պնդման համար, թե իբր Արտավազդը Հայաստան է բերել գերված հրեաների ինչ-որ քանակություն ¹:

Մ.թ.ա. 40-39 թթ. Սիրիա կատարած պարթևների արշավանքին հայկական զորքերի այդ ենթադրյալ մասնակցությունը կնշանակեր Հայաստանի բացահայտ ռազմական ելույթ՝ ընդդեմ Հռոմի: Փավստոս Բուզանդի հաղորդման մեջ ժամանակի և պատմական անձանց խառնաշփոթը, անշուշտ, խախտու է հիմք է այդ աստիճան կարևոր եզրակացության համար:

Նման քայլը չէր համապատասխանում հայոց արքայի արտաքին դիրքորոշմանը, որը մենք աշխատեցինք վերը պարզաբանել:

Այսպիսով, հիմնավորված է լինելու կասկածի տակ դնել Փավստոս Բուզանդի հաղորդման արժանահավատությունը՝ Տիգրան Մեծի կողմից Հայաստանում հրեական լայնածավալ վերաբնակեցումների կազմակերպման մասին: Հույն հեղինակների և Հոսեպոս Փլավիոսի տեղեկությունները հիմք չեն տալիս պնդելու, որ Տիգրանն ու Արտավազդը հայկական քաղաքներում բնակեցրել են հրեական համայնքներ, որոնք վերածվեցին էթնիկական մի խմբի, որը հետագայում այնտեղ անգամ մեծամասնություն կազմեց: (Հրեաների առանձին, պատահական հայտնվելը Հայաստանում կարող էր տեղի ունենալ և՛

¹ Այդ տեսակետները ներկայացնում է Զ. Մանանդյանը՝ (Я. А. Манандян. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ер. 1954, с. 84) նույնի՝ Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 254; История древнего мира, т. 2, с. 409, որտեղ Արտավազդի մասին ասված է. «Նա, հավանաբար, մասնակցեց պարթև արքայազն Բակուրի արշավին՝ Հռոմի Միջերկրական պրովինցիաների դեմ» և այնուհետև, արդեն առանց ենթադրելու, պնդվում է Հայաստան հրեաներ բերելու մասին: Զ. Մանանդյանի այն կարծիքը, թե պարթևները 40 թ. Հուդայում «բռնեցին բազմաթիվ գերիների» (տես Я. А. Манандян. О торговле и городах... с. 84) ի հայտ կրերի իր չափազանցված բնույթը, եթե նկատի առնենք, որ հռոմեական դրածոներ Հյուրկանոսի և Ֆազաելի գերվելուց հետո, Հուդայում պարթևների կողմից իշխանության գլուխ դրած Անտիոգոսը վայելում էր հակահռոմեականորեն տրամադրված բնակչության լայն աջակցությունը (տես՝ Г. М. Лившиц. Классовая борьба в Иудее и восстания против Рима. Минск, 1957):

Բռնելով Հյուրկանոսին և վտարելով Հռոմի մյուս դրածոյին՝ Հերոդեսին, պարթևները, ինչպես նշում է Գ. Մ. Լիվշիցը (Г. М. Лившиц, նշվ. աշխ., էջ 149), «կողոպտեցին և ավերածության մատնեցին Հուդայի բնակչության այն աննշան մասը, որը հռոմեացիների կողմն էր բռնել»:

¹ Ռ. Լ. Մանասերյան, Տիգրան Մեծ... էջ 80-81, 92-96:

² Ինչպես նշում է Գ. Խ. Սարգսյանը (Г. Х. Саркисян. «История Армении» Мовсеса Хоренаци. Ер. 1986, с. 31), Հայաստան հրեաների տեղափոխման մասին Մովսես Խորենացու համանման տեղեկությունները ներկայացնում են Պատմահոր աղբյուրների՝ Հոսեպոս Փլավիոսի և Փավստոս Բուզանդի հաղորդումների վերամշակում:

Տիգրան Մեծի օրոք, և՛ ավելի վաղ): Հայաստանում հրեական համայնքների հիմնադրվելը օրինաչափ է թվում վերագրել հրեաների արտագաղթին Հուդայում հակահռոմեական ապստամբությունների (66-70 թթ. և 132-135 թթ.) ճնշումներից հետո:

Գ. Մ. Լիվշիցը գտնում է, որ Բար-Կոխբայի (132-135 թթ.) ապստամբության մասնակիցների ինչ-որ մի մասը ապաստանել էր Հայաստանում:¹ Հայաստանի վրայով էր անցնում հրեաների միգրացիաների ճանապարհը դեպի Վիրք, որտեղ վկայված է հրեական գաղութների գոյությունը (1-4-րդ դդ.)² Արտագնացների ինչ-որ մի թանակը կարող էր հաստատվել Հայաստանի քաղաքներում: Այնուամենայնիվ, այստեղ հրեա ներգաղթյալների որոշ մշտական բնակի բնակությունը, նրանց հետագա բնական աճը դեռ չեն կարող բավարար չափով բացատրել հրեաների թվական գերակշռությունը հայկական քաղաքային բնակչության նկատմամբ: Փավստոս Բուզանդը բերում է, հավանաբար, չափազանցված թվեր (այդ բանն արդեն մատնանշվել էր գրականության մեջ³), սակայն, անկախ թվերի ճշգրտությունից, պետք է կարծել, որ դրանց մեջ արտացոլվել էր հայկական և ոչ հայկական քաղաքային բնակչության բանակության իրական հարաբերակցությունը:

Քննվող հարցում կարևոր նշանակություն ունեն Մովսես Խորենացու հաղորդումները: Նրա հավաստմամբ Շամբատ Բագարատը՝ Բագրատունիների տոհմի հիմնադիրը, ծագումով հրեաներից էր (2, VIII):

Հարկ է ուշադրություն դարձնել, որ նախարարի անձնական անունը՝ **Շամբատ**, ոչ այլ ինչ է, քան հռոմեական ժամանակաշրջանում տարածված հրեական Սամբատիոն, Սանբատիոն, Սաբբատիոն⁴, իսկ տոհմականը՝ Բագրատունի (Բագարատ՝ Բագադատ), ինչպես դեռ մատնացույց է արել Ն. Ադոնցը՝ հնդեվրոպական, իրանական արմատից է⁵, որտեղ իրավացիորեն պիտի տեսնենք նախարարի ոչ սեմական, այլ տեղացի, հայկական ծագման վերաբերյալ ցուցումը:

Մեր առջև անվիճելի վկայություն է, որ Բագրատունի իշխանը, որը հրեական անուն էր կրում, մովսիսական (հուդայական) սովորույթների ջերմեռանդ հետևորդն էր (թլփատություն, շաբաթի պահպանում,

խոզի մսի՝ որպես կերակուր չօգտագործելը, մերժում էր Արեգակի և Լուսնի՝ Միհրի և Անահիտի պաշտամունքը), իրականում նորադարձ է (պրոզելիտ), հուդայականություն ընդունած հայ կամ պարզապես արդեն «հրեա»՝ իր սեփական գիտակցությամբ և իր շրջապատի ըմբռնմամբ: Արքունիքում Բագրատունիների մովսիսականությունը եթե սկզբում ընկալվեց վերապահորեն, ապա այնուհետև՝ խիստ թշնամաբար, և Բագրատունիներից երկուսը մահապատժի ենթարկվեցին արքային հակառակվելու, նախկին կրոնն ընդունել հրաժարվելու համար¹:

¹ Այն կարծիքը, թե Բագրատունիների ընդունած կրոնը կարող էր քրիստոնեություն լինել (տես՝ Զ. Գ. Մեթրոնյան, Աղիաբենի պետությունը և Հայաստանը. Երևան, 1980, էջ 131, 134, նաև, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.Բ., 1984, էջ 73) բերվում է ոչ միայն չփաստարկված, այլև զուրկ է որևէ հենարանից աղբյուրում՝ Մովսես Խորենացու հաղորդումներում: Ավելի քան կասկածելի է, որ հայ քրիստոնյա ավանդույթում (ինչպես նաև Բագրատունիների պատմական ավանդույթում), որը մանրամասն պատմեց տոհմի արյունալի հալածանքների պատմությունը, աննկատելի էր մնացել իր համար այն կարևոր փաստը, որ հալածանքները սկսվեցին քրիստոնեությանը Շամբատի հետևորդների նվիրվածության պատճառով: Կարեկցանքով պատմելով հանուն իրենց հավատի Բագրատունիների նահատակությունների մասին, Մովսես Խորենացին շատ սուղ է խոսում բուն հավատի մասին, այն բնութագրելով սոսկ որպես «հրեական»: Այստեղ, հավանաբար, որսնորվեց այդ դավանանքի խորթ լինելը Խորենացուն՝ որպես քրիստոնյայի: Ընդ որում՝ ինքնին ենթադրությունը, թե Շամբատ Բագրատը կարող էր քրիստոնյա լինել, անհիմն է: Եթե վաղ քրիստոնյաները՝ հուդա-քրիստոնյաները՝ (մովսիսականության հետ կապը չխզած քրիստոնյաներ), ընդհանուր առմամբ, բացասաբար էին վերաբերվում հեթանոսների, իշխանավորների, հարուստների հետ շփումներին, հասարակական հավասարակնության ջատագով էին (Տես **Я. А. Ленцман.** Происхождение христианства, М. 1960, с. 161, 164, **С. А. Токарев.** Религии в истории народов мира, М. 1976, с. 489, **И. С. Свенцицкая.** նշվ. աշխ., с. 95, 117), ապա նույն ժամանակ, մոտ մ.թ. 1-ին դարի կեսին հեթանոսների միջավայրում իր քարոզը սկսած Պողոս առաքյալը (Վ. С. Свенцицкая. նշվ. աշխ., с. 64) մերժում էր թլփատությունն ու մովսիսական խոսակարգ ծիսականությունը: Հենց նույն ժամանակահատվածում Շամբատ-Բագրատը, անշուշտ, հաճախակի էր այցելում Մծիքն, ըստ Մովսես Խորենացու՝ հայոց թագավորի նստավայրը, որտեղ նաև ապրում էր հոծ հրեական համայնքը:

Արքայի նախնիների դինաստիական պաշտամունքը ճանաչելուց մովսիսական Բագրատունիների հրաժարվելը, այսինքն՝ անհավատարմության բացահայտ ցուցադրությունը, անհամատեղելի էր թագադրի պալատական պաշտոնի հետ, որը նրանք, ըստ պատմական ավանդույթի, ժառանգաբար ստանձնում էին՝ սկսած «հրեա» Շամբատ Բագրատից: Կամ պետք է ընդունել, որ արքայի թագադիրը, հանուն իր նոր հավատի, զոհաբերեց իր բարձրաստիճան արքունական դիրքը, կամ էլ, և դա ավելի հավանական է, իրենց պալատական պաշտոնը Բագրատունիները ձեռք բերեցին ավելի ուշ, այն բանից հետո, երբ, բնաջնջման սպառնալիքի ներքո, ստիպված եղան ի վերջո հրաժարվել մովսիսականությունից և հաղորդվել հայրենական միհրականությանը (միթրայիզմին): Ըստ երևույթին, պատմագրական ավանդույթը նպատակ էր դնում ցույց տալ, որ Բագրատունիները, չնայած իրենց կրոնափոխությանը և շնորհագրվմանը, հնուց ի վեր առաջնակարգ, առանձնահատուկ պատվավոր դիրք էին զբաղում պետության մեջ:

¹ Г. М. Лившиц. նշվ. աշխ., с. 235:

² Г. А. Меликишвили. նշվ. աշխ., с. 449:

³ Армения — Еврейская энциклопедия, т. 3, с. 145:

⁴ Э. И. Соломоник. К вопросу о населении Херсонеса Таврического

— Античная древность и средние века. Свердловск, 1979, с. 119.

⁵ Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. с. 412.

Հանրաժանորք փաստ է մ.թ. 40 թթ. Ադիաբենի թագավորական ընտանիքի՝ արքա Իզատեսի և նրա մոր՝ Հեդիսի կողմից հուդայականության ընդունումը՝ «հրեականությանը» հաղորդվելը (Jos. Flav. Ant. Jud. XX, 75-76, 81-83): Սակայն այստեղ էլ այդ քայլը հանդիպեց ավագանու մեծամասնության ընդդիմությանը:

Այսպիսով, Մովսես Խորենացին պահպանեց այն կարևոր տեղեկությունը, որ հայ բարձրագույն ավագանու պես սոցիոմշակութային միջավայրում, իրեն բնորոշ ավանդական միաբալատությանը, տեղ է գտել հուդայական նորադարձության փաստը: Տրամաբանական է եզրակացնել, որ նորադարձությունը (դավանափոխությունը) կարող էր տեղի ունենալ նրա համար շատ ավելի բարենպաստ միջավայրում: Հայաստանում դա ինքնավար քաղաքն էր՝ բազմազգ, պաշտամունքների անտարակուսելի ազատությամբ ու նրանց սինքրետիզմով, քաղաքացիների և ներգաղթյալների միջև գործարար, մշակութային, կենցաղային շփոմաների հնարավորությամբ: Հայկական քաղաքների բազմաթիվ հրեա բնակչության ծագումը հնարավոր է կապել նորադարձության՝ դավանափոխության երևույթի հետ:

Ա. Բ. Ռանովիչը նշում է, որ «դիասպորայի (սփյուռքի) հրեաների բնակի աճը չի կարելի բացատրել միայն բնական աճով, ինչ-որ չափ մենք այստեղ ունենք աճ պրոզելիտիզմի (նորադարձության) հետեւականքով»¹:

Հռոմեացու Փլավիոսը Անտիոքի հրեական համայնքի թվական մեծացումը բացատրում է հույների կողմից մովսիսականության ընդունմամբ: (Jos. Flav. Bel. Jud., VII (3), 43-45): Հրեական նորադարձության երևույթը նկարագրում է Դիոն Կասիոսը (Dio Cass. XXXVII, 17), նշելով, որ հրեա (հուդացի) կոչվում են նաև այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչները, որոնք հետևում են նրանց սովորույթներին:²

¹ А. Б. Ранович. Эллинизм и его историческая роль. М. Л. 1950. с. 321, Диаспора — Еврейская Энциклопедия, т. 7, с. 245.

² Ներկայումս նորադարձների (պրոզելիտների) հետնորդներ են հանդիսանում բուխարական հրեաները, լեռնային հրեաները (горские евреи), եթովպական ֆալշները և այլն: Նրանց նախնիների՝ դեպի հուդայականություն դարձը, Լ. Ս. Վասիլևի դիտողությամբ, «ուղեկցվում էր նրանց միջավայրը հրեաների որոշակի բնակի ներթափանցմամբ, որոնք միայնառնվում էին տեղական բնակչությանը» (Л. С. Васильев, История религий Востока. М. 1988, с. 88): Հրեաների շարքը իրենց չեն դատում հուդայական դավանանքի ներկայացուցիչները՝ բուխարական հրեաները, տատերը, զրիմչակները (տես՝ «Известия», 14 сентября, 1988, с. 5): Սուլմոն Բրուկը («Известия», 11 января, 1989, с. 5) գտնում է, որ «պետք չէ հրեաներին միավորել... այնպիսի խմբերի հետ, ինչպես վրացական, լեռնային, բուխարական հրեաներ և զրիմչակներ, որոնք, շատ հետազոտողների կարծիքով, ներկայացնում են ինքնուրույն էթնոսներ»:

Այդ երևույթը, որը լայն տարածում է գտել Հռոմեական կայսրության քաղաքներում (Ալեքսանդրիա, Անտիոք, Հռոմ և այլն), կարծում ենք, չի շրջանցել նաև Հայաստանի քաղաքները: Նրանց հեղինակական բնակչությունը, ըստ երևույթին, իրեն ժամանակակից հեղինակական-հռոմեական քաղաքային հասարակության պես, դյուրընկալ էր մոնոթեիզմին (միաստվածությունը), տվյալ դեպքում՝ հրեական սփյուռքում ավանդաբար դավանվող անդրկողմյան համաշխարհային աստծո գաղափարին:¹

Հայաստանի քաղաքներում մովսիսական (հրեական) նորադարձության մասին տեսակետի լույսի ներքո որոշակի արժանահավատություն է ստանում Փավստոս Բուզանդի այն հաղորդումը, որ «հրեությունը» Հայաստան բերեց Տիգրան Մեծը: Ամենայն հավանականությամբ, հուդայականությունը տարածվեց Տիգրան Մեծի կողմից Հայաստան բերված հեղինակական բնակչության հետնորդների մեջ: (Իրենց նախնիների՝ կիլիկյան հույների, ադիաբենցիների, կապադովկիացիների՝ Տիգրանի հրամանով Հայաստան տեղափոխվելը նրանք դեռ հիշում էին 4-րդ դարում): Այսպիսով հայկական քաղաքների «հրեաների» մեջ հարկ է տեսնել հիմնականում ոչ թե էթնիկական, բնիկ հրեաներին, այլ տեղացի հուդայականներին:²

Հայտնի չէ, թե որքան խորն էր ներթափանցել հուդայականությունը հայկական քաղաքների հեղինակական շերտերի մեջ: Արդյոք

¹ А. Б. Ранович, նշվ. աշխ., с. 320, նույն Образованіе синагоги и возникновение Талмуда—Критика иудейской религии, М. 1964, с. 160-164. Տես նաև М. М. Кубланов, Возникновение христианства, М. 1974, с. 51.

² Այստեղ, չի կարելի ուշադրություն չդարձնել Փավստոս Բուզանդի այն պնդման վրա, որ Տիգրան Մեծը հրեաներին դուրս է բերում «յերկրեն պաղեստինացուց»: Հրեաների հայրենիքի՝ Հուդայի այդ բերված անվանումը չէր կարող թիվել այնտեղ մ.թ.ա. 1-ին դարում ապրող հրեաներից: Ըստ Նիկողայոս Դամասկոսացու (մ.թ.ա. 4 թ.), որին ցիտում է Հռոմեացու Փլավիոսը, Քանանը այժմ կոչվում է «Հուդա»: Մակկաբեաների ժամանակաշրջանում (2-1 դդ. մ.թ.ա.) «Հուդա» անվանումը տարածվեց հին Քանանի ամբողջ տարածքի վրա: Ինքը Հռոմեացու Փլավիոսը, նշում է, որ Քանանը այժմ Հուդայի անունն է կրում (Ant. jud. I, 134): Նա ավելացնում է, որ «երկիրը Պաղեստին անվանում են հույները» (Ant. jud. I, 136-137): Ինչպես հայտնի է, «Պաղեստին» անվանումը, երկրի «Հուդա» էթնոքաղաքական անվանման փոխարեն, պաշտոնապես սկսեց մտցվել հռոմեական իշխանությունների կողմից մ.թ. 2-րդ դարից ի վեր՝ 132-135 թթ. ապստամբության ջախջախումից հետո (Դ. Մ. Մовшавի, նշվ. աշխ. էջ 247): Հետևաբար, պետք է կարծել, որ Փավստոս Բուզանդի հաղորդման աղբյուրը (այն տեսքով, որով այն հասել էր նրան) չէր հիմնվում բուն հրեական ավանդույթի վրա, այսինքն, անմիջապես հրեա վերաբնակներից սկզբ չէր առնում: Այստեղ, ակնբերաբար, նշմարելի է հեղինակական միջավայրի դերը, որտեղ, մեր տեսակետով, հրեա ներգաղթյալներից փոխանցվեց հուդայականությունը, և որտեղ Հուդան կարող էր վերանվանվել Պաղեստին: Այս կամ այն կերպ, ըստ երևույթին, մեր առջև ուշ շրջանի ավանդույթ է, որը գրի առավ հայ հեղինակը մի ժամանակաշրջանում, երբ Հուդայի համար հաստատուն ամրագրվեց «Պաղեստին» անունը (5-րդ դար): Տես նաև: М. Avi-Yonah. «Palaestina» — P.W.—RE. Supplementband, XIII, München, 1973, col. 323.

նրա ընդունումը լիակատար էր (ինչպես Շամբատ-Բագարատի և, հավանաբար, Ամատունի իշխանի դեպքում), թե ոչ, ինչը կարող էր նպաստել, որպեսզի Արտաշատի և Վաղարշապատի ոչ հայ բնակչությունը հուդայականությունից անցնի քրիստոնեության: Ընդհանուր առմամբ, հարկ է կարծել, որ հուդայականությունը 1-3-րդ դարերում դարձել էր հայկական քաղաքների բնակչության դավանություններից մեկը, կարողանալով նեղել հելլենիստական պաշտամունքները և, հավանաբար, հետագայում քաղաքային միջավայրում ընդդիմություն կազմել քրիստոնեությանը:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի քաղաքներում քրիստոնյա համայնքների կազմավորման հարցին, ապա հարկ է նկատի ունենալ, որ քաղաքային հելլենիստական խավերի համար արդեն նշված միաստվածության ընդհանուր միտումը, հուդայականությունից բացի, պիտի դրսևորվեր նաև քրիստոնեության տարածմամբ: Համենայնդեպս, անվիճելի է, որ 3-րդ դ. Հայաստանի քաղաքներում գոյություն ունեցել են քրիստոնեական համայնքներ, թեև նրանց մասին անմիջական վկայություններ չեն պահպանվել, իսկ Վաղարշապատի վերաբերյալ վերը դիտարկված ոչ ուղղակի տվյալները հուշել են տալիս այնտեղ համայնքի բացակայությունը: (Վերջին հանգամանքը, անգամ դրա վավերական լինելու դեպքում էլ, ճիշտ չէր լինի ընդհանրացնել): Քրիստոնեական համայնք գոյություն ուներ Հայաստանին անմիջապես սահմանակից Մելիտեն քաղաքում: Գրիգոր Նազիանզացու (320-390) ճառից տեղեկանում ենք, որ 303-304 թթ., Դիոկղետիանոսի օրոք, Հռոմեական կայսրությունում, քրիստոնյաների մեծածավալ հալածանքների ժամանակ Պոնտոսի նահանգից փախած շատ քրիստոնյաներ լավ ընդունելություն գտան Հայաստանում և Պարսկաստանում: Փախստականները պիտի ապաստանեին քաղաքային համայնքներում:

գ) Ավագանի: Հիմք չկա տարակուսելու, որ Հայաստանում Սասանյան տիրապետության ժամանակաշրջանում (260-298 թթ.), Հորմիզդ Արտաշիրի և Նարսեսի կառավարումների օրոք, զրադաշտականությունը պարտադրվում էր հայ ավագանուն:

Սկսած 277-ից Իրանում, մոբեդ Կարտիրի (Կիրդերի) նախաձեռ-

նությամբ, զրադաշտականության պետական կրոն հռչակումով և զրադաշտական եկեղեցու (մոզուստանի) կազմակերպմամբ սանձարձակվեց տերության կրոնական փոքրամասնությունների հալածանքների քաղաքականությունը: Հուդայականության, բուդդիզմի, քրիստոնեության, մանիքեության հետևորդները «ջարդվեցին», «նրանց աստվածների պատկերները քանդվեցին», ¹ նրանց սրբավայրերի տեղում կառուցվեցին կրակի տաճարներ:

Զրադաշտականությունը հաստատելու քաղաքականությունը ընդգրկեց նվաճված երկրները՝ «մինչև Հայոց աշխարհ, Վիրք, Բալասական և Աղվանական դարբասներ»: «Այստեղ ես, արքայից արքայի հրամանով, — գրում է իր արձանագրության մեջ Կարտիրը, — մոզերին կազմակերպեցի», «կրակի շատ տաճարներ հիմնադրվեցին»: Սասանյանների տիրապետության ներքո Հայաստանի ուժգին զրադաշտականացման քաղաքականությունը վկայված է Մովսես Խորենացու կողմից (2, 2է): Արտաշիրի հրամանով փշրվեցին ոչ միայն Արշակունիների նախնիների արձանները, այլև Արեգակի և Լուսնի պատկերները Արտաշատում, իսկ Բագավանում հիմնադրվեց «որմըզական» կրակի տաճարը:

Ուսումնասիրողները՝ Ս.Տ. Երեմյանը, Գ. Խ. Սարգսյանը, Ա. Մարտիրոսյանը, Վ. Գ. Լուկոնինը այդ իրադարձությունները կապում են 70—80-ական թթ. Կարտիրի գործունեության հետ, այսինքն՝ զետեղում են Հորմիզդ-Արտաշիրի կառավարման շրջանում ²: Կարտիրի արձանագրության տվյալներով՝ նույն կրոնական քաղաքականությունը Հայաստանում շարունակվեց Հորմիզդ-Արտաշիրի հաջորդի՝ Նարսեսի ժամանակ:

Այլ դավանությունները հալածելու և արգելելու քաղաքականությունը նշանավորեց զրադաշտականության վերածվելը դոգմատիկ կրոնի: Հնագույն զրադաշտականությունն այն տեսքով, ինչպես հայտնի է Ավեստայի հնագույն բաղադրամասից՝ մարգարե Զրադաշտի Գաթերից (մոտ 8-րդ դ. մ.թ.ա.), ըստ շատ հետազոտողների

¹ В. Г. Луконин. Культура Сасанидского Ирана, с. 87-88.

² Г. Х. Саркисян. Обожествление и культ царей в древней Армении, с. 22. Ա. Մարտիրոսյան, Մաշտոց, Եր. 1982, էջ. 94. В. Г. Луконин, Культура Сасанидского Ирана. с. 103.

հակապետական, սասանյանամետ ելույթը ուղեկցվում էր դեպի զրա-
դաշտականությունը դարձով: «Եւ դուք աւարդիկ կամիք անկանել հե-
թանոսաց ՚ի ծառայութիւն, և կորուսանել զկեանս ձեր յաստուծոյ...
և նոցին անաստուած կրոնիցն ցանկալ»: «Եւ արդ կամիք փոխանակ
Քրիստոսի արարչին ձերոյ՝ ծառայել ձեզ անաստուածն մոգութեան
անօրինացն և նոցուն պաշտօնէիցն»: Ներսեսի ճառը բովանդակում
էր իր ժամանակի համար հրատապ քաղաքական ձևակերպումներ,
և դա մտածել է տալիս, որ Փափստոս Բուզանդը վերարտադրում
է արժանահավատ ավանդույթը: Քրիստոնեությունից հրաժարումը, որ
մատնանշում է պատմիչը, տրամաբանորեն բխում էր Սասանյանների
տիրապետության ներքո հոժարակամ անցնելու փաստից: «Զի լաւ
է մեզ՝ թէ ծառայեսցուք մեք թագաւորին Պարսից որպէս ընկերքն մեր
արարին, զի թողին զնա և զնացին առ թագաւորն Պարսից», հայտա-
րարում է Միջնաշխարհի ավագանին: Այսպիսով, ավագանու գործե-
լակերպը հետևողական էր: Փափստոս Բուզանդի ներկայացրած պատ-
կերում պարզորոշ է 367 թ. ելույթի ողջ վտանգավորությունը. այն
ուղղված չէր անձամբ Արշակ թագավորի դեմ, այլ ժխտում էր Արշա-
կունիների Հայոց թագավորության բուն գոյությունը: Ըստ էության,
367 թ. սասանյանամետ ավագանու կողմից փորձ արվեց վերադառ-
նալ 298 թ. Մծբինի հաշտությունից առաջ եղած քաղաքական վիճա-
կին¹: Կարևոր է ընդգծել, որ 367 թ. պետական, հայրենասիրական
և հակապետական ուժերի միջև բախումը դրսևորվեց կրոնագաղափա-

րաբանական ասպարեզում: Քրիստոնեությունը հանդես եկավ որպէս
հայրենասիրական ուժերի գաղափարաբանական պատվար:

367 թ. իրադարձությունները կարևոր են ընդհանուր տեսական
հարցի պարզաբանման համար: Հատկանշական է, որ այն դասակար-
գը, որի գաղափարաբանական շահերից ելնելով, ինչպես այդ կարծում
են, պիտի ընդունվեր քրիստոնեությունը, դյուրին կերպով ուրանում
է այն, փոխարենը գերադասելով զրադաշտականությունը: Այդ դիրքի
ետևում էր քաղաքական, դասակարգային շահը: Քրիստոնեությունը
նախ և առաջ ծառայում էր Արշակունիների պետության խնդիրներին,
նրանց իշխանության ամրապնդմանը: 367 թ. իրադարձությունը ևս մեկ
անգամ վկայում է քրիստոնեությունը, ընդհանուր առմամբ, իբրև
դասակարգային ֆեոդալական հասարակության կրոն բնութագրելու
դեմ, ինչպես նաև կոնկրետ չի հաստատում քրիստոնեության մասին
տեսակետը՝ իբրև Հայաստանի ֆեոդալական հասարակարգի շահերից
ընդունված կրոնի: Հայաստանի ֆեոդալական դասակարգը, 3-րդ
դարի երկրորդ կեսից, հանձինս զրադաշտականության արդեն ձեռք
բերեց մի հավատ, որը բավարարում էր իր գաղափարաբանական
պահանջները¹: Փափստոս Բուզանդի տված պատկերը, ընդգծենք,
համապատասխանում է ավագանու մեծամասնության և շինականութ-
յան կողմից քրիստոնեական կրոնը չհասկանալու մասին իր վերը
բերված տվյալներին: Եթե գյուղացիական միջավայրում քրիստոնե-
ության մուտքի գաղափարաբանական խոչընդոտ էր առասպելը՝ մյու-
թոսը, ապա, ի լրումն Փափստոս Բուզանդի նախնական հաղորդածի,
տեղեկանում ենք, որ ավագանու միջավայրում նման արգելքը զրա-
դաշտականությունն էր (առասպելից բացի): 4-րդ դ. ավագանու մեջ
քրիստոնեության ոչ խոր, մակերեսային յուրացման մասին վկայում
է Փափստոս Բուզանդի բերած հետևյալ պերճախոս փաստը. Վարազ-
դատ թագավորի (374-379) հրամանով մահապատժի ենթարկված
Մուշեղ Մամիկոնյանի դիակը ազգականները բարձրացրին աշտարակի
կտուրը, սպասելով երկնքից արալեզների գալուստին նրան կենդա-
նացնելու նպատակով, և երբ նրանց հույսերը չիրականացան, «թա-
ղեցին զնա որպէս օրէն էր»: Նկարագրված դեպքը տալիս է գիտու-

¹ Փափստոս Բուզանդի հաղորդումը վկայում է խոչոր հողատեր (գավառատեր)
ավագանու քաղաքական նախապատվությունների մասին: Անկարելի է այստեղ չնշել,
որ նրանք խիստ հակապատկեր են մ.թ. 1-ին դարի հայ ավագանու քաղաքական
արժեքներին, այն է՝ արքայակենտրոնություն, թագավորի պաշտում, նրան ծառայու-
թյուն, արքայական իշխանության աստվածատուր (ինքնիշխան) բնույթը պահպանելու
համառ ձգտում: 367 թ. իրադարձության մեջ այդ սկզբունքների կոդմակիցները փոքրա-
մասնություն էին (արքունի մարդիկ, պալատական ապարատ, սպարապետ Կասակ
Մամիկոնյան, Սյունիքի տեր Անդովկ): Այստեղ հարկ է ընդգծել, որ քաղաքական
առաջնապատվությունների (արժեքների) մեջ սկզբունքային հակադրությունը բխում
է Հայաստանի իշխող դասակարգի կառուցվածքում քաղաքական փոփոխություններից,
երբ հաստատվեց նախարարության՝ ռազմա-հողատեր (գավառատեր) մեծատոհմիկնե-
րի դասի գերակայությունը արքունի՝ պետական ծառայող ավագանու նկատմամբ:
Ի դեպ, 367 թ. հակաարքայական, հակապետական ելույթի մասնակիցների մեջ նշված
են արքայական իշխանության ավանդական հենարան ծառայող սոցիալական շերտերը՝
«գործակալք և դասապետք շինականաց» (Փ. Բ., IV ԾԱ): Սասանյանամետ ուժերի
ճամբար նրանց կարող էին բերել ոչ թե քաղաքական մշտատև խնդիրները, այլ զուտ
իրավիճակից բխող, ժամանակավոր հանգամանքներ՝ հողանաժուրյուն պատերազմից,
պարսկական հեծելազորից գյուղական շրջանների մշտական ավերվելուց դժգոհու-
թյուն: Հատկանշական է, որ Փափստոս Բուզանդի հաղորդումը պարզ ցույց է տալիս, որ
սասանյանամետ ուժերը ձարպկորեն շահարկում էին Սասանյանների հետ խաղաղու-
թյուն հաստատելու գաղափարը:

¹ Քրիստոնեությունը ֆեոդալական գաղափարաբանություն համարող ձեռնարկ-
ներում 367 թ. դեպի զրադաշտականություն ավագանու վերադարձի փորձը չի շեշտ-
վում: Ընդգծվում էր միայն Վահան Մամիկոնյանի և Մեհրունան Արծրունու ուրացո-
ղությունը, այսինքն՝ բանը ներկայացվում էր իբրև առանձին դեպքեր, այսինչ Վահան
Մամիկոնյանի համախոհների թիվը զգալիորեն մեծ էր:

թյան մեջ նշվող «երկհավատության» (двоеверие) անցումային երևույթի պատկերը¹:

Շոշափելով 3-րդ դարում ավագանու միջավայրում զրադաշտականության տարածման հարցը, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ ավելի վաղ ժամանակի՝ 1-2-րդ դդ. համար, նյութերը մեզ իրավունք չեն վերապահում, ի տարբերություն որոշ կարծիքների², զրադաշտականությունը համարել Հայաստանում գերիշխող կրոն:

Անվիճելի է, որ, Աբեմենյաններից սկսած, զրադաշտականությունը հայտնի էր Հայաստանում: Աբեմենյանների տիրապետության ժամանակ կրակի տաճարներ կառուցվեցին Էրեբունիում: Արտաշեսը (189-160 մ.թ.ա.) Ջանգեզուրի արձանագրության մեջ իրեն անվանում է Քշատրայի՝ իշխանության (Ահուրամազդի ատրիբուտ՝ Յոթ Անմահներից մեկի) դաշնակից³: Մյուս կողմից՝ մ.թ.ա. 1-ին դարում գերակայում էին Միհրի և Վահագնի պաշտամունքները: Տիգրան Մեծն ու Արտավազդը նրանց ճանաչում էին որպես իրենց հովանավոր աստվածներ: Հետագայում Հռոմի կայսրին իբրև աստված ճանաչելը նույնպես հակասում էր զրադաշտականության դրույթներին: Եթե Պլինիոսը Տրդատ 1-ին մոգ է անվանում, ապա հարկ է աչքաթող չանել, որ պարթև Արշակունիների զրադաշտականությունը ոչ հետեվողական էր, «սինքրետիկ» բնույթ էր կրում⁴: Հետաքեմենյան Իրա-

¹ «Քրիստոնեությունը չէր շոշափում ժողովրդական գիտակցության խորին շերտերը, որոնց մեջ շարունակում էին իշխել հեթանոսական պատկերացումները և ֆոլկլորային պատկերավորությունը: Բացառկորեն կենսունակ եղան նաև հեթանոսական ծեսերը», տես՝ **В. И. Уколова**. Христианство, церковь и ересь в средние века. — История Средних веков. М. 1990. т. 1. с. 420.

² **М. Бойс**. Зороастрийцы. Верования и обычаи. М. 1987. с. 104.

³ **А. Г. Периханян**. Материалы к этимологическому словарю древнеармянского языка. с. 6.

⁴ Պարթև Արշակունիների դավանած կրոնի հարցի վերաբերյալ միասնական տեսակետ գոյությունի չունի. Մ. Բոյսը (նշվ. աշխ. էջ 100) զրադաշտականությունը անվերապահորեն համարում է Արշակունյաց տերության կրոն: Ռ. Ֆրայը, նշելով պարթևական տերության մեջ տարածում գտած սինքրետիզմի երևույթը, գտնում է, որ Արշակունիները անհետևողական էին իրենց կրոնական մղումներում: (R. Frye, The History of Ancient Iran, p. 230-231): Պ. դյու Բրոյի կարծիքով՝ գերիշխում էր զրվանականությունը՝ Ահուրամազդի և Ահրիմանի՝ Ջրվանի (ժամանակի) ծնունդ համարող վախճանաբանական (եսխատալոգիական) ուսմունքը, **P. du Breuil**. նշվ. աշխ. p. 36. նաև **J. Duchesne-Guillemin**. նշվ. աշխ. p. 685:

նում մոգերը Ահուրամազդի դիմաց նախապատվություն տվեցին Միհրին¹: Այդ տեսակի զրադաշտականությունը, որի ներկայացուցիչն էր 66 թ. հայոց թագավոր դարձած պարթև մոգ Տրդատ Արշակունին և որը նրան արգելք չհանդիսացավ Ներոնին աստված ճանաչել, կարող էր դյուրին գոյակցել Հայաստանի սինքրետիկ պաշտամունքների կողքին: Տրդատի դավանած զրադաշտականությունը, ամենայն հավանականությամբ, մնաց որպես իր անձնական կրոն: Նախաքրիստոնեական Հայաստանին վերաբերող տվյալները անխտիր վկայում են կրոնական կացության երկու առանձնահատկությունը՝ պոլիթեիզմ (բազմաստվածություն) և սինքրետիզմ: Վերջինս եռակի բնույթ էր կրում՝ լինելով հայկական, իրանական (մեդա-պարսկական) և հելլենական աստվածությունների միաձուլում:

Սինքրետիզմը բնորոշ էր Հայաստանի հարևան Կոմագենեի պանթեոնին, որտեղ Ջևաը նույնացվեց Արամազդի, Միհրը՝ Ապոլլոնի և Հելիոսի, Հերակլեսը՝ Վահագնի հետ: Հետազոտողների գնահատականով կոմագենյան հավատալիքները «ոչ մի բան իրանական և ոչ էլ հատուկ հունական չունենալով, կարող էին միայն հնագույն անատոլյան կրոնի հարատևումը լինել»²:

Հայաստանում զրադաշտական կրոնի յուրացման աստիճանը պատկերացնելու համար, թերևս, հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել Ջևաի և Արամազդի սինքրետիզմը: Ահուրամազդի՝ իբրև անդրկողմյան վերացական, անմարմին աստծո մասին զրադաշտական ուսմունքի տեսանկյունից այդ սինքրետիզմը դրա աղավաղում էր

¹ Մոգերը սկզբնական շրջանում այն մեդական ցեղն էին, որն իր մենաշնորհը դարձրեց մեդական տերության մեջ հնդիրանական պաշտամունքների կատարումը: Հետագայում վերածվելով քրմական դասի (տես՝ **Р. Фрай**. Наследие Ирана, М. 1972, с. 111-112), նրանք վերափոխեցին Ջրադաշտի միաստվածային ուսմունքը: Դրան ձուլվեց Միհրի պաշտամունքը, որը, ուսումնասիրողների եզրակացությամբ (**М. А. Дандамаев, В. Г. Луконин**. Культура и экономика древнего Ирана, с. 326, **P. du Breuil**. նշվ. աշխ. p. 30, 61), մերժվել էր Ջրադաշտի կողմից: Միհրը անձնավորում էր Ահուրամազդի այլաբանություններից մեկին՝ Բարի մտքին (**P. du Breuil**, նշվ. աշխ. p. 70), նաև պաշտվում էր Ահուրամազդի փոխարեն՝ իբրև լույսի և Արեգակի աստված: Մ.թ.ա. 4-րդ դարից, երբ զրադաշտականությունը համալրվեց զրվանականությամբ (**М. А. Дандамаев, В. Г. Луконин**. նշվ. աշխ., էջ 310, **P. du Breuil**. նշվ. աշխ. 33), Միհրին վերագրվեց փրկչի (Սառշյանտի) դերը, (**Л. А. Пелеков, Саошьянт** — Мифы народов мира. т. 2, с. 408-409):

² **J. Duchesne - Guillemin**, նշվ. աշխ., p. 683:

նշանակում¹: Ջևսի և Արամազդի սինքրետիզմի հենց այդպիսի ըմբռնման օգտին պիտի վկայեն Հայաստանում Արամազդի կողքին Միհրի, Անահիտի, Վահագնի պաշտամունքները, որոնց հիմքում էր բնության ուժերի շնչավորումը: Իսկ Միհրը մ.թ.ա. 1-ին դարում առաջնային տեղ էր գրավում Արտաշեսյանների աստվածների համակարգում: Նախ և առաջ Արեգակի և լուսի աստվածը՝ Միհրը, ըստ նորագույն հետազոտությունների, տեղական, բնիկ ծագումնաբանություն ուներ²:

Ընդհանուր առմամբ, Արտաշեսյանների և վաղ Արշակունիների օրոք Հայաստանում կրոնը հիմնավոր է թվում բնորոշել իբրև հելլենիստական, առավելապես, բնապաշտ պոլիթեիզմ (բազմաստվածություն), որին խորթ չէր զրադաշտականության որոշ ազդեցությունը:

դ) Կրոնական իրադրության վերաբերյալ ընդհանուր եզրակացություններ

Հայաստանի հիմնական սոցիալական դասերի՝ համայնական գյուղացիության, քաղաքային բնակչության (հողատեր, առևտրական և արհեստագործ խավերի) և ավագանու դավանությունների մասին տվյալների քննությունը թույլ է տալիս որոշակի եզրակացությունների հանգել երկրում 3-4-րդ դդ. սահմանագլխին ստեղծված կրոնական իրադրության առանձնահատկությունների վերաբերյալ: Այն բնորոշվում էր հին պոլիթեիստական, առավելապես բնապաշտ հավատալիքների կողքին դոգմատիկ, միաստվածային կամ միաստվածության հակումով, այսինքն՝ էապես նոր կրոնների հաստատումով: Թե՛ հուդայականությունը, թե՛ զրադաշտականությունը ներկայացնում էին կրոնագաղափարաբանական, բարոյախոսական համակարգեր: Նրանք պայմանավորում էին իրենց հետևորդների էթնոմշակութային ինքնա-

գիտակցությունը (ինչպես հուդայականությունը), կամ էլ քաղաքական և դրա հետ կապված գաղափարաբանական կողմնորոշումը (զրադաշտականության դեպքում): Ի տարբերություն դրանց՝ քրիստոնեությունը այդ առումով չեզոք էր, չպայմանավորելով իր հետեվորդների ազգային կամ քաղաքական ինքնորոշումը, այսինքն՝ բառիս բուն իմաստով այն համաշխարհային կրոն էր:

Դեռևս 4-րդ դարի քաղաքներում, հուդայականության հետևորդների՝ «հրեաների» գերակշռությունը հայկական ինքնագիտակցություն ունեցող բնակչության նկատմամբ, մատնացույց է անում մինչքրիստոնեական հայկական քաղաքում նրանց համեմատությամբ քրիստոնյաների նվազ լինելը, մանավանդ որ քաղաքաբնակ հայերի մեջ, Հիսուս Քրիստոսին հավատացողներից բացի, ինչ-որ ոչ փոքր քանակ պիտի կազմեին հելլենիստական (սինքրետիկ) պաշտամունքների հետևորդները¹: Եղած տվյալները ակներև են դարձնում, որ Հայաստանի դարձի նախօրեին քրիստոնեական դավանանքի ներկայացուցիչները փոքրամասնություն էին կազմում այլ կրոնների պաշտամունքների հետևորդների նկատմամբ²: Դեռ ավելին, նրանք փոքրամասնություն էին կազմում յուրաքանչյուր սոցիալական դասի՝ գյուղացիության, քաղաքային բնակչության և ավագանու միջավայրում:

Այսպիսով, առկա տվյալները հնարավորություն են ընձեռում արձանագրել Հայաստանի բնակչության մասնատվելը՝ ըստ դավանական սկզբունքի: Կրոնական համակարգերից յուրաքանչյուրը՝ հինա-

¹ Ջևսի նույնացումը Արամազդի հետ (Ագաթ. 785), թերևս, հուշում է, որ Աբեմենյանների օրոք Առուամազդը Հայաստանում կարող էր ձուլվել հին հայկական Տորքի հետ: Միաժամանակ գոյություն է ունեցել Արամազդի պաշտոնական, զուտ զրադաշտական հասկացողությունը: Ագաթանգեղոսի երկում, Տրդատի խոսքի մեջ, Արամազդը ներկայացվում է իբրև երկնքի և երկրի արարիչ (Ագաթ. 68):

² П. Кольмeyer. «Символ Халди» — Древний Восток, 4. Ер. 1983. И. М. Дьяконов. «К вопросу о символе Халди». Учен. зап. кавк. 190-194.

¹ Հուդայականության տարածվելը հայկական քաղաքների բնակչության մեջ կարող էր տեղի ունենալ միայն 2-3-րդ դդ. մինչև քրիստոնեության ընդունումը, իսկ քրիստոնյաների դարձը դեպի մոսիսականություն հետապնդվում էր քրիստոնեական պետության կողմից: Այդ է ցույց տալիս հրեական նորադարձության արգելքը հետամտող հռոմեական օրենսդրությունը Կոնստանցիոս կայսեր օրոք (337-361), (Ch. Pietri. De la partitio de l'Empire chrétien, à l'unité sous Constance: la querelle arienne et le premier «cesaropapisme». — Histoire du Christianisme. t. 2. P. 290-291).

² Այդ տեսանկյունից Հայաստանը բացառություն չէր: Եվ Հռոմեական կայսրության մեջ, որտեղ հոգևոր խոր ճգնաժամը արդեն, կարծես, բարենպաստ պայմաններ ստեղծեց նոր հավատի հաղթարշավի համար, քրիստոնյաները 3-րդ դարի վերջին, այլ, «հեթանոս» կրոնների հետևորդների ամբողջության համեմատությամբ, դեռ փոքրամասնություն էին կազմում:

վուրց բնապաշտ հավատալիքները, հուդայականությունը, զրադաշտականությունը, իր առանձին, «սեփական» սոցիալական որմնախորշն էր գրավում: Դրանցից վերջին երկուսը դոգմատիկ լինելով, մյուսի հանդեպ եղել են անհանդուրժողական: Այդ հանգամանքները 3-4-րդ դդ. սահմանազխի կրոնական իրադրությունը սկզբունքորեն զանազանում էին նախորդ դարերին այդ բնագավառում բնորոշ վիճակից, երբ իշխում էր վերը նշված հեթանոս սինքրետիզմը (համաբնույթ աստվածների միաձուլում): Հայաստանի հասարակության դասային շերտավորումը ստացավ ոչ քիչ չափով կրոնագաղափարաբանական գունավորում, մի երևույթ, որը կարող էր միայն նպաստել բնակչության հետագա փոխադարձ օտարացմանը. էթնոքաղաքական (ազգային) ամբողջության ընդհանուր գիտակցմանը հակադրվում էին նույն հանրության մեջ արդեն նոր ինքնորոշումների ձևավորմանը նպաստող կրոնագաղափարաբանական, աշխարհայեցողական հասկացությունները: Այդ առումով հատկապես ցուցադրական է 3-րդ դարի Հայաստանում դոգմատիկ զրադաշտականության դերը: Օտար տերության պետական կրոն լինելով՝ նա հանգեցնում էր ձևավորվող նախարարական դասի ազգային (էթնոքաղաքական) ինքնորոշման պառակտմանը: Քաղաքական ինքնորոշումը, որն այսուհետև խարսխված էր զրադաշտականության վրա, օտարվում էր էթնիկական ինքնագիտակցությունից: Քաղաքական պատվաբերության սկզբունքը՝ քաղաքական պատվաբեր ամբողջության մեջ ինքնադասվելու, ներգրավվելու միտումը (խթանված դասակարգային, հողատիրական շահով), ետին պլան մղեց էթնիկական (ազգային) ինքնորոշման սկզբունքները: Զուգահեռ օրինակները բազմաթիվ են. մ.թ. 1-ին դարում Գալլիայի և հռոմեական արևմտյան այլ պրովինցիաների՝ տոհմական ավագանու մոտեցող սենատական դասի մեջ և հետագա հռոմեականացումը: Անգամ Հունաստանում «հելլեն» ինքնանվանումը դուրս մղվեց «հռոմ» ինքնանվանումով և կայսերական ինքնագիտակցությամբ:

Հայաստանում իշխանավոր դասի էթնիկական ձուլման հեռանկարները բավականին իրական էին, եթե նկատի առնենք Հայաստանի և Սասանյան Իրանի ավագանու այսուհետև կրոնների և գաղափարաբանությունների նույնությունը, Հայաստանում Սասանյանների անմիջական տիրապետությունը, նաև հայերենի անգիր վիճակը՝ ազգային լեզվով կրթական համակարգի բացակայությունը. վերջինս, ինչպես հայտնի է, էթնիկական (ազգային) ինքնագիտակցության

բաղադրատարրերի՝ պատմական հիշողության, հոգևոր-մշակութային արժեքների պահպանման և հարատևման պայմանն է:

Այսպիսով, 4-րդ դարի շեմին Հայաստանում իշխած կրոնական իրադրությունը ի հայտ է բերում Հայաստանի՝ որպես քաղաքական մշակութային, հոգևոր, դավանաբանական ամբողջության տրոհման միտումները: Քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունելը վճռական կասեցում էր նշանակում այդ վտանգավոր միտումների զարգացման մեջ: Այսինքն, ակնհայտ է, որ մինչ այդ ոչ գերակայող, նվազ ազդեցություն ունեցող կրոնին պետական կարգավիճակ հաղորդելը պայմանավորված էր Հայաստանի ազգային-պետական շահերով:

Տրդատի քաղաքական խնդիրները: Հայոց թագավորը և Հռոմի կայսրը մ.թ. 4-րդ դարի սկզբին

Հարկ է կանգ առնել արդեն ավանդական դարձած և, մեր համոզմամբ, իրականում փակուղային մոտեցման վրա, որը քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում կապում է Հռոմի կայսրերի կրոնական քաղաքականության հետ, կոնկրետ կախման մեջ է դնում 313 թ. այսպես կոչված Միլանյան հրովարտակից:

306 թ.-ից Հռոմեական կայսրությունը պառակտված էր քաղաքական պատերազմում: 313 թ. փետրվարին երկու դաշնակից կայսրերը՝ Կոնստանտինոսը, որը կառավարում էր Գալլիայում և Իսպանիայում, և Լիկինիոսը, որին ենթարկվում էին Բալկանյան թերակղզու մարզերը, հանդիպեցին միմյանց Միլանում: Նրանց ընդունած որոշումներից մեկը Հռոմեական կայսրության մեջ քրիստոնյաների դեմ հալածանքների կասեցման մասին 311 թ. ապրիլին հրապարակված Գալերիոս կայսեր հրովարտակի հաստատումն էր: Կայսրությունն այսուհետև չէր արգելում քրիստոնեական պաշտամունքի կատարումը, քրիստոնեությունը, դրանով իսկ, իրավահավասար և թույլատրելի էր ճանաչվում այլ, հեթանոս դավանությունների կողքին, եկեղեցուն վերադարձվում էր նրանից բռնագրավված գույքը:

Համաձայն տարածված կարծիքի՝ Միլանյան որոշումը վճռորոշ հանդիսացավ հայոց թագավորի դարձի համար, որը, սակայն, ի տարբերություն հռոմեական կայսրերի, քրիստոնեությունը հռչակեց պետական կրոն:

«Տրդատի ժամանակ,— գրում է Հ. Մանանդյանը,— Հայաստանը սերտ կերպով միացված էր Հռոմեական կայսրությանը, ուստի, շնորհիվ հենց այդ կապի, քրիստոնեությունը, որը կայսրության մեջ հայտարարվել էր իբրև թուլյատրեյի պետական կրոն, հաստատվել էր որպես պաշտոնական կրոն նաև Հայաստանում»:¹ «Վերաբերմունքը դեպի քրիստոնյաները Հայաստանում ևս, հավանաբար, փոխվել էր 313 թ. հետո, երբ, համաձայն Միլանի հրովարտակի, քրիստոնեությունը ճանաչվել էր հռոմեական պետության մեջ որպես ազատ և իրավահավասար կրոն»²։ Միլանյան հրովարտակից հետո՝ 314 թվականով է թվագրում քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում «Հին աշխարհի պատմությունը»³։ Մ. Լ. Շոմոնի կարծիքով, «Ամեն դեպքում այդ տարօրինակ դարձը կարող էր տեղի ունենալ Դիոկղետիանոսի հրաժարականից բազում տարիներ անց»⁴ (Դիոկղետիանոս կայսրը իշխանությունից հրաժարվեց 305 թ. մայիսին)։

Բերված մեկնաբանությունները միանգամայն աջաթող են անում նման կարևոր քայլի համար Հայաստանում ինքնուրույն, ներքին պատճառների հասունացումը, հեռու են նրանց մասին հարցադրումից և, այսպիսով, անտեսում են հայոց թագավորի կողմից սեփական քաղաքականության անցկացումը։

Ըստ էության, այլ էր Հռոմի կայսեր և հայոց թագավորի քայլերի բովանդակությունը. մի դեպքում՝ քրիստոնեական պաշտամունքի թուլյություն, քրիստոնեության գոյության իրավունքի ճանաչում՝ հեթանոսությունը չսահմանափակած, հեթանոս մնալ շարունակող կայսրերի կողմից, իսկ մյուս դեպքում՝ հեթանոսության վճռական, անվերապահ արգելքն է քրիստոնյա դարձած հայոց արքայի կողմից։ Սակայն անհրաժեշտ է մատնանշել մեկ ուրիշ հանգամանք։ Հայաս-

¹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հ. Բ, էջ 131։ Նկատենք, որ ճիշտ չէ «թուլյատրեյի պետական կրոն» արտահայտությունը։ Քրիստոնեությունը, իր արիստական տարբերակով, փաստորեն կայսրության պետական կրոնը դարձավ Կոնստանտինոսի որդու՝ Կոնստանցիոսի (337-361) օրոք։

² Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ. նույն տեղում։

³ История древнего мира. т. 3. Упадок древних обществ, с.274, նաև Բ. Ananian «La data e le circostanze della consacrazione di s. Gregorio Illuminatore», Le Museon, 74. 1961, p. 43-73.

⁴ M.-L. Chaumont. «Sur l'origine de saint Gregoire d'Arménie». — Le Museon, 1989, t. 102, f. 1-2, p. 129.

տանյան դարձի կապակցելը Հռոմեական կայսրության մեջ քրիստոնեության ազատ դավանելու թուլյություն հետ ինքնին նշանակում է շեղում պրոբլեմի լուծման համար վճռորոշ բնագավառից, այն է՝ Հայաստանի քրիստոնեացման նշանակությունը հայոց թագավորի և Հռոմի կայսեր ավանդաբար ոչ իրավահավասար փոխհարաբերությունների զարգացման համար։ Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ հռոմեական կայսրերի դավանած կրոնը։ 313 թ.-ից քրիստոնյաներին հովանավորող Կոնստանտինոսը անձամբ չէր հրաժարվում Արեգակի պաշտամունքը կատարելուց։ Հռոմեական կայսրության արևելյան մասը (Հունաստան, Փոքր Ասիա, Սիրիա, Եգիպտոս) կառավարած կայսրերը՝ Գալերիոսը (305-311) և Մաքսիմիան Դայան (միաեծան՝ 311-313) ջերմեռանդ հեթանոսներ էին։ 313 թ. Մաքսիմիան Դայային Ադրիանապոլսի մոտ ջախջախած և Արևելքի կայսր դարձած Լիկինիոսը (313-324) «համոզված հեթանոս էր»¹։ Նա՝ Տրդատի անմիջական հարևանը, ըստ 315-ին վերաբերող տվյալների, իբրև իր հովանավորի, պաշտոմ էր Յուպիտերին։² Նրա օրոք պետական պաշտամունքի վերածվեց Sol Conservator-ի՝ Արեգակ փրկչի երկրպագությունը³։ 320-ից, Կոնստանտինոսի հետ հարաբերությունների լարմանը համընթաց, Լիկինիոսը հրաժարվեց քրիստոնյաների նկատմամբ հանդուրժողական դիրքից⁴։ Արևելյան կայսրությունում ձեռնարկվեցին քրիստոնեահալած ծավալուն գործողություններ, զտումներ կատարվեցին բանակում, արգելվեցին եպիսկոպոսների սինոդների գումարումը, նրանց մուտքը կայսերական պալատ, տեղերում վկայված են եղել քրիստոնյաների մահապատիժների դեպքեր⁵։ Քրիստոնյաների դեմ հալածանքները հռոմեական Արևելքում վերացվեցին միայն Լիկինիոսի վերջնական պարտությունից հետո՝ Կոնստանտինոսի դեմ պատերազմում (324 թ. սեպտեմբերին Նիկոմեդիայի ճակատամարտում)։ Արևմուտքի կայսր Կոնստանտինոսը իր իշխա-

¹ P. Petit. Histoire générale ... t. 3. Le Bas-Empire. p. 52.

² A. Chastagnol. L'évolution politique, sociale et économique du monde romain de Dioclétien à Julien. p. 123.

³ A. Chastagnol. նշվ. աշխ. p. 124.

⁴ A. Chastagnol. նշվ. աշխ. p. 122.

⁵ Cf. Pietri. La conversion: propagande et réalités de la loi et de l'évergétisme — Histoire du Christianisme. t.2, P. 1995, p. 203.

նության ներքո վերամիավորեց կայսրությունը, սակայն դեռևս 324 թ. Անտիոքում հատած նրա սուլիդները ձևաված են եղել Արեգակին:

Հռոմեական կայսրերի՝ Գալերիոսի (305-311), Մաքսիմի Դայայի (311-313), Լիկինիոսի (313-324) հեթանոսությունը և Տրդատի քրիստոնեությունը, անշուշտ, փաստեր են, որոնց նշանակությունը պիտի դիտարկվի կողմերի՝ հայոց արքայի և Հռոմի կայսեր միջև ավանդական հարաբերությունների զարգացման տեսանկյունից:

Քրիստոնեության ընդունումը խզում էր նշանակում արքայի՝ այսուհետև քրիստոնյա արքայի հեթանոս կայսեր հետ (անկախ այն բանից, թե կայսրը հանդուրժողական էր, թե՛ հալածական քրիստոնյաների նկատմամբ):

Ժխտվեցին հռոմեական կայսրից հայոց թագավորի կախվածության, Հայաստանի նկատմամբ կայսրության գերակայության կրոնագաղափարաբանական հիմքերը: Քրիստոնյա արքան հռոմեական կայսրին չէր կարող ճանաչել իբրև վեհագույն աստվածային ատյան, որն ի զորու էր նրան թագավոր դարձնել, շնորհել նրան թագավորական արժանավորություն: Հայաստանում Արշակունիների տոհմի հեղինակությունը վերահաստատելու խնդիրը Տրդատից պահանջում էր վերացնել կայսերահպատակի, կայսերակարգի իր վիճակը և անմիջապես մտնել նոր և ամենակալ աստծո իշխանության ներքո: Ի տարբերություն նախկին, այսուհետև մերժվող աստվածների՝ Միհրի, Վահագնի, նոր աստվածը բացառում էր կայսեր ճանաչումը իբրև գերագույն աստվածության, տվյալ դեպքում՝ իբրև Արեգակի արտահոսման մարմնավորում: Շրջանցելով հռոմեական կայսրին նման դերում, մերժելով նրան այդ որակում, հայոց թագավորը անմիջական հաղորդման մեջ էր մտնում աստծո հետ՝ միակ և ճշմարիտ աստծո հետ: Քրիստոնեության ընդունմամբ թագավորական իշխանությունը Հայաստանում վերականգնեց իր աստվածակարգ, աստվածատուր հաստատության բնույթը: Արքան իշխանություն ուներ աստվածային իրավունքով: Արշակունի քրիստոնյա արքայի իշխանության աստվածատուր բնույթի մասին ձևակերպումները բերված են Ներսես Մեծի խոսքում: Արշակունի թագավորը բնիկ տեր է «զորս տուեալ է ձեզ յաստուծոյ»: Նա ստեղծված է աստծո կողմից, «միամիտ կալ առ տեարսն մարմնաւորս զորս նորայն արարեալ է» (Փ.Բ. IV ԾԱ):

Քրիստոնեության ընդունմամբ, կայսեր աստվածային բնույթի մերժմամբ գաղափարաբանական հիմք էր ստեղծվում արքայական

իշխանությունը ժառանգականի վերածվելու համար: Թագավորության պարզևսումը գահակալին՝ աստծո առանձնաշնորհ էր, հետևաբար, աստվածատուր արքան ինքնուրույնաբար էր փոխանցում գահը: Արշակունիները դրանով իսկ սրբագործում էին հայոց գահի նկատմամբ իրենց տոհմական իրավունքը: Այսուհետև կայսրության հետ հարաբերությունները հանգում էին միայն քաղաքական աշխարհիկ պարտնյորությանը, Հայաստանի վրա գերիշխելու կայսերական հավակնությունը կորցնում էր որևէ բարձրագույն հեղինակությամբ սրբագործված գաղափարաբանական հենարան:

Այդ տեսանկյունից ուշագրավ է Հայաստանի և Հռոմեական կայսրության հարաբերությունների նոր բնույթի արձագանքը Ագաթանգեղոսի երկում: Հռոմեական կայսրությունը վերամիավորող Կոնստանտինոսը ցույց է տալիս իր վերաբերմունքը Տրդատին «իբրև սիրելի եղբոր»: Հայոց արքայի նկատմամբ Հռոմի կայսեր կիրառած այդ բնորոշումը աննախադեպ է, ավանդական էտիկետի բնագավառից չէ: Մինչ այդ, հայոց թագավորի հետ հարաբերություններում Հռոմի կայսրը իրեն համարում էր *δεσπότης* (տեր): Իրականում, Տրդատի համար ճանաչած «եղբոր» կարգավիճակը, անշուշտ, պիտի արտահայտեր Կոնստանտինոսի կառավարման տարիներին՝ կայսրության և Հայաստանի միջև հարաբերությունների տեսականորեն իրավահավասար բնույթը, համենայնդեպս, Տրդատի հավակնությունը նման հարաբերություններին: Երկուսն էլ իրենց իշխանությամբ պարտական էին միևնույն աստծուն:

Այսպիսով, նոր պետական կրոնագաղափարաբանական համակարգի հաստատումը ի հայտ է գալիս որպես օրինաչափ քայլ Հռոմի գաղափարաբանական 300-ամյա ագրեսիային Հայաստանի դիմագրավման գործում, հենց այն ագրեսիայի, որը քանդում էր հայկական պետականության տեսական հիմքերը՝ արքայի հեղինակությունը, աստվածակարգ տիրակալի (սուլվերենի) իր դիրքը, աստվածների (կամ գերագույն աստծո) հետ իր կապի մասին հասարակական պատկերացումները: Արքայի աստվածատուր, աստվածակարգ լինելը պետական անկախության միակ ձևն էր, միակ դրսևորումը: Այն պահպանելու խնդիրը առանցքային էր հայկական քաղաքական իրականության համար՝ մ.թ.ա. 20-ից, Արտաշես 2-րդի սպանությունից ի վեր: Աստվածակարգի իր դիրքը պաշտպանելով, ամենակալ Օգոստոսի դեմ ըմբոստացավ Տիգրան 4-րդը: Աստվածակարգ թագավոր ունենալու

փափագով, նվաստացուցիչ թագադրությունը կանխելու մտադրությամբ հռոմեական բանակատեղ, Գայոս Կեսարին սպանելու ուղևորվեց Ադդոնը՝ Արտագերսի հերոսական կայազորի պետը:

Ազգային խնդրի լուծումը գտավ Տրդատը, գտնելով նոր, միակ և ճշմարիտ աստծուն:

Քրիստոնեության ընդունմամբ պետական խնդիրներից վճռվեց առաջնայինը, որին հաջորդեց անմիջապես մյուս խնդիրների լուծումը:

Հաղթահարվեց Հայաստանի բնակչության մասնատվածությունը ըստ դավանական հատկանիշի՝ առանձնապես հրատապ խնդիր, քանի որ կրոնները Հայաստանում գումարվում էին կոնկրետ սոցիալական դասերի վրա:

Քրիստոնեական դավանության քաղաքական դրույթները կարևորություն էին ներկայացնում ավագանու հետ՝ Արշակունիների իշխանության հարաբերությունների կարգավորման համար: Հարկ է ընդգծել, որ 298 թ. իրադրության առանձնահատկությունն այն էր, որ անկախության վերականգնումը նշանակում էր նաև հայկական պետականության վերականգնում: Հենց այդպիսի մի խնդիր՝ կապված իշխանության նոր կառույցների մեջ զրադաշտականությունը դավանող և մեծ մասամբ սասանյանամետ ավագանու ինտեգրացման (ներհյուսման) հետ, ծառացել էր Տրդատի առջև: Ուսումնասիրողները ուշադրություն են դարձրել, որ, եվսեբիոս Կեսարացու հաղորդմամբ, Գալերիոսը իրեն անվանում է ոչ միայն պարսիկների, այլև հայերի հաղթող¹, այստեղից ճիշտ եզրահանգելով, որ Գալերիոսին և Տրդատին ընդդիմադիր այդ հայերի մեջ հարկ է տեսնել պարսկասեր, սասանյանամետ ավագանուն²: Այդ եզրակացությունը հաստատում են 293-ին Նարսեսին Հայաստանի ավագանու աջակցելու մասին Պայկուլիի արձանագրության տվյալները և Հայաստանում Հորմիզդ-Արտաշիրի կառավարման մասին Մովսես Խորենացու պահպանած դրա-

¹ Eus. H.E. VIII, XVII, 3.

² Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն... հ.Բ. էջ 124. Հ. Մանանդյանը սխալմամբ եզրահանգել է, որ Գալերիոսը իր հրովարտական իրեն անվանում է վեց անգամ հայերի հաղթող: Իրականում, ինչպես այդ ակնհայտ է հրովարտական պարտված ժողովուրդների թվարկումից, վեց հաղթանակները վերաբերում են Բալկաններում կարպերի դեմ պատերազմին: Հրովարտակի հաղորդումից աներկբա է հայերի դեմ կռվելու փաստը, որը կարող էր տեղի ունենալ միայն 296-298 թթ. հռոմեա-պարսկական պատերազմի ժամանակ:

կան ավանդույթը: Զրադաշտական ավագանու մկրտությամբ առաջին մեծ քայլն արվեց այդ ինքնակամ տոհմերի և Սասանյան իրանի միջև կրոնազադափարաբանական անջրպետը բարձրացնելու համար: Արքայական իշխանության աստվածակարգ բնույթի վերականգնումը՝ քրիստոնեության ընդունման այդ առաջնակարգ նպատակը, անհրաժեշտ հեղինակություն էր հաղորդում Արշակունի թագավորի իշխանությանը՝ իրեն ավագանու ծառայությունը հիմնավորելու խնդրում: (Ուժի վրա հիմնված հեղինակությունից բացի ի հայտ է գալիս բնագանց, սրբազան ատյանի կամքից բխող հեղինակություն հաստատելու կարիքը):

Քրիստոնեական կրոնը բովանդակում է իշխանությունն իրականացնելու համար հիմնարար քաղաքական գաղափարներ՝ պետական իշխանության բնույթի, նաև իշխանության նկատմամբ քրիստոնյա հպատակների վերաբերմունքի մասին դրույթներ: Ի տարբերություն քրիստոնեության, անտիկ «հեթանոսական» կրոնները իշխանությանը հպատակվելու, պետությանը ծառայելու պահանջներ չէին բովանդակում¹: Քրիստոնյա համայնքների համար ծրագրային նշանակություն են ունեցել Պողոս առաքյալի ուղերձի հռչակավոր դրույթները. «Ամեն մարդ, որ իշխանութան տակ է, թող հնազանդութեան մեջ մնայ, քանզի իշխանութիւնը այլ տեղից չէ, եթե ոչ՝ Աստծուց, եւ եղածները Աստծուց են կարգուած» (Հռոմ. ԺԳ. 1): «Հետևաբար, ով հակառակում է իշխանութեանը, Աստուծոյ հրամանին է հակառակում.» (Հռոմ. ԺԳ.2)²:

Քաղաքական մտքի պատմության մեջ առաջին անգամ հստակորեն և աներկմիտ ձևակերպվեց իշխանության՝ իբրև հաստատության աստվածածին բնույթը: Հիմնավորվեց իշխանությանը, այն իրականացնող պաշտոնյային անհատի հնազանդվելու պահանջը: Ըստ էության, հիերարխիայի սկզբունքը որպես հասարակության գոյատևության, հիերարխիայի սկզբունքը որպես հասարակության գոյատևման նախապայման հիմնավորվեց աստծո կամքով: Քրիստոնեության քաղաքական դրույթները Արշակունիների կողմից հասցեագրվեցին ավագանուն: 367 թ. ապստամբ և Սասանյանների կողմն անցած ֆեոդալների առջև Ներսես Մեծի ձառում կարդում ենք. «յիշեցեք

¹ Е. С. Голубцова. Государство и религия в античном мире — ВДИ, 1985, №2, с. 10-15.

² Նոր կտակարան. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1975:

զբանն տեառն պատուիրանին միաբանութեամբ որպէս պատուիրեացն ծառայից՝ հնազանդ կալ տերանց իւրեանց», «միամիտ կալ առ տեարսն մարմնաւորս զորս նորայն արարեալ է»: Քրիստոնեությունը հաստատվում է Հայաստանում որպէս հակաֆեոդալական քաղաքականություն վարող պետության կրոն:

Հարկ է հատկապէս կանգ առնել Պետրոս առաքյալի առաջին թղթի (Բ.2, 17,18) դրույթների վրա: Նրանք հասցեագրված են եղել հրեական միջավայրից ելած քրիստոնյաներին, հետևաբար, արտացոլում են հին արևելյան քաղաքական մշակույթից ժառանգած պատկերացումները: Պետրոսը պատվիրում է. «վախեցեք Աստծուց, պատվեցեք թագավորին» (Τὸν βασιλέα τιμᾶτε): Ի տարբերություն Պողոս առաքյալի կոչերի, գերագույն իշխանությունը Պետրոսի ուղերձում վերացական չէ: Մատնանշված է դրա շատ որոշակի կրողը՝ թագավորը: Նրան պահանջվում է պատվել, իսկ ծառաներին պատվիրվում է վախով հնազանդվել տերերին: Թագավորին պատվելու պահանջը, որ վկայված է ուղերձում, նույնական էր հին Հայաստանում ավագանու վարքաձեւային նորմերի հետ. (Ստրաբոնի նշած նվիրական ծառայություն, արքայի պաշտոն): Վաղ քրիստոնեական ուսմունքի քաղաքական և սոցիալական հասկացությունները՝ տիրոջ և ծառայի հակադրությունը, վկայելով այդ քաղաքական տեսողության արևելյան ակունքները, որոշակի զուգահեռներ ունեին հայկական հասարակության մեջ ընդունված սոցիալական բաժանման հետ: (Մինչդեռ անտիկ հունահռոմեական հասարակությանը վերաբերելով՝ այդ հակադրությունը հասկացվում էր փոխհարաբերականորեն):

Այսպիսով, քրիստոնեության ընդունումը նպատակ ուներ պահպանել Հայաստանի ազգային-քաղաքական ամբողջականությունը:

Հայաստանի պետական (թագավորական) ինքնիշխանությունը վերագտավ իր կրոնազաղափարաբանական հիմնավորումը՝ աստվածակարգ հաստատության իր կարգավիճակը, դրանով իսկ հաստատվեց պետության հեղինակությունը ներքին գործերում, իրավահավասարությունը և անկախությունը միջազգային բեմահարթակում և նոր հավատի դիրքից սրբագործվեց արքային՝ Արշակունիների տոհմին ֆեոդալականցվող ավագանու հպատակեցման անհրաժեշտությունը՝ պետության վերաստեղծման այդ նախապայմանը: Քրիստոնեացման

շնորհիվ կասեցվեց զրադաշտական և, մեծ մասամբ սասանյանամետ ավագանու ուժացման, ազգային ինքնագիտակցության կորստի վտանգը, այդ ուղղությամբ արվեց առաջին, վճռական քայլը: Ընդհանուր առմամբ, իրականացվեց երկրի դավանաբանական, էթնո-մշակութային կոնսոլիդացումը՝ միատարրությունը:

Այդ բոլորը նկատի առնելով, չափազանցված չի լինի պնդել, որ 4-րդ դարի սկզբին Հայաստանում ձևավորված հասարակական-քաղաքական իրադրության վերաբերյալ քրիստոնեությունը կատարեց ազգային կոնսոլիդացիոն (պահպան) դերը:

«Աստվածասեր» արքա դառնալով, «ընդունելով երկնային պարգևները և շնորհները» (Ագաթ. 864), Տրդատը անսխալեպ հեղինակություն էր ձեռք բերում իր հպատակների աչքում: Հայաստանի արքան, հաղորդվելով միակ և ճշմարիտ աստծո հետ, այսուհետև իբրև «կուռքերի» և չաստվածների էր ժխտում Սասանյանների Ահուրամազդին և Հռոմի կայսրեր Գալերիոսի, Մաքսիմի Դայայի, Լիկինիոսի և Արեմուտքում իշխող Կոնստանտինոսի Յուպիտերին և Արեգակին: Այդ փաստը պիտի գաղափարաբանական առավելության գիտակցություն հաղորդեր հայոց թագավորին և իր հպատակներին՝ դեմ հանդիման արևմտյան և արևելյան աշխարհակալությունների: Ճշմարիտ աստծուն հաղորդված միակ թագավորության այդ բացառիկ վիճակում Հայաստանը պիտի գտնվեր առնվազն մինչև 324 թ., մինչև Հռոմեական կայսրության վերամիավորվելը: ¹ Այդ տարիներին դա աստծո ընտրյալ թագավորություն էր:

Համաշխարհային պատմության մեջ հայոց թագավոր Տրդատը առաջին իշխանավորն էր, որը լիովին գնահատեց քրիստոնեական դավանության բազմաբնույթ առավելությունները պետական իշխանության կառուցման խնդրում: Հայաստանում միաստվածային կրոնը Հռոմեական կայսրությունից բավականին առաջ և անհամեմատ ավելի վճռականապես միակցվեց կենտրոնացված պետության հետ, որը գլխավորում էր անսահմանափակ միապետը: Ամենախստագույնս

¹ Նույնիսկ 324 թ. Կոնստանտինոսը քրիստոնեական վարդապետության աստծուն էր ճանաչում (Հովհաննես ավետարանիչի՝ Աստված Բանին՝ Լոգոսին) առանց պաշտոնապես արգելելու հեթանոսությունը, բացառությամբ առանձին սանձարձակ պաշտամունքների (Ch. Pietri. La conversion: propagande et réalités de la loi et de l'évergétisme. p. 211-212, 223):

իրագործվեց մի աստված՝ մի թագավոր սկզբունքը: Տրդատին է պատկանում եկեղեցու քաղաքական դերի հասկացման առաջնությունը: Նա գիտակցեց, որ հզոր կենտրոնացված պետականության վերականգնման գործում ճիշտ է հենվել աստծո սպասավորների միասնական, հիերարխիկ և ճյուղավորված հաստատության վրա: Պետական ռազմավարական ապարատի հետ մեկտեղ եկեղեցին արքայի մտահղացմամբ աստար էր կանգնելու իրեն: Ժողովրդի մեջ նոր դավանության տարածման և եկեղեցու կազմակերպման խնդիրը ստանձնեց Գրիգոր Լուսավորիչը, որն, ըստ երևույթին, կապված էր Կապադոկիայի քրիստոնեական համայնքների հետ: Երկու ուժերի՝ պետության և եկեղեցու նպատակները համընկան: Գրիգոր Լուսավորչի մասին գոյություն ունի հարուստ գրականություն:¹ Ուսումնասիրման հարուստ ավանդույթ նմանապես ունեն Հայաստանի եկեղեցու կայացման, թեմական բաժանման, կայսերական եկեղեցու հետ նրա հարաբերությունների հարցերը և այլն:²

Խնդրո առարկա ունենալով քրիստոնեության ընդունման պետական-գաղափարաբանական և միջազգային-իրավական ասպեկտները, կարող ենք նշել 4-րդ դարի սկզբին եկեղեցու հաստատության նկատմամբ Արշակունիների պետության վերաբերմունքի որոշ առանձնահատկություններ: Երվանդունիների և Արտաշեսյանների Հայաստանում թագավորին հովանավոր դարձած գլխավոր աստծո (Միհրի, Արամազդի, Վահագնի) պաշտամունքը կատարում էր իշխող դինաստիայի ներկայացուցիչը, նաև՝ անձամբ թագավորը, այսինքն, այդ պաշտամունքը գտնվում էր պետության ձեռքին: (Ըստ Մովսես Խորենացու հաղորդման քրմապետ էր Երվանդ Վերջինի եղբայր Եր-

վազը (մ.թ.ա. 3-րդ դ. վերջ)): Հետևելով հենց այդ ավանդույթին՝ Արշակունի արքաները նպատակ էին դնում իրենց դինաստիայի հետ մերձեցնել, ձուլել քահանայապետական տոհմին: Խոսքով 2-րդ դ. դին՝ գահաժառանգ Տիրանը, կնության տվեց իր դստերը Հուսիկին՝ Վրթանես քահանայապետի որդուն, իսկ այդ ամուսնությունից ծնված Պապին ու Աթանգինեսին նույնպես ամուսնացրին Արշակունի արքայադստերի հետ: Կայացվող եկեղեցու հետ հարաբերություններում արքաները հենվում էին քրմության հետ ունեցած հարաբերությունների իրենց փորձի վրա:

Քրիստոնեության ընդունումը անխուսափելիորեն հանգեցնում էր հետագայում արքայական իշխանության ծավալի փոփոխմանը, այն երևույթի, որը կոչվում է աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների սահմանազատում: Եկեղեցու կայացումը նշանակում էր հոգևոր իշխանության ինքնավարության հաստատում, որն ստանձնում էր հավատացյալի բարոյական վարքագծի տնօրինումը, աստծո հետ նրա կապը, պաշտամունքային-ծիսային գործելակերպը:

Տվյալ երևույթի ակունքներին է Հիսուսի հռչակած «տվեք կայսրինը կայսեր, Աստծունը՝ Աստծուն» (Մատթ. ԻԲ 21-22) սկզբունքը, որը հաստատում էր պետական համակարգից անհատի հոգևոր-բարոյական կեցության սահմանազատումն ու ինքնավարությունը: Պարտականություններ կատարելով պետական իշխանության առաջ, անհատը չէր ստրկացվում նրա կողմից: Սույն հռչակավոր դրույթը պնդում էր երկնային թագավորության արժեքների գերակայությունը, այսինքն, ավետարանական բարոյականության հիման վրա անհատի ինքնորոշման ազատությունը:¹

Թագավորական իշխանությունը աստիճանաբար վերածվում էր զուտ աշխարհիկ՝ ռազմական, վարչական, օրենսդիր ֆունկցիաներ կրողի: Հայաստանում այդ պրոցեսն ընթանում էր յուրահատուկ բարդություններով: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ հին հայկական պետությունը անմասնատեղիորեն համատեղում էր քաղաքացիական

¹ Գրիգոր Լուսավորչի տոհմական ծագումը, կյանքը և Տրդատի հետ հարաբերությունները, որոնց մասին աղբյուր է Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը», մեր ուսումնասիրման խնդրի շրջանակներից՝ քրիստոնեության ընդունման քաղաքական պրոբլեմներից, դուրս են: Ագաթանգեղոսի աշխատությանը նվիրված հիմնական գրականության ցանկը տես Հայկական սովետական հանրագիտարանի «Ագաթանգեղոս» հոդվածում: Վերջերս լույս տեսած ռուսամասիրություններից նշենք՝ М.-Л. Chaumont, «Sur l'origine de Saint Grégoire d'Arménie - Le Musée. f. 102 Fasc 1-2, 1989, p. 115-130; М. van Esbroeck, «Saint Grégoire d'Arménie et sa didascalie» — նույն տեղում, p. 131-147, Ժան-Պիեռ Մաիե, Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը» և հունա-հռոմեական վեպը — ՊԲՀ, 1997, № 1, էջ 161-166.

² Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, с. 322-370.

¹ Վաղ քրիստոնեական գրականության մեջ պետական իշխանության հանդեպ առկա հայեցակետերը վկայում են Հռոմեական կայսրության և առհասարակ պետության հանդեպ դիրքորոշման հարցում կրած փոփոխությունների մասին: Ств. История политических и правовых учений. Древний мир. М. 1985, с. 325, 329. J. Touchard. Histoire des idées politiques, p. 93-97.

և հոգևոր (կրոնական) իշխանություն: Աստվածացված արքան, ինչպես ցույց է տալիս Արտաշեսյանների պրակտիկան, անձամբ միջնորդ էր հանդես գալիս աստվածների (գերագույն աստծո) և ժողովրդի միջև: Այսինքն, պետական իշխանությունը Հայաստանում իր ֆունկցիաներով բնորոշելի է որպես համապարփակ, և այդ միտումը պահպանվում էր 4-րդ դարում: Մինչդեռ, քրիստոնյա եկեղեցու կողմից ստանձնած հոգևոր հեղինակությունը սկզբունքորեն նոր երևույթ էր հայկական իրականության համար (նոր երևույթ էր նաև բովանդակությամբ, հաստատելով համամարդկային բնույթի ոգեղենի առաջնապատվությունը հին ավանդության, կոնկրետ դասային հայեցումների համեմատ): Արքայական իշխանության այդ առանձնահատկությունը և եկեղեցու առաքելությունը, ընդհանուր առմամբ, ընկած են ավելի ուշ՝ 350-60-ական թթ. Արշակի և Ներսեսի բարդ և հակասական հարաբերությունների հիմքում: Հետևաբար, նշված ժամանակահատվածում Հայաստանում պետության և եկեղեցու լարված փոխհարաբերությունները պայմանավորված են եղել տեղական բնույթի պատճառներով:

Հարկ է ընդգծել, որ քրիստոնեության ընդունումը առաջին քայլն էր արքայական իշխանության աշխարհականացման ուղղությամբ: Արքան ըմբռնվում էր նախ և առաջ որպես աստծուց տրված «մարմնավոր» տեր (Փ.Բ. IV. ԾԱ): Տրդատը գիտակցաբար հրաժարվեց արքայական նախնիների պաշտամունքից: Նախ և առաջ քանդվեցին դինաստիական պաշտամունքի կենտրոնները (Ագաթ. 778): Այդ փաստը ինքնին վկայում էր, որ արքայի նախնիների պաշտամունքն այդ ժամանակ անհրաժեշտ ազդեցություն չունեց (զուցեց կայսերական քաղաքականությամբ վարկաբեկված լինելու պատճառով): Տրդատը իրեն լիովին հաշիվ էր տալիս այն գաղափարաբանական առավելությունների հարցում, որ նրան տալու էր միակ և ճշմարիտ աստծո հովանավորության տակ անցնելը, միակ աստվածապաշտ արքա դառնալը:

Հռոմի կայսր և Յուդայի տերի որդի, աստվածային Դիոկղետիանոսի ձեռքից թագավորական արժանավորություն ստացած և այնուհետև հռոմեական զենքով գահ բարձրացած Տրդատը, կարծես, պիտի կրկնե հռոմեական դրածոյի սովորական ճակատագիրը Հայաստանում՝ լիովին կառչած մնալ իր հզոր հովանավորներից: Տրդատի դրության առանձնահատկությունն այն էր, որ նրան դիմակայում էր սասանյանամետ, ֆեոդալականացված ավագանին: Հռոմեական դա-

ծոյի՝ կայսերակարգ և հեղինակագուրկ թագավորի դիրքից ավագանուն իշխելու խնդիրը հղի էր Հռոմից կախվածության մեծացմամբ և իշխող դասի պառակտմամբ՝ հռոմեամետ և պարսկամետ «կուսակցությունների»: Այդ վտանգավոր հեռանկարի դիմաց քրիստոնեությունը գաղափարաբանական հենարան էր կենտրոնաձիգ, բուն հայկական, ազգային դիրք կայացնելու համար:

Հայաստանի քրիստոնեացումը վկայում է Տրդատի կարկառուն քաղաքագետ լինելը, պրոբլեմների վճռական լուծումներ գտնելու նրա կարողությունը:

Ազաթանգեղոսը հաղորդում է Տրդատի լայն մտահորիզոնի մասին, հունական աշխարհիկ դպրությանը և փիլիսոփայական մտքին նրա տեղյակ լինելը (Ագաթ. 863): Տրդատի վճռորոշ դերը նոր հավատին հայոց երկրի հնազանդեցման մեջ նշում է Մովսես Խորենացին: Հարկ է հատուկ ընդգծել Հայաստանի պետության դերի առանձնահատկությունը, որն ի հայտ է գալիս երկրի քրիստոնեացման ակտում:

Պետությունը՝ հարկադրանքի ինքնաբավ, ինքնուրույն ապարատը, արքայի իշխանության գործիքը, հանդես է գալիս որպես հասարակության, նրա դասերի (այդ թվում ֆեոդալականացվող ավագանու) նկատմամբ անկախ և գերակայող ուժ: Հասարակության հանդեպ պետության նմանօրինակ դերը Հայաստանում նախադեպ է ունեցել Տիգրան Մեծի օրոք. պետական իշխանության կողմից՝ Հայաստանում հեղինիստական քաղաքացիական համայնքների վերաբնակեցումը փոփոխեց երկրի սոցիալական կառուցվածքը, խթանեց տնտեսական աշխուժացումը: Տրդատ 3-րդի օրոք պետությունը վճռաբար ներագրեց հասարակության հոգևոր կյանքի վրա, կասեցնելով կրոնա-հոգեվոր բնագավառում տարերային և իրենց հետևանքներով անցանկալի պրոցեսների զարգացումը:

Քրիստոնեությունն ընդունելով, Հայաստանի արքան ոչ միայն հաստատեց իր անկախությունը հռոմեական կայսրից, այլև իրեն գաղափարապես բարձր դասեց նրանից՝ կեղծ հավատի հետևորդից: Տրդատին հարկավոր էր ապացույց, որ ինքն այժմ զորեղացած է ամենակալ աստծո կամքով: Այդպիսի ապացույց կարող է տալ միայն ռազմական հաղթանակը: Նկատի առնելով դարձի հակահռոմեական ուղղվածությունը, հարկ է քննել Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմության» մեջ զետեղված հայտնի հաղորդումը՝ հայերի դեմ

պատերազմում Արևելքի կայսր Մաքսիմին Դայայի (311-313) պարտվելու մասին: Մաքսիմին Դայան «պատերազմ սկսեց հայերի դեմ. այդ այրերը հնուց հռոմեացիների բարեկամներն էին ու դաշնակիցը, (*ἀνδρας 'εξ ἀρχαίων φίλος τε και συμμάχος* Բωμαιών), բայց, որովհետև քրիստոնյա էին և եռանդով ու բարեպաշտությամբ երկրպագում էին աստծուն, այս աստվածատյացը փորձեց նրանց ստիպել, որ զոհ մատուցեն կուռքերին և դներին ... Հենց ինքը իր զորքերի հետ հայերի դեմ պատերազմում ուժասպառ եղավ» (Eus. H.E., IX, VIII, 2,4):

Այդ պատերազմի ժամանակահատվածը պարզաբանված է. 311-վերջ - 312 թ. գարուն¹: Անվիճելի է պատերազմի ելքը. հռոմեական մեծ բանակը կայսեր գլխավորությամբ ոչ թե տակտիկական բնույթի առանձին ձախողում է կրում, այլ ընկնում է ծանր դրության մեջ, ամբողջությամբ տկարացած է: Ինչպես պարզ երևում է հաղորդումից, այդ անմխիթար վիճակում կռվողներից միայն հռոմեական կողմն էր գտնվում:

Հետագոտողները տարբեր կարծիքներ են հայտնել Մաքսիմին Դայայի հակառակորդի ով լինելու մասին: Լ. Դյուշենը, Հ. Մանանդյանը հակված են Մաքսիմին Դայային հաջողությամբ դիմագրաված և կայսերական բանակը արյունաքամ արած հայերի մեջ տեսնել այսպես կոչված անդրտիգրիսյան զավառների հայկական բնակչությանը²: 298 թ. Մծբինյան հաշտությամբ Հայաստանի հինգ հարավարևմտյան տիգրիսամերձ երկրամասերը՝ Անգեղտունը (Ինգիլենեն), Ծոփքը, Աղձնիքը, Կորդուքը և Ծավդեքը (Ջարդիկենեն), որ ենթակա են եղել Սասանյաններին, անմիջապես կցվեցին Հռոմեական կայսրությանը (Petr. Patric. Fragm. 14)³: Այդ երկրամասերի հայերին հաղթանակ վերագրող տեսակետը բերվում է առանց փաստարկումների և հարմարեցված է Հայաստանի դարձը 313 թ. Միլանի հրովար-

¹ O. Seeck. Daia-PW-RE, 1V2 (8 halband). Stuttgart 1901, col. 1989.

² L. Duchesne. Histoire ancienne de l'Eglise, v.II, P.1911, p.32. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն... հ.Բ. էջ 130:

³ Երկրամասերի վարչաքաղաքական սահմանները ուսումնասիրված են Բ. Հարությունյանի հոդվածում. Բ. Հարությունյան. «Մեծ Հայքի թագավորության հարավարևմտյան երկրամասերի վարչաքաղաքական կացությունը 3-րդ դարի վերջին և 4-րդ դարի սկզբին»: - Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1982, № 2, էջ 79-94:

տակի հետ կապակցելու փորձին: Ժամանակին Լեոն կարծում էր, թե Մաքսիմին Դայային հաղթողը հայոց թագավոր Տրդատն էր, սակայն այդ կարծիքի օգտին փաստարկ չէր բերել:¹

Հարկ է նշել, որ ուսումնասիրողները պատշաճ նշանակություն չեն տվել Եվսեբիոսի հաղորդման մեջ եղած այն վճռորոշ ցուցումին, որ հայերը անվանված են Հռոմի բարեկամներ և դաշնակիցներ: Բարեկամի և դաշնակցի կոչումները, որով բնութագրված են Մաքսիմին Դայայի հաղթողները, գործադրվել են միայն միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտի նկատմամբ, այսինքն՝ այդպես բնորոշված հայերը ներառված չեն եղել հռոմեական պետության կազմում և դիմագրավել են որպես անկախ, սուվերեն կողմ: Կարևոր է ուշադրություն դարձնել Եվսեբիոսի բերած նաև այն ցուցումին, որ հայերը «հնուց» (*ἐξ ἀρχαίων*) եղել են հռոմեացիների դաշնակիցներ և բարեկամներ: Հռոմի ավանդական, հնամենի դաշնակիցը միայն Մեծ Հայքն էր, նրա թագավորը (նրանից բացի մեկ այլ հայ դաշնակից Հռոմը չուներ)², հետևաբար, միանգամայն ճիշտ չէ Եվսեբիոս Կեսարացու հիշատակած հայերին տեղադրել անդրտիգրիսյան հինգ երկրամասերում, որոնք, Պետրոս Պատրիկիոսի արտահայտությամբ, պատկանում էին հռոմեացիներին, այսինքն՝ կայսրության տիրույթն էին:

Ուշադրություն չի դարձվել Հայաստանի տիգրիսամերձ տարածքների հայկական բնակչության կրոնական պատկանելությունը վկայող փաստերին:

Եվսեբիոս Կեսարացու հիշատակած հայերին անդրտիգրիսյան մարզերի բնակչության հետ նույնացնելու փորձը ինքնին ենթադրում է Աղձնիքի, Կորդուքի, Ծոփքի մեծամեծերի ինքնուրույն և Մեծ Հայքի թագավորից անկախ կերպով քրիստոնեության ընդունումը:

¹ Լեո. Հայոց պատմություն, Եր. 1966, հ. 1, էջ 427:

² Հ. Մանանդյանի բերած թարգմանությունը՝ «հենց սկզբից բարեկամ էին ու դաշնակից հռոմեացիներին» (Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն... հ. Բ, էջ 129) ճշգրիտ չէ, չի արտացոլում այդ դաշնակցային հարաբերությունների վաղեմությունը: Եվսեբիոս Կեսարացու աշխատության անգլերեն թարգմանության մեջ (Eusebius. The Ecclesiastical History with an English translation by J. El. Oulton, Cambridge (Mass) v. II, 1957, p. 351) *ἐξ ἀρχαίων* տրված է որպես «from ancient times».

Ջերմեռանդ քրիստոնապաշտությունը, հեթանոս հզոր կայսրության նկրտումներից իրենց նոր հավատը զենքով պաշտպանելու վճռականությունը դժվար սպասելի են Աղձնիքի և Կորդուբի ավագանուց, որն անգամ ավելի ուշ, 367 թ., շրջվեց դեպի զրադաշտականությունը: Նա առաջիններից էր, որ, լքելով Արշակին, հավատարմություն հայտնեց Շապուհին և ուրացավ քրիստոնեությունը:

Փավստոս Բուզանդի վկայություններով՝ հեթանոսությունը գերիշխող էր մնում Կորդուբում, Աղձնիքում և Շոփքում: Այստեղ դարձր կատարվեց Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց շատ ավելի ուշ, միայն Պապի թագավորման ժամանակ, Ներսես Մեծի վախճանվելուց հետո: Կորդուբում քրիստոնեությունը տարածվեց ասորի Շաղիտայի ջանքերով: Պատմիչը մատնացույց է անում, որ քարոզը տարվում էր գյուղական միջավայրում, գյուղն էր մնում հեթանոս հավատալիքների պատվարը. «Եւ յորժամ ի շէն ուրեք իջանէր, զբազում մոլորեալս դարձուցանէր...» (Փ.Բ. V ԻԶ): Շոփքում հույն եպիփանը «դարձուցանէր զբազում մոլորեալս ի հեթանոսութենէ ի քրիստոնեութիւն և լնոյր զերկիրն Շոփագ վանիք» (Փ.Բ. V ԻԷ): Նույն ժամանակ քրիստոնյա քարոզիչների գործունեությունը ծավալվում է Աղձնիքում (եպիփանի մասին Փավստոս Բուզանդը գրում է. «Անցանէր և յերկիրն Աղձնեաց լուսավորէր և զնոսա և լնոյր զերկիրն Աղձնեաց վաներով, ..., ՓԲ, ԻԷ): Այսպիսով, Հայաստանի տիգրիսամերձ տարածաշրջանի բնակչության մեջ հեթանոսության ժողովրդական լինելը մեզ թույլ չի տալիս այդ հայերին նույնացնել Եվսեբիոսի հաղորդման մեջ Քրիստոսին նվիրված հայերի հետ: Ի դեպ, նկատենք, որ կայսրության գրոհին հաղթական դիմագրավելը այդ հինգ շրջանների բնակչության ուժերից վեր էր:

Շոշափելով Եվսեբիոս Կեսարացու հաղորդումը, հարկ է նկատի ունենալ ուսումնասիրողների աչքից վրիպած մի կարևոր հանգամանք ևս՝ Եվսեբիոսի պատմաքաղաքական հայացքները և նրա աշխատության միտումնավորությունը, որ պայմանավորել են քննվող փաստի մատուցման եղանակը: Աղբյուրի այդ առանձնահատկությունը դիտարկվելու է ստորև, իսկ բերված փաստարկումներն արդեն բավական են համոզված պնդելու, որ Մաքսիմին Դայային հաղթողը հայոց արքա Տրդատն էր: Այդ կարճատև, բայց իր բնույթով վճռական պատերազմը ավելի մեծ կոնֆլիկտի բաղկացուցիչ դրվագ էր, այն ճիշտ չէ ըմբռնել Հռոմեական կայսրության մեջ այդ ժամանակ ընթացող քաղաքացիական պատերազմից մեկուսացված:

Օ. Ջեեկը, չփորձելով պարզաբանել, թե ովքեր էին Մաքսիմին Դայայի հակառակորդները, գտնում է, որ այդ պատերազմի հետևանքով խափանվեց Արևելքի կայսեր ծրագիրը՝ աջակցություն ցույց տալ Իտալիայում իր դաշնակցին՝ կայսր Մաքսենցիոսին¹, որը դիմագրավում էր Կոնստանտինոսին և Լիկինիոսին: Պատերազմը հայերի դեմ միայն չեղեց Մաքսիմին Դայայի ուժերը իր գլխավոր հակառակորդից՝ Բալկանյան թերակղզու կողմից նրան սպառնացող Լիկինիոսից: Այդ պարագաներում Տրդատի պատերազմելու փաստը Մաքսիմին Դայայի դեմ արդեն իսկ կարծել է տալիս Լիկինիոսի և հայոց թագավորի միջև որոշակի պայմանավորվածության գոյությունը: Եվսեբիոսը պատերազմ հրահրելու նախաձեռնությունը վերագրում է Մաքսիմին Դայային, որը ցանկացավ հայերին կռապաշտ դարձնել (համաձայն իր քրիստոնեահալած դիրքի), սակայն նրա համար 311թ. ամռանը ստեղծված բարդ միջազգային կացության մեջ Հայաստանի դեմ պատերազմը, մասնավոր՝ վերջինիս լիակատար նվաճում պարտադրող նպատակով, միանգամայն ավելորդ էր և իրական շահերին անհամապատասխան:

311 թ. հունիսից մինչև հոկտեմբեր ամիսը Մաքսիմին Դայան Բյուրանիայում էր: Մարմարա ծովի ափին նա դիմակայում էր Լիկինիոսին: Դա նրա առաջնային խնդիրն էր, սակայն արևելքում՝ իր թիկունքում վտանգի չափը, ըստ երևույթին, նրան հարկադրեց թողնել իր համար կարևոր արևմտյան ռազմաբեմը և սրընթաց շարժվել հայոց թագավորի դեմ: Հատկանշական է, որ Հայաստանի դեմ պատերազմից հետո ունենալով միանգամայն ոչ գոհացուցիչ արդյունքներ, Մաքսիմին Դայան արշավանք է ձեռնարկում Լիկինիոսի դեմ և 70 հազ. բանակով ներխուժում է Բալկանյան թերակղզի, որտեղ 313 թ. մայիսին ջախջախվում է Լիկինիոսից: Մաքսիմին Դայայի գործողությունները իրականանալի են եղել Տրդատի հետ իր կողմից ինչ-որ հաշտություն կնքելու, խաղաղություն հաստատելու հետևանքով: (313թ. հունիսին նա մահացավ փախուստի ժամանակ, Տարսոնում, իսկ Լիկինիոսը նույն ամսին, իր նստավայր դարձած Նիկոմեդիայում, հրապարակեց Միլանյան հրովարտակը, որն ուժ էր ստանում հռոմեական Արևելքում):

¹ O. Seeck. Daia. Նույն տեղում:

Մաքսիմին Դայայի մտադրությունը՝ Հայաստանը դարձնել «կռապաշտ» և հեթանոս, կարող էր առաջանալ Տրդատի դեմ պատերազմի ընթացքում, սակայն պատերազմ սկսելու նախաձեռնությունը, ինչպես այդ բխում է կողմերի հետաքրքրություններից, պիտի պատկաներ հայոց թագավորին:

Ինչ նպատակ կարող էր հետամտել Տրդատը Մաքսիմին Դայայի դեմ պատերազմելով, նրա հակառակորդ Լիկինիոսին հարելով: 298 թ. հաշտությամբ Հռոմին անցած հայկական տիգրիսամերձ երկրամասերը՝ Անգեղոտունը (Ինգիլենեն), Աղձնիքը, Կորդուքը, Ծոփքը Ագաթանգեղոսի աշխատության մեջ ներկայացված են որպես Տրդատի Հայոց թագավորության տարածքներ (Ագաթ. 795): Համաձայն Փավստոս Բուզանդի՝ Տիրանի թագավորման տարիներին (340-ական թթ.) տիգրիսամերձ տարածքները գտնվում էին Հայաստանի կազմում: Ագաթանգեղոսի հաղորդման մեջ ճիշտ է տեսնել դեռևս Տրդատի օրոք նշված երկրամասերի՝ հայկական պետության կազմի մեջ մտնելու վկայությունը:¹ Անհայտ են մնում հռոմեական տիրույթներ դարձած այդ հողերի՝ Հայաստանին միացման հնարավոր հանգամանքները: Հարկ է ընդունել, որ տվյալ հարցի լուծման համար ամենաբարենպաստ հնարավորություն էր ընձեռում 312թ. հայ-հռոմեական պատերազմը:

Տիգրիսամերձ երկրների վերադարձը ոչ միայն ստրատեգիական, այլև գաղափարաբանական կարևորություն ուներ Տրդատի համար: Աղձնիքում էր գտնվում Տիգրանակերտը, Անգեղտան գավառի Անգղ ամուր բերդում պահպանվում էին Տրդատի նախնիների՝ Արշակունի թագավորների գերեզմանները (ՓԲ, ԻԴ):

Արքայի հեղինակության ամրապնդման խնդիրը պահանջում էր վերագրվել պատմական հողերը, դրանց կորուստը դժվար համատեղելի էր նոր և ամենակալ աստծուց հովանավորվելու հետ: Միջազգային կացությունը բարենպաստ պահ էր ընձեռում Տրդատին: Լիկինիոսը շահագրգռված էր, որպեսզի Արևելքում իրեն թվապես գերազանցող հակառակորդի համար դժվարություններ ստեղծվեին:

Հայոց թագավորը պատերազմ սկսեց Հռոմի կայսեր դեմ և հաղթեց նրան: Նա հաղթեց նոր աստծո հովանավորությամբ և զորությամբ, որպես անկախ ինքնակալ: Հին աստվածները հանդուրժում էին հայոց թագավորների նսեմացումը կայսրերի առաջ: Հայոց քրիստոնյա թագավորությունը պատերազմում գերազանցեց հեթանոս Հռոմեական

տերությանը: Համաշխարհային պատմության մեջ 311-312թ. հայ-հռոմեական պատերազմն առաջինն էր, որը մղվեց քրիստոնեության պաշտպանության նշանաբանով:

312թ. Տիգրիսի վերին հոսանքը նորից դարձավ Հայաստանի հարավ-արևմտյան սահմանը: Օգոստոս Լիկինիոսը՝ 313-ի հունիսից հռոմեական Արևելյան Միջերկրածովքի (Հունաստանի, Թրակիայի, Փոքր Ասիայի, Սիրիայի և Եգիպտոսի) տիրակալը, հաշտվողական պիտի լիներ կայսրության արևելյան սահմանին կորուստների նկատմամբ: Լիկինիոսի գլխավոր հոգսն էին Արևմուտքի տիրակալ Կոնստանտինոսի հետ բարդ հարաբերությունները: Նախկին դաշնակիցների միջև առաջին պատերազմը տեղի ունեցավ 316 թ.¹ Ուստի Լիկինիոսին բնավ ձեռնտու չէր հարաբերություններ բարդացնել Տրդատի հետ: Գաղափարաբանական և իրավական տեսանկյունից հայոց արքան Հռոմի կայսրից միանգամայն անկախ տիրակալ էր, միաժամանակ նաև՝ Հռոմի բարեկամ և դաշնակից: 311 թ. Լիկինիոսի հետ դաշինքը կերտված էր փոխշահավետության հիման վրա: Անհրաժեշտ է նշել, որ 312-324 թթ. միջազգային դրությունը բավականին բարենպաստ էր Հայաստանի համար: Հռոմեական աշխարհակալությունը բաժանված էր երկու պետության, Լիկինիոսը հեռու էր ծավալապաշտ ծրագրերից Մերձավոր Արևելքում, թուլացած Սասանյանները իրենց հերթին զերծ էին մնում ակտիվ քաղաքականությունից, հետևելով 298 թ. հաշտության պայմաններին: Ընդհակառակն, Տրդատը, ինչպես այդ ցույց են տալիս որոշ փաստեր, հավանաբար, ընդգծված թշնամական դիրք էր գրավում Սասանյանների հանդեպ: Արքան ապաստան տրամադրեց Հայաստան փախած Սասանյան գահի հավակնորդ Հորմիզդին՝ Հորմիզդ (302-309) շահի որդուն: Այդ քայլը, ակներևաբար, բացահայտում է Սասանյան տերության ապակայունացմամբ Տրդատի շահագրգռվածությունը:²

¹ P. Petit. Histoire générale... t. 3. Le Bas-Empire, p. 51.

² Սուղ տվյալները թույլ չեն տալիս որոշակի ենթադրությունների հանգել 298-324 թթ. հայ-իրանական հարաբերությունների վիճակի վերաբերյալ: Անհառու է, որ Տրդատի դիրքը Հորմիզդի նկատմամբ նպաստավոր չէր 298 թ. հաշտությամբ Մերձավոր Արևելքում 40 տարվա ժամկետով հաստատված խաղաղության ամրապնդմանը: (Մ. Խորենացու պահպանած հաղորդման վավերականությունը դեպի էկստան (Համադան) Տրդատի կատարած արշավանքի մասին աղբյուրների ներկա դրությամբ չի կարող ոչ հաստատվել, ոչ էլ անվերապահորեն բացասվել):

¹ Բ. Հարությունյան, նշվ. աշխ. էջ 81:

311-324 թթ. Հայաստանի դարավոր հարևանների հզորության որոշ վայրէջքը թույլ տվեց վերաստեղծված հայկական կենտրոնացված պետությանը վերագտնել նրանց հանդեպ միանգամայն անկախ կողմնորոշվող ուժի դիրքը, որն այժմ ուներ կրոնազաղափարաբանական հիմնավորում:

324 թ. Լիկինիոսի արևելահռոմեական կայսրության անկումը և հռոմեական միջերկրական աշխարհակալության վերականգնումը Կոնստանտինոսի ձեռքով նշանակում էր Հայաստանի արևմտյան հարևանի հզորության կրկնապատկում: Այդ տեսանկյունից, Արեգակի և Յուդայի երկրպագու Լիկինիոսի ջախջախումը Հայաստանի շահերից չէր բխում: Սասանյաններն իրենց հերթին նախապատրաստվում էին պայքար սկսել իրենց գերիշխանությունը տարածաշրջանում վերականգնելու համար: Ժամանակավորապես թուլացած աքեմենյան կրկին սեղմվում էր Հայաստանի շուրջը: Միջազգային բեմահարթակում ուժերի հարաբերակցության այդ տեղաշարժերը կատարվեցին Տրդատի թագավորման վերջին տարիներին: Այդ տարիների մասին պահպանվել է լեգենդար բնույթի նյութը: Հայաստանի միջազգային դիրքերի ուժեղացումը, արքայի հեղինակության վերահաստատումը, կենտրոնացված պետականության վերականգնումը հնարավոր էր միայն ֆեոդալական ավագանու ինքնիշխանության սահմանափակման միջոցով: Հետևաբար, անկարելի է բացառել (հակառակ Հ. Մանանդյանի կարծիքի)¹, որ Տրդատի վախճանի՝ նախարար դավադիրների ձեռքով նրա մահանալու մասին ուշ ժամանակից եկած ավանդությունները մեզ հասցնում են իրական անցքերի աղոտ արձագանքը:² Հակապետական, կենտրոնախույս ուժերի դեմ պայքարը առանցքային էր Տրդատի ողջ գործունեության համար:

Քրիստոնեության ընդունման տարեթվի հարցի շուրջ

Քրիստոնեության ընդունման տարեթվի պարզաբանումը առ այսօր բարդ հարցերից է: Դրա պատճառն ակնառու է՝ եղած աղբյուրները (ավելի ուշ ժամանակից՝ 5-րդ դարից հասած պատմական ավանդույ-

թը) ժամանակագրական ուղղակի և անվիճելի ցուցում չեն բովանդակում: Հնարավոր է հաստատ ուրվագծել իրադարձության ժամանակագրական ընդհանուր շրջանակը՝ 298-311 թթ., Հայաստանում Տրդատի իշխանության հաստատվելու պահից մինչև Մաքսիմիան Դայայի դեմ նրա հաղթանակի տարին, երբ նա արդեն բավական ժամանակ ջերմեռանդ քրիստոնյա էր:

Գիտության մեջ առաջադրված տարեթվերը աղբյուրների ներկա դրությամբ մնում են վարկածային, ենթադրական, որովհետև դրանց վավերականությունը պնդող տեսակետներից յուրաքանչյուրը լիովին չի վերացնում հնարավոր առարկությունները, աղբյուրներում դրանց հակասող ցուցումները¹: Ընդգծենք, որ փաստի ժամանակի՝ տարեթվի որոշումը դրա ճշգրիտ տեղավորում է նշանակում միջազգային կոնկրետ իրադարձությունների համատեքստում: Անհրաժեշտ է նաև նկատի ունենալ Տրդատի քայլի հակահռոմեական, հակակայսերական նշանակությունը:

¹ 260-298 թթ. Հայաստանում Սասանյան տիրապետության մասին վավերական տվյալները անվերապահորեն, որպես ոչ իրական, բացառում են քրիստոնեացումը 298 թ. առաջ տանելու փորձերը: Այդ բացառման օգտին հարկ է ավելացնել Տրդատի կատարած քայլի վերը ցույց տված հակահռոմեական, հակակայսերական նպատակները: Դա նկատի առնելով հարկ է ընդգծել, որ դարձը չէր կարող կատարվել 298 թ. անմիջապես հետո, երբ, ըստ երևույթին, դեռ խախտում էին Տրդատի դիրքերը Հայաստանում (և, առավել ևս, դրանից առաջ, օրինակ, 287 թ., եթե ենթադրենք, որ այդ ժամանակ Տրդատը ինչ-որ իշխանություն պահպանեց Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքում: Սակայն դա կհակասի Ագաթանգեղոսի, անշուշտ, վավերական բնույթի այն հաղորդումներին, որ քրիստոնեացմանն ուղղված առաջին միջոցառումները ընդգրկեցին Վաղարշապատն ու Արտաշատը):

Ջերմեռանդ հեթանոս և մոլի հակաքրիստոնյա Գալերիոսը, պաշտպանելով 296-298 թթ. պատերազմում Տրդատի զահակալական իրավունքները, պիտի վստահ լիներ իր հայ դաշնակցի հավատարմությանը Հռոմի կայսրին և կայսեր պաշտամունքին: Այլ կերպ ասած՝ Տրդատի հեթանոսությունը գահ գրավելու նախապայմանն էր: Այդ նկատառումների լույսի ներքո նույնպես հարկ է բացառել դարձը 298 թվականից առաջ տանող թվագրումները: (Այդպես Ս. Տ. Մալխասյանը իրադարձության տարեթիվը համարում է 279 թվականը: Ըստ Ն. Ադոնցի՝ քրիստոնեությունը ընդունվեց 288 թ. (N. Adontz. Les vestiges d'un ancien culte en Arménie. — Mélanges Franz Cumont, 1936, p. 513): Տարեթվի հաշվարկման համար պատմաբանները ունեն Մովսես Խորենացու երկու ժամանակագրական ցուցում: Տրդատը թագավորեց Դիոկղետիանոս կայսեր (284-305) կառավարման երրորդ տարում, այսինքն՝ 287 թ., իսկ

¹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն... հ.Բ., էջ 139-140:

² Մովսես Խորենացի (Գ.2, ԺԲ), նաև «Յաղագս մահուան Տրդատայ թագավորի՝ հզորի, քաջի և առաքինոյ» — Բազմավեպ, 1851, էջ 69-75:

Հայաստանի դարձի հետ կապված փաստը՝ Գրիգոր Լուսավորչի քահանայապետական աթոռին կարգվելը, տեղի ունեցավ Տրդատի թագավորման տասնյոթերորդ տարում (մեկ այլ տարբերակով՝ տասնութերորդ տարում) :

Այդ առթիվ հարկ է նկատել, որ աղբյուրում պահպանված թվերը չեն կարող ըննադատաբար չընդունվել, և դրանց իսկությունը պիտի հաստատվի կոնկրետ փաստերի հետ համադրելու միջոցով :

Եթե ըստ Մովսես Խորենացու Գրիգորին եպիսկոպոսապետ ձեռնադրվելը կատարվեց Տրդատի գահակալման 17-րդ տարում, ապա, հետևաբար, այդ 17 տարիները գումարում են նաև 298 թ.-ին՝ ստանալով 315 թ., իբրև դարձի տարեթիվ (2. Մանանդյան, Քննական տեսություն... հ.Բ, էջ 131) : Դա բերվում է իբրև ապացույց՝ 313 թ. Միլանի և Նիկիոմեդիայի հրովարտականներից այն ավելի ուշ դասելու օգտին : Սակայն այդ եզրակացությունը հնարավոր է միայն եվսեբիոս Կեսարացու վերը բերված վկայության անտեսման դեպքում, իսկ եկեղեցական պատմության հեղինակի համար անժխտելի փաստ է հայերի ջերմեանդ թրիստոնեությունը 312 թ. սկզբին, այսինքն՝ Միլանի հրովարտակից առաջ :

Պալկուլիի արձանագրության վկայությունները՝ 293 թ. Հայաստանում Նարսեսի տիրակալման մասին, կարծես, պիտի անհիմն դարձնեն Մովսես Խորենացու նշած 287 թ., որպես Տրդատի թագավորման տարի : Ինչպես քանիցս նշվել է, Հայաստանի որևէ մի մասում այդ ժամանակ Տրդատի իշխելու մասին տեսակետը պատկանում է չապացուցված վարկածների բնագավառին : Եվ, այնուամենայնիվ, 287 թվականը կարող է մեկնակետ ընդունվել ժամանակագրական հաշվարկների համար, եթե վկայակոչվեն Ագաթանգեղոսի բերած տվյալները : Պատմիչը իրադարձությունը ներկայացնում է նախ և առաջ որպես անձամբ Դիոկղետիանոսի կողմից Տրդատի թագադրման արարողություն : Այդ ակտը, ինչպես վերը նշվել է, նախորդում է 296-298 թթ. հռոմեա-պարսկական պատերազմին : Արևելքի քաղաքական պրակտիկայում թագավորի արժանավորությամբ օժտվելը նախորդում է թագավորական բուն իշխանության իրագործմանը, պարտադիր կերպով չի համընկնում կառավարման ֆունկցիայի հետ : Ագաթանգեղոսի հաղորդումը արտացոլում է հենց այդ հանգամանքը : (Թագավորի տիտղոսը պահպանվում էր նաև իշխանություն կորցնելու դեպքում : 16 թ. գահազուրկ Վուստը, ապրելով Սիրիայում, պահպանեց թագավորի տիտղոսը, թեև հռոմեացիները բնավ չէին ծրագրում նրան կրկին քաղաքական ասպարեզ հանել Զենոնին Հայաստանում կարգելուց հետո : 163 թ. Հռոմում գերի պահվող Բակուրը, իր եղբորը՝ Միրդատի ինչառակին նվիրված արձանագրության մեջ ինքն իրեն անվանում է «Մեծ Հայքի թագավոր», թեև Սոհեմսուրը միանգամայն ձեռնտու էր հռոմեացիներին : Թագավորական արժանավորությունը՝ արքայականությունը (բացառիկ արժանիքներ), պայմանավորված չի եղել կառավարման ֆունկցիայով) :

Հետևաբար, կարելի է համաձայնել Մովսես Խորենացու այն հաղորդման հետ, որ Տրդատը թագավորեց 287 թ., եթե դրա տակ հասկանանք ոչ թե Հայաստանի վրա իշխանության իրագործում, այլ այդ տարում տեղի ունեցած թագադրությունը՝ նրան հայոց թագավորի տիտղոսի շնորհիմով : Որպես հայոց գահի վրա օրինական, Հռոմի կողմից ճանաչված հավակնորդ, Տրդատը, ըստ պատմաոր, հանդես եկավ արդեն 282-283 թթ., Կարոսի արշավանքի ժամանակ : Սոհեմոսի օրինակը ցույց է տալիս, որ հնարավոր էր երկու անգամ թագադրվել, որ ինքը թագադրվեց նախ 143 թ. Անտոնինոս

Պիոսի, հետո՝ 163 թ. Լուկիոս Վերոսի ձեռքով : Չի կարելի բացառել, որ նման փորձը կրկնվեց Տրդատի դեպքում, և 287 թ. Դիոկղետիանոսը իր ակտով հաստատեց իր նախորդի որոշումը : Այդ դեպքում Տրդատի առաջին թագադրման տարին էր 282 թ., իսկ 17 տարին, դրան գումարելով, պիտի լինի 299-300 թթ. : (301 թվականն էր ընդունում Մ. Օրմանյանը. «Ազգապատում», Կոստանդնուպոլիս, 1912, էջ 94) : Սակայն այդ տարեթվի ընդունումը հանդիպում է որոշակի դժվարությունների, պահանջելով այն համոզվածությունը, որ Տրդատի հակաքրիստոնյա քայլերը, որոնց մասին է տեղեկացնում պատմական ավանդույթը նրա գահակալման սկզբնական շրջանի համար, կատարվել են ինքնուրույնաբար կապ չունենալով կայսրությունում քրիստոնյաների դեմ Դիոկղետիանոսի ծավալած մեծ հալածանքների հետ : Այդ հալածանքները սկսվեցին 303 թ. փետրվարի 23-ից : Ըստ Ագաթանգեղոսի հաղորդման Հռիփսիմեն Հայաստան է գալիս՝ փրկվելով Դիոկղետիանոսի սիրային հավակնությունից : Այդ զուտ վիպական մանրամասնում (Ագաթանգեղոսի երկում վիպական տարրերի մասին տես՝ Ժան-Պիեռ Մահե «Ագաթանգեղոսի «Պատմությունը» և հունա-հռոմեական վեպը», ՊԲՀ, 1997, № 1, էջ 163-164), թերևս, հնարավոր է նկատել Դիոկղետիանոսի հալածական քաղաքականության արտացոլումը :

287 թվականին 17 տարիների գումարումից ստացվող տարեթիվը (304 թ.) ընկնում է ուղիղ 303-ից 305 թթ. Հռոմեական կայսրությունում քրիստոնյաների դեմ սանձազերծված զանգվածային հալածանքների ժամանակահատվածի մեջտեղը : Ավանդույթը Տրդատին ներկայացնում է որպես սկզբնական շրջանում Դիոկղետիանոսի հակաքրիստոնեական քաղաքականության հետևորդ : Ագաթանգեղոսի երկի հունարեն տարբերակը բովանդակում է նույնիսկ մի «վավերաթուղթ»՝ Տրդատի նամակը Դիոկղետիանոսին, որտեղ արքան պատմում է իր հրամանով Գրիգոր Լուսավորչին հասցրած տանջանքների մասին և իր տիրակալին խոստանում է գործել եռանդով ու ջանասիրաբար (տես՝ G. Garitte. Documents pour l'étude du livre d'Agathange (Studi e Testi), 127, Cité du Vatican, 1946, p. 293, 295) :

Կայսրությունում քրիստոնյաների դեմ հալածանքների շրջանում (303-305 թթ.) Տրդատի հնարավոր հակաքրիստոնյա միջոցառումները պիտի վկայեին իր հովանավորներից՝ Դիոկղետիանոսից և Գալերիոսից այդ ժամանակ նրա կախվածության զգալի աստիճանը և անուղղակիորեն՝ սասանյանամետ ավագանու ընդդիմության ուժը : Եվ, այնուամենայնիվ, անգամ նկատի առնելով այդ հանգամանքը, անկարելի է լիովին բացառել Տրդատի կողմից հակահռոմեական, հակակայսերական քայլի դիմելու հնարավորությունը հենց 304-305 թթ. ժամանակահատվածում : Գուցե հենց դրության բարդությունը նրան դրոշեց այնևս առանց հետաձգելու, վճաբար իրագործել իր քաղաքական խնդիրը : Ուշագրավ է, որ Ագաթանգեղոսի հասցրած պատմությունը չի վկայում ձեռնարկած հալածանքների զանգվածային լինելու մասին : Հալածանքները, եթե խստիվ հետևենք պատմիչին, անցողիկ, սակավադեպ բնույթ են ունեցել. նահատակվածների քանակը 37 մարդուց չէր գերազանցել (Ագաթ. 209) :

Կարելի է կարծել, որ 304 թվականը, տեղ թողնելով հարցերի և լրացուցիչ փաստարկումների համար, կարող է գիտության մեջ գոյություն ունենալ որպես դարձի ոչ բացառվող տարեթվերից մեկը :

Շատ հավանական է, որ գահակալելուց հետո Տրդատը ինչ-որ ժամանակ քրիստոնյա համայնքների հարցում պիտի հետևեր Հռոմի տիրակալների քաղաքականությանը: Սակայն նրա առջև ծառացած ազգային պետական խնդիրները տիրաբար պահանջում էին վճռական ու անհետաձգելի լուծում: Իշխանության ու հեղինակության ամրապնդման շահը պահանջում էր վճռականապես մերժել կայսեր աստվածային գերակայությունը: Ավելորդ սպասողականությունն այստեղ վտանգավոր էր: Այդ տեսանկյունից ամենաբարենպաստ իրադրությունը ստեղծվեց 305 թ. մայիսից: Կայսր Օգոստոս Դիոկղետիանոսը հրաժարվեց իշխանությունից: Կայսրության կառավարման բեռը ստանձնեցին Դիոկղետիանոսի նշանակած կառավարչակիցները՝ Օգոստոսներ Գալերիոսը և Կոնստանցիոսը: 306 թ. հուլիսին, խախտելով ընդունված կարգը, մահացած Կոնստանցիոսի փոխարեն Գալիայի բանակը Օգոստոս հռչակեց նրա որդի Կոնստանտինոսին (ապագա «Քրիստոնյա կայսրին»): Հռոմեական կայսրության արևմուտքում սկսված խլրտումները Գալերիոսի ուշադրությունը շեղում էին Արևելքից: 306 թ. հոկտեմբերին նա կորցրեց իր վերահսկողությունը Իտալիայի նկատմամբ (այնտեղ սպանվեց իր նշանակած կառավարիչ Սևերոսը), իսկ 307 թ. աշնանը ձախողվեց դեպի Իտալիա նրա արշավանքը: Այսպիսով, 305 թ. բարենպաստ արտաքին քաղաքական իրադրություն ստեղծվեց Տրդատի ինքնակամ գործողությունների, նրա հակակայսերական ուղղվածությամբ ելույթի համար: Կայսրության իշխանավորները ի վիճակի չէին «սաստելու անկախացած վասալին», թեև հարկ է հատուկ նշել, որ այդ տարիներին Գալերիոսի և Մաքսիմին Դայայի կառավարած Արևելքում քրիստոնեախալած քաղաքականությունը առանց մեղմվելու շարունակվում էր:¹ 311 թ. ապրիլի 30-ին, իր մահից հինգ օր առաջ՝ (մայիսի 5-ին) Գալերիոսը իր հրովարտակով ազդարարեց այդ հալածանքների կասեցումը՝ թույլ տալով քրիստոնեական պաշտամունքի ազատություն: Սակայն, Գալերիոսի մահից հետո, փոքրասիական պրովինցիաները արագորեն

գրաված Մաքսիմին Դայան (311 թ. հունիսի 1-ին նա Բյուզանդիայում էր¹ և ռազմապես դիմակայում էր Լիկինիոսին) նույն տարվա հոկտեմբերին նոր թափով վերսկսեց քրիստոնյաների դեմ հալածանքները՝ կիրառելով դաժան միջոցներ (հոգևորականների մահապատիժ, բանտարկություն և այլն)²:

Այսպիսով, արտաքին քաղաքական հանգամանքների՝ Հռոմեական կայսրության մեջ ստեղծված իրադրության նկատի առնելը թույլ է տալիս սահմանագծել դարձի հավանական ժամանակահատվածը՝ (304-306 թթ.): Հարկ է հուսալ, որ նոր տվյալների երբեք չբացառվող հայտնաբերումը, հետագա ժամանակագրական պրպտումները հնարավորություն կընձեռեն ավելի ճշգրիտ արտահայտվել տվյալ հարցի առթիվ:

Սակայն, անկախ փաստի կոնկրետ տարեթվից և քրիստոնյաների նկատմամբ այս կամ այն կայսեր վերաբերմունքից, հարկ է ընդգծել հայոց թագավորի կողմից քրիստոնեության ընդունման քաղաքական նշանակությունը: Մի կողմից՝ դա կայսեր բացասում էր՝ որպես ինքնուրույն աստվածային ատյանի, նրա հեղինակության կրոնական բուն հիմքերի, որոնցով հաստատվում էր կայսրության գերակայությունը, իրավական վերադասությունը Հայաստանի նկատմամբ, իսկ մյուս կողմից հայոց արքաների աստվածակարգ վիճակի վերականգնումն էր:

Եվսեբիոս Կեսարացու քաղաքական հայացքները և Հայաստանի դարձը: Քրիստոնեության քաղաքական դրությունները և թագավորական իշխանությունը

Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմության» հաղորդումը հայերի դեմ Մաքսիմին Դայայի վարած պատերազմի մասին պահանջում է պատասխան տալ անխուսափելի մի հարցի՝ խոշորագույն եկեղեցական պատմիչը, խոսելով հայոց քրիստոնյա թագավոր Տրդատի վճռորոշ մասնակցությամբ տեղի ունեցած իրադարձության մա-

¹ Luce Pietri. Les resistances: de la polémique païenne à la persécution de Dioclétien - Histoire du Christianisme t.2, p. 181-182.

¹ O. Seeck. Daia. col. 1988.

² Նույն տեղում:

սին, ինչո՞ւ այն չի հիշատակում և հայերին ներկայացնում է իբրև անթագավոր մի ժողովուրդի:

Հարցը սակայն կարող է ավելի լայն դրվել՝ ինչո՞ւ Եվսեբիոս Կեսարացու պես հանրագիտակ հեղինակը, Հայաստանի դարձի ժամանակակիցը, իր աշխատության մեջ հատուկ ուշադրություն չի հատկացնում կայսրության անմիջական հարևան երկրում կատարված անշուշտ ոչ սովորական իրադարձությանը և, դրանով իսկ, չի հիշատակում դրա խոշորագույն գործիչներին՝ Տրդատին և Գրիգոր Լուսավորչին: Անկարելի է այդ լռությունը վերագրել Եվսեբիոսի անտեղյակ լինելուն: Եկեղեցու պատմագիրը լավ իրազեկ է հայերի ջերմեռանդ քրիստոսապաշտությանն ու բարեպաշտությանը, սակայն այդ մասին նշում է հարևանցիորեն, միայն նրանց դեմ Մաքսիմին Դայայի արշավանքի կապակցությամբ: Մինչդեռ Տրդատի օրոք քրիստոնեությունը Հայաստանի միակ կրոնը հռչակելու փաստը հայտնի էր հունական կայսերական պատմագրության մեջ: 5-րդ դարի հույն եկեղեցական պատմագիր Սոզոմենոսը նշում է, որ Հայաստանում քրիստոնեությունն ընդունվեց Տրդատ արքայի հրամանով և ուրիշ ժողովուրդներից առաջ (Sozom. H.E.II, 8): Կասկածից վեր է, որ Տրդատի դարձը պատահաբար չէ, որ «վրիպում է» Եվսեբիոս Կեսարացու տեսադաշտից:

Այդ բացթողումը պիտի բացատրվի: Այդ հարցում, թերևս, ճիշտ կլինի հաշվի առնել Եվսեբիոսի քաղաքական հայեցողությունները, նրա վերաբերմունքը դեպի Կոնստանտինոս կայսրը:

Պաղեստինի Կեսարիայի եպիսկոպոսը կայսեր անձնական մերձավորներից էր, Նիկիայի տիեզերական ժողովում նա նստած էր Կոնստանտինոսի աջ կողմում, իսկ 326 թ. կայսեր պատվերով գրեց նրա գահակալման քսանամյակին ձոնված ներբողը:

Այդ դրվատական դիրքը բնորոշ էր «եկեղեցական պատմությանը», որն ավարտվում է 324 թ. Կոնստանտինոսի հաղթանակով:

Հռոմեական կայսրության վերամիավորումը Կոնստանտինոսի ձեռքով (324) վճռական շրջադարձ նշանավորեց կայսրության դիրքորոշման մեջ՝ քրիստոնեության և եկեղեցու նկատմամբ: Քրիստոնեությունը դարձավ պաշտոնապես հովանավորվող կրոն:

Ուսումնասիրողները նշում են քրիստոնեության հանդեպ Կոնստանտինոսի դիրքորոշման փոփոխման աստիճանական բնույթը: Դա

տևեց առնվազն 312-ից մինչև 324 թվականը:¹ Կայսեր վերաբերմունքը քրիստոնեության և եկեղեցու նկատմամբ պայմանավորված էր «քաղաքական շարժառիթներով, քաղաքական հաշվարկով»:²

Կոնստանտինոսը չարգելեց հեթանոսական պաշտամունքների ազատությունը, բացառությամբ քրիստոնեական բարոյականությանը հակասող առանձին պաշտամունքների, այսինքն՝ չհաստատեց քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն, սակայն եկեղեցին ստացավ կայսրության վճռական աջակցությունը:³

Մինչև 324 թ. Անհաղթ Արեգակի պաշտամունքի հետևորդ Կոնստանտինոսը 325-ից իր առջև խնդիր է դնում ապահովել եկեղեցու գաղափարաբանական միասնությունը. նա անձամբ մասնակցում է իր հրահանգով Նիկիայում գումարված տիեզերական ժողովին և այնտեղ հավատո հանգանակի ընդունմանը:

Եկեղեցու և կայսրության միջև մերձեցման տեսական հիմքերի մշակման գործը ստանձնեց Եվսեբիոս Կեսարացին:

Ըստ Եվսեբիոսի՝ կայսեր իշխանությունն աստվածընտրյալ է: «Եթե աստվածը ամենակալն է՝ Պանտոկրատոր, գլուխ է գոյություն ունեցող կարգի՝ ինչպես երկնային, այնպես և երկրային, ապա կայսրը տիեզերակալն է՝ Կոսմոկրատոր, գլուխ է երկրային կարգի՝ նման երկնայինի»⁴: Կայսրը քրիստոնյա աշխարհի առաջնորդն է: Նրա իշխանության ակտերով արտահայտվում է աստվածային կամքը, «այդ առումով և այդ պայմանով է, որ կայսրը Աստծո, Քրիստոսի հովանավորյալն է ու ընտրյալը»:⁵ Հռոմեական կայսրությունը վերածվեց սրբազան քրիստոնեական տերության, որը, այսպիսով, կառավարում է քրիս-

¹ P. Petit. Histoire générale ... t. 3. Le Bas-Empire, p. 58. Ch. Pietri. La conversion: propagande et réalités de la loi et de l'evergetisme — Histoire du Christianisme, t.2, p. 190-191.

² Г. Л. Курбатов. Византийская церковь IV - XII вв. — Г. Л. Курбатов, Э. Д. Фролов, И. Я. Фроянов. Եզվ. աշխ. с. 115.

³ T. D. Barns. Constantine and Eusebius. Cambridge (Mass). 1981, p. 247-248.

⁴ Г. Л. Курбатов. Политическая теория в ранней Византии. Идеология императорской власти и аристократическая оппозиция — Культура Византии, IV — первая половина VII в. М. 1984, с. 104:

⁵ H. Ahrweiler. L'Empire Byssantin. — Le concept d'Empire sous la dir. de M. Duverger. P. 1980, p. 135.

տոնյա կայսրը՝ աստծո տեղապահը և կամակատարը երկրի վրա¹, նրա կենդանի պատկերը:² Այդ դերը Կոնստանտինոսը ստանձնել է Աստծո նախախնամությամբ:

312 թ. ամռանը Գալլիան և Իսպանիան կառավարող Կոնստանտինոսը արշավեց Իտալիա՝ Հռոմում իշխող իր ախյան Մաքսենցիոսի դեմ: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 312 թ. հոկտեմբերի 12-ին, Հռոմի մատույցներում, Միլվիոսի կամրջի մոտ: Մաքսենցիոսը պարտվեց և խեղդվեց Տիբրոսի ջրերում: Սկսած ամենաշուտը 315 թ.-ից Կոնստանտինոսի քարոզչությունը պնդում էր, որ 312 թ. հոկտեմբերի 28-ի հաղթանակը շնորհվեց Քրիստոսի զորությամբ³: Այդ «իսկությունը» որդեգրվեց թրիստոնյա հեղինակների կողմից: Նրանց գրչի տակ միահեծան իշխանության կռիվը վերածվեց հեթանոսի և թրիստոնյաների միջև պատերազմի, հեթանոս «բռնակալ» Մաքսենցիոսի դեմ արշավանքը՝ իսկական խաչակրաց արշավանքի: Լայն շրջանառության մեջ դրվեց վճռական ճակատամարտի նախօրեին Կոնստանտինոսին երկնային տեսիլի՝ արևով ողողված խաչի երևան գալու մասին լեգենդը:

Համաձայն Եվսեբիոսի տեսության՝ Կոնստանտինոսը դեռևս 306 թ., բանակի կողմից Օգոստոս հռչակվելուց առաջ, աստծո կողմից ընտրվեց՝ համաշխարհային թրիստոնյա տերություն ստեղծելու համար (Eus. H.E. VIII, XIII, 14):

Կոնստանտինոսի՝ աստծո ընտրյալ լինելը, նրա հանդեպ աստծո հատուկ վերաբերմունքը՝ հովանավորչությունն ու պաշտպանությունը, դրսևորվեց 312 թ. պատերազմում:

Քրիստոնեական աստծո հետ կայսեր առանձնահատուկ հարաբերությունների մասին այդ դրույթին հակասում էր այն իրական փաստը, որ Մաքսենցիոսի դեմ նրա պատերազմից ժամանակագրապես առաջ, Արևելքում թրիստոնյա մի թագավոր պարտության մատնեց թրիստոնյաների չարագույն հալածողին, հեթանոս «բռնակալ» Մաքսիմին Դայային:

Եվսեբիոսը անհետևողականություն է ցուցաբերում փաստը մատուցելիս: Նշելով հայերի բարեպաշտությունն ու Քրիստոսին նվիրվածությունը, նա չի ասում յուրաքանչյուր թրիստոնյայի համար այս-

տեղ ինքնին հասկանալի այն ճշմարտությունը, որ հեթանոսների, անհավատների դեմ պատերազմում թրիստոնյաները կարող էին դիմագրավել միայն Աստծո օգնությամբ: Քրիստոնյա «այրերից» աստծո հավատը հալածողի պարտությունը թրիստոնյա հեղինակի տեսանկյունից պիտի անհերքելի վկայություն ծառայեր այն փաստի, որ, Կոնստանտինոսից բացի և նրանից առաջ, Աստվածը հովանավորեց Տրդատին՝ ընդդեմ հեթանոս բռնակալի, նրան պաշտպան կանգնեց: Այդ ճշմարտությունը Եվսեբիոսի կողմից գիտակցաբար անտեսելու փաստի մասին վկայում է այն հանգամանքը, որ չափավոր հեթանոս Լիկինիոսի հաղթանակը Մաքսիմին Դայայի հանդեպ (313 թ. ապրիլի 30-ին) նա վերագրում է Աստծո օգնությանը (Eus. H.E. IX, X, 4):

Այսպիսով, Կոնստանտինոսից առաջ Աստծո հետ առանձնահատուկ հարաբերություններ հաստատեց հայոց արքան: Այդ իրողությունը դժվար համատեղելի էր Կոնստանտինոսի նախախնամական դեր հաստատող քաղաքական տեսության հետ և Եվսեբիոսից պահանջում էր «հատուկ» մոտեցում ցուցաբերել փաստերին:

Գաղափարաբանական և քաղաքական առաջնապատվությունների ազդեցությամբ է, որ «Եկեղեցական պատմության» մեջ տեղ չգտնվեց Հայաստանի դարձի համար, լռության մատնվեց Արևելքի հզոր և ընդարձակ թագավորությունը թրիստոնեության գիրկը բերած թագավորի անունը: Այդօրինակ «մեթոդները» սովորական էին դարի պատմագրության համար: Լակտանցիոսը, իր աշխատությունը նոր հրատարակման պատրաստելիս, Մաքսիմին Դայայի պարտությանը նվիրված մասում այնտեղից հանեց նրա հաղթողի՝ Լիկինիոսի անունը¹:

Կայսերական վերնախավում կայսեր՝ որպես կոսմոկրատորի՝ աստծո երկնային տեղապահի մասին Եվսեբիոս Կեսարացու տեսության յուրացման համընթաց, կայսրության արևելյան, հունալեզու մասում սրբագործվում էր «թագավոր»՝ «բասիլևս» տիտղոսը: Այն քաղաքական շրջանառության մեջ էր հաստատվում, հասցեագրվելով կայսրին, թեև որպես պաշտոնական տիտղոս ընդունվեց միայն Հերակլես կայսեր կողմից, արդեն բյուզանդական շրջանում (629 թ.)²:

¹ Այդ հանգամանքը նկատում է Ch. Pietri, նշվ. աշխ. p. 197, n. 32:

² Г. Г. Литаврин. Политическая теория в Византии с середины VII до начала XII в. — Культура Византии. Вторая половина VII—XII в. М. 1989. с. 61.

¹ Г. Л. Курбатов, նշվ. աշխ. с. 104.

² H. Ahrweiler, նշվ. աշխ. p. 135.

³ Ch. Pietri, նշվ. աշխ. p. 196.

Կոնստանտինոսից սկսած կայսրը իրեն դիտում էր համայն քրիստոնյա աշխարհի գլուխ: Թերևս կայսերական գաղափարաբանության մեջ նշված փոփոխումների պատճառով 350-ական թթ. համար հնարավոր է արձանագրել հայոց թագավորների հանդեպ կայսերական գործիչների, պաշտոնյաների դիրքորոշման մեջ որոշակի տեղաշարժեր: Արշակունիները անվանվում են ոչ թե Հայաստանի թագավորներ, այլ արխոնտներ՝ կառավարիչներ (իշխաններ): Այդպես է բնորոշվում հայոց թագավոր Խոսրովը ապագա կայսր Հուլիանոսի ճառում (355 թվականից հետո ¹) հասցեագրված Կոնստանցիոս կայսրին (Jul. Orat. 1,20): 365 թ.-ին Հուլիանոս կայսեր հիշատակին նվիրված Լիբանիոսի ճառում Արշակը նույնպես հիշատակվում է առանց թագավորական տիտղոսի՝ իբրև Հայաստանի արխոնտ (Lib, 215): 4-րդ դարի հունալեզու քաղաքական գրականության մեջ Արշակունիների արքայական տիտղոսի անտեսման, նրանց կարգավիճակը մեկ աստիճանով իջեցնելու դեպքերը, անշուշտ, Հայաստանի անկախության դեմ ապագա նկրտումների գաղափարական նախապատրաստում էր:

Այնուամենայնիվ, արտաքին քաղաքական ասպարեզում Հռոմեական կայսրությունը դեռ պիտի հաշվի նստեր հայկական կողմի պահանջների հետ: Թերևս, այդ են վկայում, 369 թ. Պապի թագավորման հանգամանքները: Փավստոս Բուզանդը հարևանցիորեն նկատում է, որ հռոմեական Արևելքի վրա իշխող Վաղես (Վալենտ) կայսրը Պապին «թագավորեցրեց»:

Պապի իշխանության գլուխ գալու մանրամասները հայտնի են Ամմիանոս Մարկելինոսի շնորհիվ: 368 թ. Հայաստանից (պարսիկների պաշարած Արտագեսից) գալով Հռոմեական կայսրության տարածքը, Պապը ապաստանում է կայսեր կողմից նրան հատկացված նստավայրում (Նեոկեսարիա): 369թ. կայսրը Պապին առաքեց Հայաստան՝ իշխելու առանց որևէ արքայական նշանների ²:

Այսինքն՝ Հռոմեական կայսրությունում հայոց գահաժառանգի գտնվելու ժամանակ նրա թագադրման ակտը Վաղեսի կողմից տեղի չի

ունեցել: Հռոմեացի հեղինակը կայսեր բռնած դիրքը բացատրում է նրանով, որ ինքը չէր կամենում բացահայտորեն բախվել Շապուհ 2-րդի (309-379) հետ, որն այդ պահին ավերածությունների էր մատնում Հայաստանը:

Այնուամենայնիվ, հենց նրա հաղորդմամբ, Պապի Հայաստան արձակումը Շապուհը գնահատեց որպես կայսրության խիստ թշնամական քայլ: Կայսեր զգուշավորությունն իրականում ավելորդ էր, որովհետև, ինչպես հայտնում է Ամմիանոս Մարկելինոսը, Պապը Հայաստան եկավ Արշակունիների թագավորության վերականգնման կողմնակիցների խնդրանքով, որոնք ցանկանում էին նրան դարձնել իրենց թագավորը: Արշակունիների հարստության գլխավորությամբ հայկական պետության ջատագովները (Ամմիանոս Մարկելինոսի նշած Գղակը, Արտաբանը, Փավստոս Բուզանդի նշած Մուշեղ Մամիկոնյանը) Պապին ընդունեցին որպես օրինական թագավորի: Կայսեր ոչ ավանդական գործելակերպը ուներ այլ պատճառներ: Կայսրը ընդառաջ էր գնում հայ ավագանու (նրա հայրենասիրական թևի) ցանկությանը՝ ունենալ աստծուց իշխանություն ստացած, անկախ թագավոր, ինչն ստեղծված իրադրության մեջ պիտի ծանրակշիռ քաղաքական փաստարկ հանդիսանար Հայաստանում սասանյան տիրապետության կողմնակիցների (Վահան Մամիկոնյանի, Մեհրուժան Արծրունու խմբավորման) դեմ պայքարում: Կարևոր է նշել Շապուհի՝ Պապի հետ նույն տարում (369 թ.) բանակցությունների մեջ մտնելու փաստը, այսինքն՝ դրանով իսկ սասանյան արքան ճանաչեց նրա թագավորական կարգավիճակը: Պապին հղած Շապուհի ուղերձում նշվում է Արշակունու արքայական վեհությունը (*majestas regis. Amm. Marc. XXV 13*): Ամմիանոս Մարկելինոսի այդ վկայությունները պիտի արտացոլեն արդեն տեղի ունեցած փաստը՝ Պապի թագադրվելը Հայաստանում, ինչը կատարվեց ինքնուրույնաբար, առանց հռոմեական կողմի վճռորոշ մասնակցության: Հարկ է ուշադրություն դարձնել, որ Ամմիանոս Մարկելինոսը հաղորդելով, թե Հայաստան զորքով եկած հռոմեացի զորավար Արինթեսը Վաղեսից հրահանգ ուներ՝ հայերին ռազմական օգնություն ցուցաբերել ընդդեմ պարսիկների, չի հայտնում, որ նրան հանձնարարված է եղել Պապին արքայական նշանները հանձնել կամ մասնակցել թագադրմանը՝ որպես կայսեր ներկայացուցիչ: Հռոմեացի հեղինակները երբեք չէին մոռանում շեշտել կայսեր այդ հնամենի և կարևոր առանձնաշնորհը հայոց թագավորի հետ հարաբերություններում:

¹ P. Peeters. «L' intervention politique de Constance II dans la Grande Arménie, cn 338» — *Bulletins de la classe des Lettres et des Sciences morales et politiques*, 5^e serie, t. XVII, Bruxelles 1931 pp. 10—47, p.10.

² Amm. Marc. XXVIII, II. «Papa reducitur in Armeniam, rectoris interim sine ullis insignibus gentem...».

Հայաստանում և Հռոմեական կայսրությունում քրիստոնեության հաղթանակով անհնարին դարձավ հայոց թագավորի նկատմամբ կայսեր նախկին պետական գերիշխանության վերահաստատումը: Չնայած կայսերական նոր գաղափարաբանությանը, որի մշակողներից էր եվսեբիոս Կեսարացին, հռոմեական կայսրը այսուհետև չէր կարող Հայաստանում հանդես գալ իբրև արքայական իշխանության աղբյուր կամ իբրև միջնորդ աստծո և հայոց արքայի միջև: Ինչպես արդեն վերը նշվել էր, քրիստոնեությունը իշխանությունը անվերապահորեն հռչակեց աստվածակարգ՝ աստծուց ծագող հաստատություն (Հռոմ. ԺԳ 1-7): Տվյալ դրույթը վերաբերում է ոչ միայն իշխանությանն ընդհանրապես՝ որպես հասարակության կազմակերպման սկզբունքի, այլ իշխանության իրականացման ամեն մի կոնկրետ դեպքի. յուրաքանչյուր պետական պաշտոնյա աստծո սպասավորն էր: Բարձրալի կամքը արտահայտվում է իշխանության իրագործման բուն պրոցեսում, (իշխանության միջմարդկային հարաբերություններում): Հետևաբար, Հռոմի կայսրը կամ մեկ այլ տերության տիրակալը, գերակայող կողմի դիրքից հավակնելով իշխանությունը հանձնել Հայաստանի գահի հավակնորդին, տեսականորեն չէր գործում որպես ինքնաբավ ատյան, այլ որպես բարձրալի կամքի կատարածուն: Իշխանության հենց այդպիսի հասկացողությունը մտավ Հայաստանի քաղաքական գաղափարների զինանոց:

Փավստոս Բուզանդը հաղորդում է, որ Արշակին (350 թ.) գահ բարձրացրեց՝ «թագաւորեցոյց» Շապուհ 2-րդը (Փ. Բ. 4, Ա): Ցավոք, մեր պատմիչը որևէ պարզաբանում չի անում հաղորդման վերաբերյալ: Բացառված չէ, որ գրադաշտական «արքայից արքան» իշխանության նշաններ հանձնեց քրիստոնյա Արշակունուն, ինչը, կարծես, դժվար համատեղելի է Արշակի՝ աստվածատուր լինելու մասին Ներսես Մեծի դրույթի հետ:

Թե ինչպիսի մեկնություն կարող էր ստանալ այդ արտասովոր թագավորեցումը պատասխան է տալիս 10-րդ դարի պատմիչի (Անանունի) հաղորդումը, ըստ երևույթին, համանման մի փաստի՝ Գագիկ Արծրունու արաբ ամիր Յուսուֆի ձեռքով թագադրվելու մասին: Արծրունի իշխանը նրանից ընդունեց արքայական արժանավորությունը հաստատող նշաններ՝ ոսկե թագ, «ոսկեզարդ պատմուճան միանգամայն և գօտի սուսերաւ» և այլն:

Իրադարձությանը ժամանակակից հայ պատմիչը այդ կապակցությամբ այն ուշագրավ միտքն է անցկացնում, որ մահմեդական ամիրը՝ բռնավորը, իրականում կատարեց աստծո (այսինքն՝ միակ և ճշմարիտ աստծո) կամքն ու հրամանը..., (ակամայ կամօք զայս բռնավորն հարկեցավ առնել ի կամայ և ի հրամանէ բարձրելոյն և բոլորիցն տեառն»): Քրիստոնյային բնորոշ ըմբռնմամբ՝ հայ պատմիչը նկատում է, որ իրականում աներևութաբար իրագործվեց Գագիկի օծումը Սուրբ Հոգուց («զօծումն սորա աներևութաբար լեալ ի Հոգւոյն սրբոյ»), այսինքն, պնդում է հայոց թագավորի իշխանության աստվածային ծագումը՝ վկայակոչելով հռչակավոր հիմնադրույթը. «ոչ ուստեք է իշխանութիւն, եթէ ոչ յԱստուծոյ և որէն յԱստուծոյ է կարգել»: Մատենագիրը հրճվանքով է խոսում թագադրման արարողության մասին: Մակդիրները, որոնցով նա նկարագրում է Գագիկին, հիշել են տալիս արքայի մասին վաղնջական պատկերացումները («իբրև զարեգակն ի մեջ աստեղաց») ¹: Այնուամենայնիվ, քրիստոնյա հեղինակի տեսանկյունից 914 թ. կատարված այդ փայլուն արարողությունը ինքնաբավ չէ, այլ արտահայտում է մի խորհուրդ, որը անհայտ է մնացել Յուսուֆին:

Օտարազգի թելադրանքի պայմաններում իշխանության աստվածատուր լինելու մասին քրիստոնեական դրույթը բարոյական կռվան էր հայերի համար՝ նրանց աչքում անսասան պահելով թագավորի իշխանության հեղինակությունը որպես աստվածակարգ հաստատության, անկախ կոնկրետ քաղաքական վիճակներից:

Արքայականության մասին հին արևելյան պատկերացումների համեմատ՝ քրիստոնեությունը բերեց սկզբունքային տեղաշարժեր արքայի և աստծո միջև կապի հասկացման հարցում: Հեթանոսական հին ավանդական արքայականությունը՝ արքայի գերմարդկային արժանավորությունը, ուներ նյութական մարմնավորում, դրսևորվում էր թագավորական իշխանության նշանների՝ տիարայի, դիադեմայի, թիկնոցի պաշտամունքով՝ իբրև աստվածների հետ կապ ստեղծող իրերի: Հռոմի իշխանավորները Անտոնիոսից և Օգոստոսից մինչև Դիոկղետիանոս կարծում էին, որ հայոց արքայի իշխանության նշաններին

¹ Բազրատունի արքային իր հանդիսավոր ելքերի ժամանակ արեգակի հետ էր համեմատում Արիստակես Լատիվերտցին (գլ.Ժ): Նկատենք, որ դա խիստ ավանդական պատկերավորություն է, սոսկ զրական ոճական պատկերավորություն լինելու համար:

տիրելով, նրանք գաղափարաբանական և իրավական հիմքեր են ստեղծում դառնալու թագավորության տիրողներ, «սեփականատերեր», թագադրման միջոցով Հայաստանը դնելու Հռոմի «օրենքի» իշխանության ներքո: Հեթանոս կայսրը ելնում էր արքայականության մասին Արևելքին բնորոշ հնամենի պատկերացումներից, բայց սակավ չէին հայերի կողմից այդ պատկերացումներին հակառակ, ըստ կոնկրետ քաղաքական նպատակահարմարության գործելու փաստերը: Արտավազդի գերվելուց հետո հայերը ուշադրություն չդարձրին թագավորության փրկագինը մոծելու Անտոնինոսի պահանջին (Dio Cass. XL IX, 39,6): Տրդատի իրագործած կրոնական հեղաշրջումը նման կարգի փաստերից մեծագույնն էր:

Քրիստոնեությունը սրբագործեց ոչ թե թագավորի բուն անձը ու նրա կարգավիճակի նշանները, ինչպես այդ հատուկ էր հեթանոսական ըմբռնմանը, այլ նրա իշխանությունը որպես աստծո կամքի իրագործում և միայն այդ կապակցությամբ բացառիկացվեց թագավորը: Հետևաբար, արքային պատվելու Պետրոս առաքյալի պահանջը, որն ուներ հին արմատներ, պարփակվում էր պետական իշխանության այդ նոր հասկացողության մեջ:

Արքայի թագադրման իմաստի ծանրակետը փոխադրվեց աներևութականի բնագավառ՝ տեսականի ոլորտը: Գագիկ Արծրունու՝ Յուսուֆից թագադրման պաշտոնական մեկնությունը¹, որ ներկայացնում է Թովմա Արծրունու աշխատության շարունակողը, դրա վկայությունն է: Աստծուց տրված շնորհը առաջնային է ըմբռնվում ժամանակակիցների կողմից, համեմատած քաղաքական կախվածությունը պնդող այն արարողությունների և խորհրդանշանների հետ, որոնք դեռ պարտադրվում էին Բագրատունիներին դրսի ծավալապաշտ ուժերից (Խալիֆաթից): Առաջին Բագրատունի արքաների կողմից Խալիֆաթից իշխանության նշանների՝ թագի, պատմուճանի ընդունելու քաղաքական նշանակությունը չեզոքացվում էր թագադրման արարողությանը կաթողիկոսի վճռորոշ մասնակցությամբ: Նա թագ էր դնում արքայի գլխին² (հիշենք, որ 1—3-րդ դդ. այդ ակտը իրեն էր վերապահում Հռոմի կայսրը անձամբ կամ նրա ներկայացուցիչները): Դրա-

նով իսկ խորհրդանշվում էր արքայական իշխանության այլ, ի տարբերություն խալիֆի կամքի, իրական աղբյուրը՝ միակ և ճշմարիտ աստվածը: Կաթողիկոսը նաև օրինություն էր տալիս արքային:

Ինչպես կարելի է եզրակացնել պատմիչների անուղղակի վկայություններից՝ Բագրատունիները անուշադրության չեն մատնել իրենց իշխանության տեսական հիմնավորման հարցը: Այդ են վկայում թագադրման արարողության մեջ կատարված փոփոխությունները. Աշոտ 3-րդի թագավոր օծվելը կաթողիկոս Անանիայի կողմից (961 թ.) հայոց թագավորի ինքնիշխանության աստվածակարգ բնույթի հաստատման վկայությունն էր: (Միջնադարում օծումը աներկբա ճանաչվում էր իբրև աստծո կողմից շնորհների հաղորդում օծյալին)¹: 1042 թ. Գագիկ 2-րդը համայն Հայաստանի թագավոր է օծվում Սուրբ Հոգու շնորհով: Սուրբ Հոգին հովանավորում է նրան թագավորման երկու տարում: Սուրբ Հոգուց իրեն օծված էր համարում Գագիկ Արծրունին²: Անանունի վկայությանը՝ Քրիստոսը, որպես իր շնորհին արժանավոր, Գագիկ Արծրունուն կանխանշեց Հայաստանի վրա թագավորելու համար:

Բերված փաստերը բավական են տեսնելու Արշակունիների և Բագրատունիների միջև քաղաքական գաղափարաբանական ժառանգորդությունը: Թագավորական իշխանությունը (այսինքն՝ պետական սուվերենությունը) անսասանորեն հասկացվում էր որպես աստվածակարգ հաստատություն, որի հիմքում էր արքայի անմիջական կապը աստծո հետ: Պետության այդ սրբազան հիմքերը, որոնք մթա I դարի վերջին խախտեց Հռոմեական կայսրությունը, քրիստոնեության հիման վրա 4-րդ դարի սկզբին վերականգնեց Տրդատ Մեծը:

¹ Վ. Վարդանյան. Ծանոթագրություն. Թովմաս Արծրունի. Անանուն. Պատմություն Արծրունյաց տան. Եր. 1985, - էջ 508:

² Հովհաննես կաթ. Պատմություն Հայոց, Եր. 1996, էջ 150:

¹ J. Touchard. Նշվ. աշխ. p. 90.

² Այդ ուշագրավ վկայությունների հիման վրա հարկ է կարծել, որ Հայոց արքայի աստվածատրությունը՝ Աստծուց իշխանության ստանձնումը, իրականանում է աստծո երրորդ դեմքի՝ Աստված-Սուրբ Հոգու միջոցով:

АРМЕНИЯ ОТ АРТАВАЗДА ДО ТИРИДАТА ВЕЛИКОГО. ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА, ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИДЕОЛОГИИ И ПРИНЯТИЕ ХРИСТИАНСТВА

Отношения Армении с Римом и Ираном имели идеологические и правовые аспекты, порождали вопросы, связанные с теоретическим обоснованием ее государственного (царского) суверенитета. В настоящей работе рассматриваются политические и идеологические проблемы древнеармянского общества, которые еще не были предметом монографического исследования. В их контексте автор освещает конкретные причины принятия христианства в Армении, показывает политическое значение этого события. В ходе исследования автор приходит к следующим выводам.

Начиная с середины I в. до н.э., с утверждением на Ближнем Востоке господства великих держав — Рима и Парфии, для Армении сложилось неблагоприятное международное положение: на ее западных границах утвердился Рим, а на восточных — Парфия. В 50-30 гг. до н.э. — время ожесточенных римско-парфянских войн за полное владычество на Востоке (Восточное Средиземноморье и Передняя Азия).

В этой ситуации царь Армении Артавазд, имевший звание «союзника римского народа», главную угрозу независимости Армении усматривал в экспансии Рима. В нарушение своих союзнических обязательств перед Римом он не поставил Крассу обещанной ранее кавалерии — 16 тыс. катафрактов и стрелков из лука и, тем самым, обеспечил тактическую уязвимость римской армии и превосходство парфян в предстоящем столкновении (битва при Каррах). Царь Армении занял позицию третьей силы в конфликте, которая, избегая непосредственного вовлечения в военные действия, по собственному усмотрению определяла их исход. Отсутствие у римлян конницы, способной противостоять конно-стрелковой тактике парфян, ставило их успех в определенную зависимость от участия на их стороне армянской конницы, которая имела успешный опыт войн с парфянами (86-85 гг., 66 г. до н.э.) и применяла сходные с ними тактические принципы. Парфия была заинтересована в поддержании с Артаваздом дружественных отношений, однако сближение с ней армянского царя не означало его разрыва с Римом. Артавазд сохранял за собой звание союзника римлян, мотивируя перед ними свою позицию страхом перед парфянской угрозой. Во время вторжений парфянских войск в римские провинции (51-50 гг., 40-38 гг. до н.э.) Артавазд сохранял нейтралитет, но при этом, принятием титула «царь царей», демонстрировал свою антипарфянскую позицию. Этот титул он чеканил на своих монетах и в 37 г. после окончательного разгрома парфянских войск римлянами в Сирии, тем самым содействуя завоевательным планам Марка Антония в отношении Парфии. К этому времени он уже был в тайном сговоре против Антония с его коллегой по триумвирату и соперником Октавианом. Участник антипарфянского похода Антония Артавазд сделал со своей стороны все возможное, чтобы обречь на провал эту крупнейшую завоевательную акцию Рима на Востоке (36 г.). Антоний потерпел тяжелое поражение.

Политика Артавазда в отношении Рима и Парфии строилась на учете их уязвимых сторон и взаимных противоречий. Деятельность Артавазда, пожалуй, дает классический пример позиции третьей стороны в конфликте

те чему способствовало геополитическое положение Армении. Третья сторона определяет нерешительный исход борьбы между двумя противниками постоянным балансированием, попеременным сближением с одним из них. Она поддерживает менее сильную сторону в конфликте — парфян (53, 36 гг.), либо отдаляется от них при их чрезмерном усилении, как в 40-39 гг. Третья сторона содействует взаимному ослаблению двух сторон, исключая как решительную победу более сильного противника — Рима, так и достижение между ними стабильного мира. Позиция Артавазда проникнута была пониманием, что стабильный мир на Востоке, приблизительный паритет сил по обоим берегам Евфрата чреват компромиссом за счет интересов Армении (это показывали римско-парфянские переговоры 92, 68, 66 гг.), в конечном итоге означает закрепление для нее крайне неблагоприятного внешнеполитического положения (ситуации нахождения в «геополитических клещах»). Римско-парфянская война, проходившая на территории соседей, создавала благоприятные условия для достижения конечной цели — укрепления влияния Армении, превращения ее в ведущую державу в регионе, по мере ослабления и взаимного истощения воюющих сторон. В 35-34 гг., видя главную угрозу в росте могущества Октавиана, Артавазд пытался дипломатическими средствами разорвать конфликт с Антонием.

При Августе римская экспансия в отношении Армении привела к установлению над ней в 20 г. до н.э. верховенства Рима, что выразилось в практике коронации армянского царя римским императором или его представителем (Тигран III был коронован Тиберием, Ариобарзан Гаем Цезарем, Зеноном Германиком, Тиридат Нероном и т.д.).

Как правило, император определял кандидатуру на престол. Согласно свидетельствам нарративных и нумизматических источников, римский император вручал знаки власти армянскому царю, представлял обладающей ими стороной. В соответствии с представлениями древнеармянского общества о богоустановленности царя (царство посредством инсигний вручал верховный бог) римский император, коронуя царя, присваивал себе функцию бога. Артавазд IV, Тигран V, которые были поставлены у власти Августом, на чеканенных ими монетах называют римского императора богом. Тиридат в 66 г., получая в Риме диадему из рук Нерона, назвал его богом и сравнил с Митрой. Притязания римских императоров на роль верховного божества в отношениях с царями Армении проявились в общих формулах — «Цезарем дан армянам царь», которые без изменений представлены в нарративных источниках (труды Тацита, Веллея Патеркула) и официальных документах (Анкийский мунимент, монетные эмиссии Антонина Пия (141 г.), Луция Вера (163)).

Возведение претендента на армянский престол римским императором (новой обоготворенной инстанцией) означало отрицание традиционных представлений о богоданности царя, божественном происхождении его царственности. Имело место нарушение непосредственной связи царя с миром богов (его посреднической функции (И.П. Вейнберг)), которая делала его имя для подданных «великим и священным» (Cic. De imp. Sn. Rom. IX. 24) и сообщала сакральный характер его общественным функциям, среди них важнейшие — обустроителя страны (что символизировалось созданием парадизов (App. Mithr. 84)) регулятора отношений между сельскими общинами.

Царю воздавался богоподобный культ, почитались инсигнии власти — тиара, плащ, лук и др. (Strabo, XI 13,9). Порядок, который навязывал Рим, подрывал священные устои царской власти в Армении, сакральный авторитет царя, что было необходимым условием для его роли как фигуры

организующей функционирование общества, гаранта порядка от хаоса.

Десакрализация армянских царей — одна из целей римских императоров. Из обряда коронации армянского царя изымается тиара, которая, как мы полагаем, была связана с выполнением царем священных, культовых функций в соответствии с индоевропейскими представлениями о царе-жреце (Э. Бенвенист), в отличие от диадемы, которую также носили армянские Арташесиды, но в знак светских (военно-административных) функций их власти, т.е. следуя эллинистической концепции царской власти.

Политика римских императоров встретила ожесточенное сопротивление со стороны армян — знати и народа. Тигран IV (8 г. до н.э., 5-1 г. до н.э.) открыто отверг притязания Августа на исключительные prerogative в отношении армянского престола. Против prerogative Рима короновать царя было направлено восстание 2-го года н.э. Внук Августа Гай Цезарь, вторгшийся во главе большой армии в Армению, был смертельно ранен в своей ставке Аддоном у крепости Артагерс. Целью этого покушения было сорвать предстоящую коронацию римлянами Ариобарзана царем Армении. Артавазд IV, принявший власть от Августа и сената, был армянами свергнут и убит. С воцарением в Армении младшей ветви парфянских Аршакидов prerogative римского императора вручать знаки власти армянскому царю сохранилась. Установилась совместная форма контроля Рима и Парфии над монархией в Армении. Во II-III вв. Риму удавалось, несмотря на ряд восстаний, сохранить над Арменией форму верховенства, историческое своеобразие которой состояло в персонализации межгосударственных отношений, сведении их к отношениям личной зависимости царя от императора, что реализовывалось посредством коронации, имея в своей основе религиозно-политическое мировоззрение. В 260 г. вскоре после поражения Рима в войне с Сасанидами Аршакиды были изгнаны из Армении, которая была включена в состав Иранской державы.

В II-III вв. происходят значительные изменения в духовной жизни страны. Старые эллинистические (синкретические) культы теснятся догматическими религиями. В среде эллинистического (греко-арамейского) населения городов распространяется иудаизм. (I-II вв.). С утверждением господства Сасанидов среди армянской знати насаждается зороастризм. (Есть основание полагать, что армянские Аршакиды I-III вв. были привержены синкретическому, «эллинизированному» зороастризму). В массах общинного крестьянства к началу IV в. были очень сильны культы природных сил. Христианство, распространявшееся в городах, не стало там преобладающей религией.

Имеющиеся данные по общественно-политическому строю Армении не дают основания определять армянское общество как рабовладельческое, т.е. основывавшееся на эксплуатации рабского труда частными собственниками средств производства, и, следовательно говорить о смене общественно-экономической формации в Армении, рабовладения феодализмом (т.е. об изменениях в способе производства) и, тем самым, в конечном итоге предполагать обусловленность принятия христианства изменением экономического базиса. Данные, относящиеся к эпохе II в. до н.э. - I в. н.э., указывают на существование в Армении в лице царского двора и военно-административного аппарата государственно-владельческой системы, существовавшей за счет налогообложения общинного крестьянства.

Причины принятия христианства в Армении в качестве государственной религии в самом начале IV в. (не позже 306 г.), на наш взгляд,

кроются в фундаментальной политической и идеологической проблеме, унаследованной от прошлого, в необходимости восстановления священных устоев государства. В 298 г. согласно Низибскому договору, между Римом и Ираном было восстановлено Армянское царство во главе с царем Аршакидской династии Тиридатом III. Перед Тиридатом стояла задача восстановить централизованное государство, сплотить вокруг себя знать, значительное число которой занимало просасанидские позиции и исповедывало зороастризм. Необходимым условием достижения этих целей было обретение им должного авторитета внутри страны, однако, коронованный лично Диоклетианом он для подданных не был богоустановленным царем.

Цели Тиридаты требовали решительного разрыва с его положением идеологически зависимого от императора правителя. Необходимо было опереться на религию, отрицавшую личную божественность римского императора. Благодаря принятию христианства было отвергнуты те самые идеологические основы, которые превращали императора в высшую священную инстанцию, возводившую в царское достоинство и давали ему основание претендовать на верховенство над Арменией. Отныне коронация армянского царя римским императором была невозможна. Следует иметь в виду, что римские императоры эпохи тетрархии, правившие на Востоке Галерий (305-311), Максимиан Дайя (311-313) и Лициний (313-324), т.е. непосредственные соседи Тиридаты, независимо от их отношения к христианам, оставались все убежденными язычниками, официально чтили Юпитера и Солнце Непобедимое.

Провозгласив веру в истинного бога государственной религией, Тиридат восстановил свой статус богоданного властителя. Царь-«исконный господин», «дан от бога» - этот тезис в IV в. был провозглашен в Армении устами церкви.

В полном объеме были восстановлены права царя как суверена: отныне он самостоятельно, без санкции извне передавал власть по наследству.

С принятием христианства Тиридат не только утвердил идеологические основы независимости Армении от Римской империи, но более того, встал на позицию идеологического превосходства в отношении «идолопоклонника» римского императора и верующего в «лжебогов» Сасанидского царя (306-324 гг.). Укреплению авторитета царской власти Аршакидов и росту влияния христианства в Армении должна была способствовать победа Тиридаты в 311-312 гг. в войне с единоличным правителем Римского Востока императором Максимином Дайей, пордовавшим политико-гонений на христиан. В результате римско-армянской войны 311-312 гг. — войны между христианами и язычниками — Армении были возвращены территории по восточному берегу Тигра, которые были присоединены к Римской империи по договору с Ираном в 298 г. (В отвоеванных землях находились древняя столица Армении Тигранакерт и гробницы предков Тиридаты).

Таким образом, принятие христианства в Армении служило утверждению ее государственной независимости, идеологической и политической консолидации.

В книге также рассматриваются отношение Евсевия Кессарийского к факту принятия христианства в Армении, влияние христианства на развитие в Армении взглядов на царскую власть, и др. вопросы.

Մուտք	6
Գլուխ առաջին	
Արտավազդ Երկրորդի արտաքին քաղաքականությունը (մ.թ.ա. 55-34 թթ.): Երրորդ ուժի դիրքը	7
Գլուխ երկրորդ	
Հայոց արքան և Հռոմի կայսրը. թագավորի և թագավորական իշխանության մասին պատկերացումները Հայաստանում և Հայաստանի նկատմամբ Հռոմի քաղաքականության գաղափարաբանական և իրավական ասպեկտները (մ.թ.ա. 20-մ.թ. 298 թթ.)	73
Գլուխ երրորդ	
Հայաստանում քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունելու քաղաքական և գաղափարաբանական նպատակները	137
Պատմագիտական ավանդույթներ	139
Կրոնական իրադրությունը Հայաստանում քրիստոնեացման նախօրյակին	150
Տրդատի քաղաքական խնդիրները: Հայոց թագավորը և Հռոմի կայսրը մ.թ. 4-րդ դարի սկզբին	177
Քրիստոնեության ընդունման տարեթվի հարցի շուրջ	196
Եվսեբիոս Կեսարացու քաղաքական հայացքները և Հայաստանի դարձը: Քրիստոնեության քաղաքական դրույթները և թագավորական իշխանությունը	201
Резюме	212

Տպաքանակ 5000 օր. (թողարկում I — 1000 օր.)

Գինը՝ պայմանագրային

Տպագրված է «Հակոբ Մեղապարտ» տպագրատանը:



9(47. 923)
- 25-24

«Քրիստոնեության ընդունումը ի հայտ է գալիս որպես օրինաչափ քայլ Հռոմի գաղափարաբանական 300 -ամյա ագրեսիային Հայաստանի դիմագրավման գործում...»

«Հայաստանի պետական (թագավորական ինքնիշխանությունը վերագտավ իր կրոնագաղափարաբանական հիմնավորումը՝ աստվածակարգ հաստատության իր կարգավիճակը, դրանով իսկ հաստատվեց պետության հեղինակությունը ներքին գործերում, իրավահավասարությունը և անկախությունը միջազգային բեմահարթակում...»

Շապիկի վրա՝ ՀՈՎԱՋԻՆ ՀՈՇՈՏՈՂ ԱՐԾՈՎ
(մ.թ.ա. I դար), Արտաշեսյան թագավորների
ինչխանության և հզորության խորհրդանիշը
(Հայաստանի պատմության պետական
թանգարան)